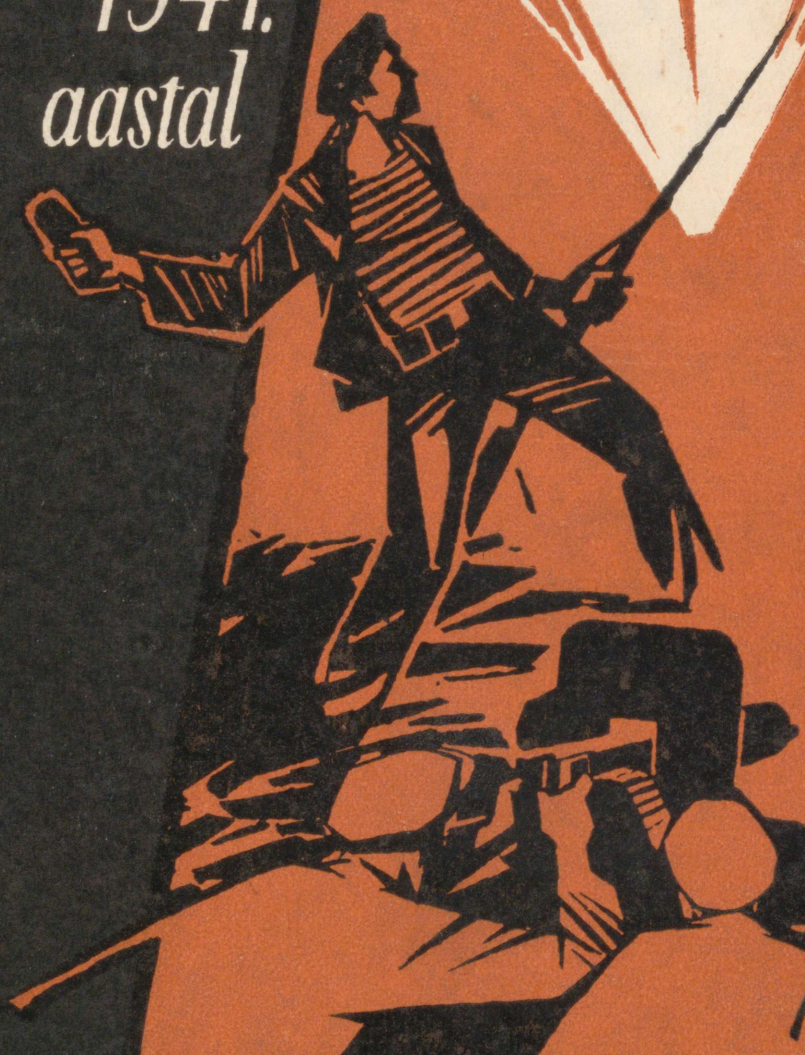

P. LARIN

*Lahingud
Eestis
1941.
aastal*

LAHINGUD EESTIS

1941. AASTAL

A-24564

P. LARIN
AJALOOKANDIDAAT

LAHINGUD EESTIS
1941. AASTAL

EESTI RIIEKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1962

9(E)
L20

Kaane kujundanud H. Laretei

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

AUTORILT

Meie ajalookirjanduses puudub üksikasjalisem ülevaade 1941. aastal Eestis aset leidnud sõjalistest sündmustest. Käesoleva kirjutisega on püütud seda lünka mõningal määral täita.

1941. aasta kaitselahingutest Nõukogude Eesti territooriumil võtsid osa ka meie rahvakaitseväelased — vabatahtlike pataljonide ja töölispolkude võitlejad. Tahe nende tulihingeliste patriootide mehiseid lahingutegevisid üksikasjalisemalt valgustada oligi käesoleva töö koostamise põhiliseks ajendiks. Kaitselahingute peamine raskus lasus muidugi Nõukogude armee ja sõjalaevastiku regulaarüksustel. Seepärast on loomulik, et meie vabatahtlike julged vasturünnakud kujutavad üldises lahingutegevuses vaid üksikuid episoode. Sellest seisukohast ongi raamatus kõiki 1941. aasta sõjalisi sündmusi kirjeldatud.

Meie rahvakaitseväe üksuste arhiive ei ole säilinud. Kui Suure Isamaasõja päevil tegutsenud ajalookomisjon ei oleks 1942. aastal ümmarguselt kolmesaja hävituspataljoni-võitleja isiklikke mälestusi 1941. aasta sõjalistest sündmustest üles tähendanud, siis oleks käesoleva töö koostamine peaaegu võimatu olnud. Seepärast peab siin tänutundega meenutama neid seltsimehi, kes oma mälestuste ja ülestähendustega aitasid meie vabariigi selle ajastu sündmusi jäädvustada.

Käesolev kirjutis vajab edaspidi kindlasti täiendamist

ja täpsustamist, seepärast on autor tänulik kõikide märkuste eest, mis puutuvad 1941. aasta sõjalistesse sündmustesse. Märkused palun saata Eesti Riiklikule Kirjastusele, Tallinn, Pärnu maantee 10.

Tallinn,
november 1960.

I PEATÜKK

OLUKORD EESTI NSV-S SUURE ISAMAASÖJA EELÕHTUL

Eesti maa ja rahva saatus fašistlike orjastajate vallutusplaanides. Baltimaade vallutamine oli juba XIII sajandist alates Saksa vallutuspoliitika, ta kurikuulsa ittatungi üks esmajärguline eesmärk. Et saksa vallutajad seda eesmärki ei suutnud saavutada, see ei ole mitte üksnes Baltimaade rahvaste teene, kes visalt orjastamisele vastu panid, vaid ka slaavi rahvaste võitluse tulemus, kes saksa anastajatele korduvalt teed itta tõkestasid.

Ka pärast fašistide võimuletulekut Saksamaal jäid Baltimaad saksa imperialismi vallutuspoliitika huviobjektiks. Fašism kui imperialistliku suurkodanluse kõige reaktioonilisema poliitika väljendus oli oma tekkimisest alates äärmiselt agressiivne, mida selle ideoloogid ei pidanud vajalikuks isegi demagoogilise fraseoloogiaga varjata. Saksa fašism oli kurikuulsa «Drang nach Osteni» järjekindlaim kehastaja ja elluviija.

Adolf Hitler oma «Mein Kampfis» kirjutas, et Saksamaa kujuneb maailmariigiks, või ta ei eksisteeri üldse. «Me alustame sealt, kus kuuesaja aasta eest lõpetati... Me teeme lõpu germaanlaste igavesele liikumisele Lõuna- ja Lääne-Euroopasse ja pöörame oma pilgud maale, mis asub idas. Kui me aga praegu kõneleme uuest maa-alast Euroopas, võime eeskätt mõelda ainult Venemaale ja tema juurde kuuluvatele sõltuvatele rajariikidele... See hiiglaslik riik idas on küps hävinguks... Me oleme saatuse poolt valitud selle katastroofi tunnista-

jaiks, mis on üks rassiteooria õigsuse kõige kaalukam tõend.»

Säärase inimesevaenuliku lipukirja kuulutas Hitler välja. See kujutab endast fašistliku Saksamaa agressiivse poliitika kontsentreeritud programmi Ida-Euroopa rahvaste hävitamiseks tule ja mõõgaga. Neid plaane asutigi eht preisi pedantsusega ellu viima, kui algas hitlerlik agressioon Euroopasse.

Lääneriikide münchenlikku poliitikat kasutades tungis fašistlik Saksamaa 1. septembril 1939 kallale Poolale ning purustas ja vallutas selle lühikese aja jooksul. Nüüd, kus paljusid hitlerliku kolmanda riigi salajasi arhiive on küllaltki põhjalikult tundma õpitud, võib julgesti väita, et juba tol ajal oli Balti riikide saatus fašistlike vallutusplaanidega ära määratud.

3. aprillil 1939 alustas fašistliku Saksamaa kindralstaap konkreetse sõjalise plaani koostamist Poola vallutamiseks. 11. aprillil järgnes Hitleri nn. «Saksa relvastatud jõudude ühtse ettevalmistamise direktiiv 1939/40. aastaks», mille juurde lisati nn. «Valge plaan». Selles plaanis olid ette nähtud hitlerlike relvastatud jõudude kõikidele väeliikidele konkreetsed ülesanded sõja juhuks Poola vastu. Direktiivi selles osas, mis käsitleb tulevase sõja poliitilisi eesmärke, on öeldud, et «limitroofide (nii nimetati selles dokumendis Balti väikeriike. — P. L.) positsioon määratletakse täielikult Saksamaa sõjalistest nõudmistest lähtudes». Edasi leidis samas dokumendis hiljem mahakriipsutatud lause: «Sündmuste edasise arenemise kestel võib tekkida vajadus limitroofid kuni Kuramaa endiste piirideni enda valdusse võtta ja nad impeeriumi koosseisu lülitada.»¹ Iseenesestki mõista pidi Poola-Saksa sõja ajal kogu Balti meri ja selle õhuruum fašistliku Saksamaa mere- ja õhujõudude täieliku kontrolli all olema.

Nagu selgub saksa sõjaroimarite Nürnbergi kohtuprotsessil esitatud süüdistusmaterjalidest, ulatusid Hitleri 1939. aasta sõjaplaanid Balti riikide osas veelgi kaugemale. Nürnbergi kohtuprotsessil ilmnes, et vahetult pärast Poolale kallaletungi plaani allakirjutamist asus Hitler Balti väikeriikide anastamist põhjalikumalt ette valmistama. Juba 23. mail 1939 viis Hitler Göringi osavõtul

¹ Белый план, «Военно-исторический журнал» nr. 9, 1959, lk. 99.

läbi kõrgemate sõjaväelaste nõupidamise, kus muuhulgas arutati laiemas aspektis Poola vastu sõja pidamist. Fašistliku agressiooni Baltimaadele laiendamise vajadust põhjendades ütles Hitler: «Küsimus ei seisa üksnes Danzigis. Küsimuse all on kogu meie eluruumi laiendamine itta ja põllumajandussaaduste lisaressursside kindlustamine. Selline on Balti probleemide lahendamine. Me võime põllumajandussaadusi saada ainult sealt, kus elanike arv on hõre. Kõrge viljakuse ja Saksa intensiivse maade ekspluateerimise juures võime vilja sealt külluses saada.»² Kuna füürer arvas, et meretaguste kolooniate abil ei saa sõja puhul paratamatult kujuneva blokaadi tõttu elanikkonna toitlustamise probleemi lahendada, siis pidi Balti mere basseini maade vallutamine toiduainete hankimise otstarbel olema üheks pakilisemaks ülesandeks.

Vahetult Poolale kallaletungi eel, 12. augustil 1939 asetleidnud jutuajamises Itaalia välisministri Galeazzo Cianoaga formuleeris Hitler Baltimaade anastamise vajadust veelgi konkreetsemalt. Ta kinnitas: «Ida ja kirre, s. o. Baltimaad olid juba ammust ajast Saksa vastuvaidlematuks mõjusfääriks, samuti nagu Vahemerd loeti Itaalia mõjusfääri. Majanduslikus suhtes on Saksamaa saanud neist maadest toiduaineid ja metsamaterjale.»³

Muidugi oleksid fašistliku Saksamaa agressioonipüüded Baltimaade suhtes ühekülgselt valgustatud, kui me ei rõhutaks siin Baltimaade endi kodanluse rahvuslikku reetmist fašismi kasuks. Eesti osas on seda küsimust veenvalt käsitletud M. Pesti oma uurimuses.⁴

Nende andmete valgusel Teise maailmasõja algperioodi sündmusi käsitledes ei saa mainimata jätta NSV Liidu kaugeleulatuva rahupoliitika ettenägelikkust muuseas ka Baltimaade suhtes. See väljendus NSV Liidu ja Saksamaa vahel 13. septembril 1939 sõlmitud mittekallaletungipaktis ning ajavahemikul 28. septembrist kuni 10. oktoobri 1939 NSV Liidu ja Balti riikide vahel sõlmitud vastastikuse abistamise lepingutes. Ülitähtis sündmus Balti riikide ajaloos oli aga nõukogude võimu taaskehtestamine

² Anton Vaarandi, Hitleril oli kavatsus Eesti vallutada juba 1939. aastal, «Rahva Hää!», 22. detsembril 1945.

³ Sealsamas.

⁴ Vt. M. Pesti, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all, Tallinn, 1960, lk. 124 jj.

nende maade töötajate poolt 1940. aasta suvel ja seejärel nende riikide astumine NSV Liidu vennalike rahvaste perre, mis tähendas otsustavat pööret kõigi Baltimaade ajaloos. Fašistliku agressiooni ittatungi tõkestas nüüd võimas sotsialistlik riik, kes päästiski lõpuks rahvad hävitamise ohust.

Valmistades ette sõda Euroopas, nägi fašistlike riikide blokk Nõukogude Liidus peamist takistust maailmavallutamise teel. Kuid erinevalt teiste kodanlike riikide vallutusplaanidest sõjas NSV Liidu vastu ei taotlenud fašism mitte ainult imperialistlike, anastuslike eesmärkide saavutamist, vaid pidas silmas ka klassihuve — maailma esimese sotsialistliku riigi hävitamist. Hitleri kavatsus oli, nagu ütles kujukalt N. S. Hruštšov, tööliklassi revolutsioonilise võitluse ja meie sotsialistliku kodumaa timuka osa mängida.⁵

Samal ajal kui fašistliku Saksamaa diplomaatia ja propaganda levitasid pärast Poola purustamist 1939. aastal teateid sõjaliste sündmuste edasiarendamise võimalustest Lääne-Euroopas, hakkas hitlerlik kindralstaap ette valmistama NSV Liidule kallaletungi plaani. Juba 21. juulil 1940 sai Saksa maavägede ülemjuhataja feldmarssal Walter Brauchitsch Hitlerilt käsu koostada sõjalise tegevuse plaan Nõukogudemaa vastu. NSV Liidu piiri lähedal tol ajal dislotseeriva 18. fašistliku armee staabiülem kindral Erich Marchs oligi tulevase «Barbarossa plaani» esimese projekti koostajaks.⁶ «Barbarossa plaani» sõjaliste eesmärkide vaatlemine ei kuulu käesoleva teose ülesannetesse, pealegi on need nüüd juba hästi teada. Seepärast peatume vaid plaani neil osadel, mis vahetult puutuvad käesolevasse teemasse.

«Barbarossa plaani» juurde lisatud erijuhendid sisaldasid okupatsioonivõimude tegutsemisplaane okupéeritavatel nõukogude territooriumidel. Väejuhatajatele ja nn. «tsiviilvalitsuse juhtidele» anti piiramatud õigused kõige metsikumaks terroriks tsiviilelanikkonna kallal. Terrori üldjuhiks oli Heinrich Himmler, kelle ülesandeks oli ka

⁵ Н. С. Хрущев, За прочный мир и мирное сосуществование, Москва, 1958, lk. 172.

⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза, том первый, Москва, 1960, lk. 352.

«Barbarossa plaan».

okupeeritud aladel poliitilise valitsemissüsteemi kujundamine «kahe vastandliku poliitilise süsteemi lõpliku ja otsustava võitluse» ideest lähtudes.⁷

«Barbarossa plaani» Baltimaadesse puutuva osa koostaja oli Alfred Rosenberg, kes oma sellekohases memorandumis 3. aprillist 1941 kirjutab: «Nende maade suhtes on küsimus selge, et neist saavad tulevikus Saksa maad ja rassiliselt paindlikumad elemendid assimileeruvad. Sel eesmärgil on tarvis hoopis eriliist suhtumist nendes maadesse...»⁸

Nagu selle memorandumi järgnevast osast selgub, tähendas Baltimaade rahvastesse «eriline suhtumine» seda, et Rosenberg pidas vajalikuks saata siit välja teatava osa elanikkonnast, eeskätt just intelligentsi. Sellise aktsiooni tagajärjel vabanenud maa koloniseerimise kohta öeldakse memorandumis: «Tuleb suunata suur hulk talupoegi kolonistidena neisse maadesse. Võimalik, et selleks võivad küsimuse alla tulla Volgamaa sakslased seejärel, kui puhastame nad ebaustavast elemendist. Me võime veel koloniseerida taanlasi, norralasi, hollandlasi ja pärast sõja võidukat lõpetamist ka inglasi. Niiviisi võib Baltimaad ühe või paari inimpõlve vältel liita Saksamaa südamikülgel uue Saksa territooriumina.»⁹ Kuid ka Saksamaa elanikonna hulgas tehti juba Suure Isamaasõja esimestel päevadel propagandat «võidetud aladele ümberasumise» kasuks. Nii loeme 1941. aasta juuli algul Lõuna-Eestis lahingus langenud fašistliku sõduri dokumentide hulgas leitud koduste kirjast, et Saksamaal registreeriti juba siis koloniste.

Fašistliku armee kõrgemate sõjaväelaste ees 30. märtsil 1941 kõnega esinedes märkis Hitler, et sõda Venemaa vastu on «ideoloogiline sõda bolševismi hävitamise eesmärgil» ning et Saksamaa ülesanne Venemaa suhtes seisvat selles, et «purustada ta relvastatud jõud, hävitada riik». «Jutt on hävitusvõitlusest,» ütles Hitler, «kui me ei vaataks asju selliselt, siis, ehkki me purustaksime vaenlase, tekiks kommunismioht 30 aasta pärast uuesti...

⁷ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов, т. 2, lk. 566—567.

⁸ Anton Vaarandi, Eesti osa Barbarossa plaanis, «Rahva Hääl», 26. detsembril 1945.

⁹ Sealsamas.

See sõda erineb järsult sõjast Läänes. Idas on julmus heategu tuleviku huvides.»¹⁰

Neid ja paljusid teisi Hitleri ja ta käsilaste samalaadseid näpunäiteid asusidki sõja esimesest päevast alates realiseerima fašistlikud okupandid, kusjuures NSV Liidu okupeeritud alade administratsiooni korraldas «ida-alade minister» Alfred Rosenberg, majandusressursside ja strateegilise tooraine rüüstamist Hermann Göring, anastatud alade rahvaste füüsilist hävitamist aga Heinrich Himmler.

Kolme kuu jooksul enne kallaletungi NSV Liidule koostas Rosenberg koos oma aparaadiga okupeeritud territooriumide tulevase poliitilise organisatsiooni kava. 8. mail 1941, s. o. poolteist kuud enne sõja algust, andis Rosenberg instruksiooni «okupeeritavate ida-alade riigikomissaridele». Fašistliku Saksamaa okupatsioonipoliitikat valgustas Rosenberg üksikasjaliselt oma kõnes lähematele kaastöölisele 20. juunil 1941. Ta rääkis siis, et eelolev sõda ei ole lihtne «bolševismivastane ristisõda», vaid sellega taotletakse Nõukogude Liidu tohutute territooriumide tükeldamist. Seal oli ette nähtud luua neli riigikomissariaati: «Ostland», «Ukraina», «Kaukaasia» ja «päris Venemaa», kus eesotsas on riigikomissarid.

Riigikomissariaadi «Ostland» koosseisu pidid kuuluma Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene ning selle idapiir pidi kulgema Leningradi lähistelt lõunasse kuni Ilmeni järveni ja sealt 250 km kaugusel Moskvast lääne pool kuni ukraina elanikkonnaga asustatud ala piirini. «Ostlandi» riigikomissarile antud instruksioonides selgitas Rosenberg, et riigikomissari ülesandeks on Saksamaa protektoraadi loomine selleks, et muuta see hiljem rassiliselt vastuvõetavamate elementide saksastamise ja ebasobivate elementide hävitamise teel Suur-Saksamaa koostisosaks.¹¹

Himmleri koostatud nn. generaalplaan «Ost» oli üks fašistliku Saksamaa salajasemaid dokumente, mida veel seninigi ei ole korda läinud avastada. Kuid pärast fašistliku Saksamaa purustamist leiti ja esitati Nürnbergi sõjatribunalile väga oluline dokument, mis võimaldab

¹⁰ Служебный дневник Гальдера. «Военно-исторический журнал» nr. 2, 1959, lk. 82.

¹¹ Vt. Ф. Н. Телегин, Из истории подготовки немецко-фашистской агрессии против СССР, Москва, 1960, lk. 11.

luua üldist ettekujutust saksa imperialismi poliitikast Ida-Euroopa rahvaste suhtes. Jutt on «SS-vägede juhi märkustest ja ettepanekutest generaalsooni «Ost» kohta», millele kirjutas 27. aprillil 1942 alla «ida-alade ministeeriumi» I. poliitilise peavalitsuse rahvus- ja asustamispoliitika osakonna ülem E. Wetzel.

Sellest dokumendist nähtub, et generaalsooni «Ost» alusel kavatseti kolmekümne aasta jooksul Poolast ja NSV Liidu lääneosast ümber asustada ligikaudu 31 miljonit inimest, sealhulgas 16,0—20,4 miljonit ehk 80—85 protsenti poolakaid, 65 protsenti Lääne-Ukraina elanikke ning tunduv osa Läti, Leedu ja Eesti elanikest, tuues nende asemele siia kuni 10 miljonit sakslast. Selle kollektiivse plaani koostajate arvestuste järgi pidi nimetatud aladele jääma ligikaudu 15 miljonit kohalikku elanikku, keda kavatseti terve rea spetsiaalsete võtete abil saksastada.

«Ida-alade ministeerium», kes generaalsoonis «Ost» ette nähtud rahvaste ümberasustamise kava läbi vaatas, leidis, et selles toodud arvud on liiga väikesed ja tegi ettepaneku suurendada väljasaadetavate üldarv 45—51 miljoni inimeseni. Sealjuures ei arvatud nende hulka 3,5 miljonit tšehhi, «kelle saksastamist ei olnud ette nähtud», kuid keda kavatseti «järk-järgult impeeriumi territooriumilt kõrvaldada».

NSV Liidule sõjalise kallaletungi ettevalmistamise käigus tegi Hitler 20. aprillil 1941 Alfred Rosenbergile ülesandeks koostada «Venemaa poliitilise ümberkorraldamise kava». Varsti pärast fašistlike vägede sissetungi NSV Liidu maa-aladele avaldas Hitler oma lähemate kaastöölise ringis, et Nõukogude Liidu vastase sõja põhiline eesmärk on idarahvaste igasugustest riikliku organisatsiooni vormidest ilmajätmine ja sellele vastavalt nende hoidmine võimalikult madalal kultuuritasemel. «Meie juhtmõtteks,» ütles ta, «peab olema see, et nende rahvaste eksisteerimise ainsaks põhjenduseks on — olla meile kasulik majanduslikus mõttes.»¹² Just nende eesmärkide saavutamiseks loodigi «ida-alade ministeerium» sõjaroimar A. Rosenbergiga eesotsas.

Meil ei ole siin võimalik üksikasjalisemalt peatuda

¹² Генеральный план «Ost». «Военно-исторический журнал» nr. 1, 1960, lk. 94.

saksa fašismi kuritegevusel paljude Euroopa rahvaste kallal. Sellest on palju kirjutatud ja eriti ilmekalt illustreerivad seda Nürnbergi rahvusvahelise kohtuprotsessi dokumentaalsed materjalid. Puudutaksime siin vaid saksa fašismi plaane Baltimaade, eriti Eestimaa ja eesti rahva suhtes.

«SS-vägede juhi» Heinrich Himmleri märkuste ja ettepanekute hulgas generaalplaani «Ost» kohta on Baltimaadele pühendatud eri peatükk. Selles peatükis, mis kannab pealkirja «Üldised märkused saksastamise küsimuse kohta, eriti tulevases suhtumisest endiste Balti riikide elanikesse», põhjendab Himmler nende maa-alade koloniseerimise vajadust järgmiselt.

«Iseenesestki mõista on saksastamise poliitika rakendatav vaid nende rahvaste kohta, keda me peame rassiliselt täisväärtuslikeks.

Minu arvates võib meie poole kaasa tõmmata saksastamiseks sobivaid elanikke Baltimaades, kui ebasobiva elanikkonna sundväljasaatmine toimub enam-vähem vabatahtliku ümberasumise kujul. Praktiliselt oleks seda kerge teostada. Laialdastel ida-aladel, mida ei ole kavatsuses sakslastega koloniseerida, on meil tarvis suur hulk inimesi, keda on mingil määral kasvatatud euroopalikus vaimus ja kes on omandanud vähemalt euroopa kultuuri üldmõisted. Need tunnused on tunduval määral olemas eestlastel, lätlastel ja leedulastel.

Meil tuleb alati lähtuda sellest, et kõiki Saksa impeeriumi huvide sfääri kuuluvaid tohutuid territooriume valitsedes peame me saksa rahva jõudu maksimaalselt kokku hoidma... Näiteks vene rahvale ebameeldivaid üritusi ei hakka teostama sakslane, vaid Saksa administratsiooni poolt selleks kasutatav lätlane või leedulane. Selle põhimõtte oskuslikul rakendamisel saavutame sobivaid tulemusi...»¹³

Niisiis mõrtsukatööde organiseerimine okupeeritud territooriumi rahvaste kallal kohalike äraandjate ja timukate kätega — see oli fašistlike rassistide «poliitika» Teise maailmasõja päevil. Nende Himmleri künniliste kavatsuste valgusel paistavad meie rahva reeturite Mäe, Ange-

¹³ Генеральный план «Ost». «Военно-исторический журнал» nr. 1, 1960, lk. 92.

luse, Mere, Viksi ja teiste mörtsukate alatud teod eriti eljalikena.

Ekslik oleks aga arvata, et saksa fašismi agressiooniga ühenduses olevaid sündmusi meenutades võib piirduda vaid mineviku kurbade õppetundide deklareerimisega. Ei, ka praeguste rahvusvaheliste sündmuste areng tõendab, et Lääne-Saksamaa revanšistid lähevad sedasama teed, mida mööda läksid Teise maailmasõja päevil hitlerlikud röövvallutajad. Tuletagem vaid meelde, et NATO-sse kuuluva Saksa Föderatiivse Vabariigi välispoliitilise programmi peamiseks nõudeks on Saksamaa idapiiride revideerimine. Ei keegi muu kui Saksa Föderatiivse Vabariigi kantsler Konrad Adenauer ise sõnastas juba 1952. aastal selle nõude järgmiselt: «Saksamaa taasrelvastumine peab kujunema uue korra ettevalmistamiseks Ida-Euroopas.»¹⁴

Pole siis midagi imestada, kui Lääne-Saksamaa tööstur J. Barnick oma raamatus «Saksa trumbid» 1958. aastal kirjutab: «Laskem kõnelda fantaasial ja kujutlegem Lääne-Saksamaa poolt võidetud ida-sõjakäigu lõppstaadiumi... Saksa väed asuvad Ufaas ja Kurskis... soomlased — Karjalas, türklased — Kaukaasias, jaapanlased — Siberis. Lühidalt öeldes — paljurahvuseline Nõukogude riik on kindlalt astunud lagunemise staadiumisse, millest ta 1941. aastal vaevu-vaevu pääses.»¹⁵

Tsiteeritud sõnad ei ole vaimuhaige sonimine. Barnicki raamat kirjastati ju Bonni kaitseministri Franz Joseph Straussi heakskiidul. Lääne-Saksamaal tituleeritakse endisi hitlerlikke röövvallutajaid «ida-sõjakäigu rüütli-teks». Seega kiidetakse nende poolt Teise maailmasõja perioodil sooritatud kuriteod heaks ja neid võetakse isegi eeskujuks.

Olukord Eesti NSV-s Suure Isamaasõja eel. Fašistliku Saksamaa kallaletungiga Poolale 1. septembril 1939 algas imperialistlike suurriikide poolt paljude aastate jooksul ettevalmistatud Teine maailmasõda. Hitlerliku agressiooni levik ida suunas asetas löögi alla Esimese maailmasõja järel Ida-Euroopas tekkinud nn. «sanitaarkordoni» väikeriigid, ohustades samal ajal

¹⁴ «Stuttgarter Zeitung», 22. märtsil 1952. (Tsiteeritud L. A. Bežomski teosest «Германские генералы с Гитлером и без него», Москва, 1961, lk. 345.)

¹⁵ J. F. B a r n i c k, Deutsche Trümpfe, Stuttgart, 1958, lk. 49.

kallaletungiga ka Nõukogude Liitu. Uue imperialistliku maailmasõja ühe kolde tekkimine Baltimaade ja NSV Liidu vahetus naabruses avaldas suurt mõju nende riikide edasisele ajaloolisele arengule.

28. septembril 1939 sõlmiti Nõukogude Liidu ja Eesti kodanliku valitsuse vahel vastastikuse abistamise pakt. Selles nähti ette vastastikuseid sõjalisi kohustusi Balti mere poolt ja lõuna suunast ähvardava agressiooni puhul. Nõukogude Liit sai ühes sellega õiguse asutada Lääne-Eesti saarestikul ja Eesti mandri lääneosas sõja- ja mereväebaase ja lennuvälju ning paigutada sinna kindlaksmääratud arvu vägesid. Analoogilised paktid sõlmis NSV Liit ka Läti ja Leeduga.¹⁶

1940. aasta suvel kujunes Eestis revolutsiooniline situatsioon. Valitsev reaktsiooniline kodanlik klikk aga jätkas endiselt salasepitsusi NSV Liidu vastu, fašistliku Saksamaa kasuks. Nähes Baltimaade profašistlike valitsuste mahhinatsioonides suurt ohtu rahule, nõudis Nõukogude Liidu valitsus Briti riikidelt garantiide suurendamist rahu säilitamiseks selles rajoonis.

16. juunil 1940 nõudis NSV Liidu valitsus oma sellekohases noodis Eesti kodanlikult valitsuselt fašistlike jõudude mahitamise lõpetamist, kes püüdsid NSV Liidu ja Eesti vahelise vastastikuse abistamise pakti täitmist nurja ajada. Ühtlasi nõuti Eestis niisuguse valitsuse moodustamist, kes suudaks tagada pakti alusel võetud kohustuste ausat ja täielikku täitmist. Nõukogude Liidu poolt esitatud kokkuleppe kohaselt suurendati Eestis asuvate Nõukogude vägede kontingente ning muudeti nende asukohta, mis tunduvat hõlbustas Balti mere rannikul ja Lääne-Eesti saarestikul kaitse organiseerimist.

Erakordselt soodsaid tingimusi ära kasutades kukutas eesti töörahvas Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel 21. juunil 1940 valitseva profašistliku kliki ja moodustas rahvavalitsuse Johannes Varesega eesotsas. 14. ja 15. juulil toimunud demokraatliku Riigikogu valimistel saavutasid Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaadid täieliku võidu. 21. juulil 1940 kuulutas uus Riigivolikogu Eesti nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks, kes 6. augustil 1940 liiduvabariigina NSV Liidu koosseisu vastu võeti. Eesti rahva ajaloos algas uus ajajärk.

¹⁶ Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1957, lk. 509.

1940. aasta sügisel alanud järjest hoogustuv sotsialistlik ülesehitustöö katkes ootamatult fašistliku Saksamaa reeturliku kallaletungiga Nõukogude Liidule 22. juunil 1941. Algas Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda.

Ülesehitava töö saavutused meie vabariigis olid selle lühikese aja jooksul küllaltki suured. Eesti töörahval oli, mille eest välja astuda ja mida kaitsta.

Eesti NSV sotsialistliku ülesehitustöö saavutusi tööstuse, põllumajanduse, teaduse ja kultuuri alal enne Suure Isamaasõja algust iseloomustavad lühidalt kokkuvõetult järgmised andmed.

Tööstuse alal muutus pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis põhjalikult kogu majanduselu. Kõigepealt tehti lõpp tööliste ekspluateerimisele. Varem kuulusid 150 suuremast vabariigi ettevõttest umbes pooled välismaa kapitalistidele.¹⁷ Nüüd need ettevõtted anti üle rahvale ja hakkasid töötama rahva hüvanguks. 1940. aasta teise poole jooksul natsionaliseeriti üldkokkuvõttes 906 tööstusettevõtet, 1038 transpordiettevõtet, 9187 suurt majavaldust ja kõik pangad.¹⁸ Likvideeriti rahvavaenuliku fašistliku valitsuse välisvõlg, mis ulatus 186 miljoni kroonini.¹⁹

Natsionaliseeritud suurettvõtted rühmitati töö parema organiseerimise ja produktiivsuse tõstmise eesmärgil vastavalt nende toodangu iseärasustele ning allutati rahva võimule tööstuslike rahvakomissariaatide näol. 1. juuniks 1941 suurenes natsionaliseeritud tööstusettevõtete arv 991-le. Kapitalistliku korra tingimustes killustatud ja omavahel konkureerinud ühesuguse tööstusliku profiiliga väikeettevõtted liideti. Täielikult natsionaliseeriti polügraafiatööstuse ettevõtted ja trükikojad. Kui väikeste erasettevõtete erikaal kogu vabariigi tööstuses moodustas 1. oktoobril 1940 3,9 protsenti, siis 1. märtsiks 1941 langes see juba ühele protsendile. Suurema osa erasektori ettevõtetest moodustasid jahuveskid ja väikesed tellisetehased. Töö paremaks organiseerimiseks koondati nad

¹⁷ ENSV ORRKA (Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskariiv), f. R—1, nim. 1, s.-ü. 374, l. 1—8 jj.

¹⁸ Vt. A. Veimer, Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine, Tallinn, 1958, lk. 81.

¹⁹ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 374, l. 1—8 jj.

550 artelli koosseisu, kus enne Suurt Isamaasõda töötas üle kaheksa tuhande tööliste.²⁰

Kõik need organisatsioonilised abinõud tööstuse alal olid tähtsaks eeltingimuseks tööpuuduse likvideerimisel ja paremate töötingimuste loomisel.

Teise maailmasõja tingimusi eriti teravaks muutunud tooraine puudus halvas kodanliku Eesti tööstust, mille tõttu suuremad ettevõtted kas seisid või töötasid kaks-kolm päeva nädalas. Nõukogude võim likvideeris selle puuduse. Nüüd hakkasid teised vabariigid meie tööstusele saatma rauda ja rauatooteid, puuvilla, väävlit ja muid tooraineid. Ainult tänu nõukogude vennasrahvaste omakasupüüdmatule abile töötas täie koormusega ja arenes edasi meie metalli-, puuvilla-, tselluloosi- ja keemiatööstus.

Ennenägematult soodsaid tingimusi kasutades hakkas järsult kasvama vabariigi tööstustoodang. Nii suurenes kümne sõjaeelse kuu jooksul toodang mäekeemiatööstuses 93,7 protsenti, metsa ülestöötamisel 82,4, ehitusmaterjalide tööstuses 57,0 ja tuletikutööstuses 50,8 protsenti.

1941. aasta mais kasvas toodang eelmise kuuga võrreldes konservide osas 387,5 protsenti, makaronide osas 131,9 protsenti, soolakala osas 319,0 protsenti jne.²¹

Vabariigi tööstuse arendamise kavad nägid ette kõigepealt meie põlevkivibasseini tootlikkuse suurt kasvu. Vastavalt Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusele oli ette nähtud rajada 1945. aastaks põlevkivibasseini uus kaevandust üldtoodanguga 8 miljonit tonni põlevkivi aastas. Põlevkiviõli tootmine pidi 1945. aastaks 1941. aastaga võrreldes suurenema 182 000 tonnilt 670 000 tonnini ja bensiini tootmine vastavalt 20 800 tonnilt 85 000 tonnini.²²

Nõukogude võim hoolitses ka toodangu õige jaotamise eest. Nõukogude Eestis korraldati sõjaeelse aasta jooksul täielikult ümber kaubandus. Natsionaliseeriti 703 kaubanduslikku ettevõtet. Neist läks riikliku kaubandussektori kätte 540 ettevõtet, kooperatiividele 128 ja muudele organisatsioonidele 35 ettevõtet. 1. juunil 1941 oli vabariigis 4768 kauplust, neist riiklikke 1339, kooperatiivkaup-

²⁰ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 374, l. 1—8 jj.

²¹ Sealsamas.

²² Sealsamas, s.-ü. 369, l. 92.

lusi 1514 ja erakauplusi (toidu- ja koloniaalkauplused) 1915.²³

Põllumajanduse alal oli nõukogude korra ajal esimeseks tähtsaimaks saavutuseks maareform. Riigivolikogu deklaratsiooniga 23. juulist 1940 kuulutati maa kogu rahva omanduseks. Maareform likvideeris kulaklik-kapitalistliku maavalduse ning tegi lõpu maa kasutamisele inimese ekspluateerimiseks teise inimese poolt. Maareformiga võõrandati osa 41397 mitmesuguse majandi maast ja loodi 742182 hektari suurune maatagavara fond.²⁴

Maareformi eduka elluviimise tulemusena loodi vabariigis juba 1. jaanuariks 1941 27575 uut talu, neist anti uusmaasaajatele välja 24681 maavaldust. 1. jaanuariks 1941 oli maavalduse akti kätte saanud 22602 uusmaasaajat. Juurdelõikeid said 26486 väiketalunikku, kokku 108938 hektarit, millest põldu oli 38956 hektarit. Loodi 113 riiklikku suurmajandit — sovhoosi.²⁵

Kulakluse järkjärgulise väljatõrjumisega muudeti oluliselt talumajapidamiste struktuuri, mida iseloomustavad järgmised andmed.²⁶

Maapidamisrühmad	Pindala protsentides üldpindalast	
	enne maareformi	pärast maareformi
1. Maad kuni 1 ha	0,2	6,4
2. „ 1—5 „	1,8	9,1
3. „ 6—10 „	5,4	13,0
4. „ 11—20 „	18,6	39,3
5. „ 21—30 „	21,4	32,1
6. „ üle 30 „	52,6	0,1

Seega läks nõukogude maareformi tulemusena maa töötavate talupoegade kätte. Maareform pani aluse ümmarguselt 50 000 elujõulisele majapidamisele, kus-

²³ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 374, l. 1—8 jj.

²⁴ Vt. R. Antons, Agraarsuhted kodanlikus Eestis, Tallinn, 1957, lk. 245.

²⁵ H. Tiido, Nõukogude maareform Eestis, Tallinn, 1960, lk. 62.

²⁶ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 550, l. 94.

kindlustati pideva tööga 168 000 töötavat talupoega. Kui aga selle juurde arvata nende perekondade mittetöötavad vanad inimesed ja lapsed, siis haarati 1940. aasta nõukogude maareformiga 38,4 protsenti kogu vabariigi maaelanikest.²⁷

Nõukogude võim vabastas talupoja maa väljaostu tõttu tekkinud raskest võlakoormast, mis 1941. aasta jaanuaris ulatus 34 miljoni rublani. Peale selle kustutati pärast erapankade natsionaliseerimist 1941. aasta aprillis neile pankadele talupoegade poolt tasuda olnud võlgu 24,5 miljoni rubla ulatuses. Et maareformi tulemusena loodud talundid saaksid oma majapidamisi korrastada, andis nõukogude võim neile hoonete ehitamiseks ning loomade ja põllutööriistade muretsemiseks 22,6 miljonit rubla pika- ja lühiajalist krediiti (pikaajaline laen moodustas sellest 19,5 miljonit rubla).²⁸

1940. aastal tabas eesti talupoegi teatavasti koresööda ikaldus, mille tõttu tekkis raskusi loomade ületalve pidamisega, sest varumata jäi üle veerand miljoni söötühiku väärtuses heina. Eriti raskesse olukorda sattusid ikalduse tõttu Viru, Võru ja Petseri maakonna talupojad. Nõukogude võim tuli ka siin raskustesse sattunud talupoegadele appi: lisaks kohalike sovhooside abile toodi teistest liiduvabariikidest sisse peaaegu 80 000 tonni loomasööta, mis kattis üle ühe kolmandiku vabariigi heinasaagi ikaldusest.

1941. aasta kevadel tuli vabariigi 1,034 miljoni hektari suuruselt põllumaast seemendada umbes 650 000 hektarit. See ülesanne täideti 1. juuniks 1941 102,2-protsendiliselt. Seemnepuuduse likvideerimiseks toodi vabariiki teistest liiduvabariikidest sisse 8649 tonni kaera-, odra-, herne-, viki- ja köögiviljaseemet, samuti toodi vabariiki 56 000 tonni mineraalväetist.²⁹

Kogu esimese nõukogude aasta kestel olid Kommunistliku Partei jõupingutused suunatud plaanimajanduse sisseviimisele põllumajanduses, põllumajandussaaduste järsule tõstmisele, uudismaade ülesharimisele ja põllumajandusliku külvipinna suurendamisele ning kogu vabariigi põllumajandusele loomakasvatusele suuna andmi-

²⁷ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 550, l. 95.

²⁸ Sealsamas, l. 96—100.

²⁹ Sealsamas.

sele. Selleks loodi 1941. aasta kevadeks vabariigis 25 masina-traktorijaama 240 traktoriga ning 235 hobulaenu-
punktiga 1705 hobusega. Enamik uusi põllutööriistu ja varustust toodi nende jaoks teistest liiduvabariikidest.³⁰

Kõrgekvaliteedilise piimakarja arendamiseks vabariigis loodi Tõupiiimakarja Sovhooside Trust, kuhu kuulus 27 sovhoosi 85 osakonnaga, kellel oli üle 40 000 ha maad, üle 6000 veise (neist 3683 tõuveist), 1551 siga (neist 286 suguemist), 921 lammast ja 1637 hobust. Sovhoosid said 1941. aasta kevadeks 39 uut ratas- ja 20 linttraktorit. Üldkokkuvõttes oli sovhoosides sel ajal 131 traktorit.³¹

Eesti talupojad veendusid õige peaaegu sotsialistlike ühismajandite eelistes. Suure Isamaasõja alguseks oli vabariigis juba loomisel 8 kolhoosi ja 22 ühismaaharimise ühingut.³²

1941. aasta sügiseks lootsid meie talupojad rikkalikku saaki. Põllumajandussaaduste realiseerimise hõlbustamiseks ja nende plaanikohaseks riiklikuks varumiseks seati sisse põllumajandussaaduste müüginormid. Need olid diferentseeritud maakondade järgi vastavalt antud maakonna põlluviljakusele. Ühtlasi diferentseeriti müüginorme talumajapidamiste suurusrühmade järgi: suurematele ja jõukamatele taludele määrati suuremad normid. Nõukogude maareformiga loodud uued talud olid normidest vabastatud.

Töötajate heaolu parandamisel ning kultuuri ja teaduse alal olid Eesti NSV saavutused eriti suured. Pärast 1940. aasta juunipööret asusid meie vabariigi töötajad looma uut, sotsialistlikku kultuuri. Töötajate massiorganisatsiooniks muutunud nõukogude ametiühingud kujunesid valitsemise ja juhtimise kooliks, kommunismi kooliks. Tööliste ja teenistujatele kehtestati üldine palgaline puhkus, nad hakkasid saama tasuta arstiabi, nende käsutusse anti puhkekodud, kuuordid ja sanatooriumid. Seati sisse kohustuslik sotsiaalkindlustus. Töötajate palku tõsteti 40—45 protsenti, mehed ja naised hakkasid saama võrdse töö eest võrdset

³⁰ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s. ü. 550, l. 96—100.

³¹ Sealsamas, l. 99.

³² Sealsamas.

tasu. Alandati tunduvalt korteriüüri, asuti uute moodsate elamute ehitamisele.

Erakordset tähelepanu pühendas nõukogude võim emade ja laste eest hoolitsemisele. 1940/41. aastal seati Eesti NSV-s sisse riiklikud abirahad lasterikastele emadele, avati lasteaedu ja -sõimi, organiseeriti pionieri-laagreid.

Radikaalselt muutus nõukogude korra tingimustes vabariigi rahvaharidussüsteem. Kaotati õppemaks kesk- ja kutsekoolides ja seati sisse stipendiumid kõrgemates koolides. Nõukogude valitsuse esimeseks uuenduseks rahvahariduse alal oli üldise 6-klassilise koolikohustuse kehtestamine (kodanliku korra tingimustes kehtis see ainult formaalselt) ja kõigile soovijaile võimaluse andmine õppida seitsmendas klassis. Tunduvalt suurenes vanemate, eriti seitsmendate klasside arv: 79-lt 1939/40. õppeaastal 175-le 1940/41. õppeaastal.³³ 1940/41. õppeaasta alguseks avati kümme uut algkooli, kaks keskkooli, kaks õhtust kutsehariduslikku õppeasutust ja kaks keeltekooli. Õpilaste arv kasvas samal ajal algkoolides 7000 ja keskkoolides 5000 õpilase võrra. Eesrindliku marksistlik-leninliku teooria ulatuslikuma tundmaõppimise võimaldamiseks avati Tallinnas ja kõigis maakonnakeskustes marksismi-leninismi õhtuülikoolid.³⁴

Kunstiala loominguliste jõudude organiseerimiseks ja töö arendamiseks asuti looma Nõukogude Eesti kirjanike ja kunstnike liitusid. 1941. aasta kevadest alates hakkasid meie kirjanikud ja kunstnikud tegema ettevalmistusi Nõukogude Baltimaade kirjanduse ja kunsti dekaadiks, mis pidi toimuma 1941. aasta sügisel Moskvas.

Teadusliku töö edendamiseks Eesti NSV-s loodi 6. mail 1941 Tartu Riikliku Ülikooli juures Teadusliku Uurimise Instituut (praeguse Eesti NSV Teaduste Akadeemia eelkäija).

Kõiki neid ja loendamatult palju teisi sotsialistliku ühiskonnakorra saavutusi ja eeliseid asusidki sõja esimesest päevast peale kaitsma Kommunistliku Partei juhtimisel Eesti NSV töötajad.

³³ Vt. 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, lk. 314.

³⁴ Sealsamas, lk. 375.

Balti nõukogude vabariikide ühiskondlikus arengus oli mõningaid spetsiifilisi jooni, mis edaspidistele sõjalistele sündmustele tugevat mõju avaldasid. 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon nii Eestis kui ka teistes, Balti vabariikides toimus rahulikul teel, mille kestel kontrrevolutsioonilised ekspluataatorlikud klassid töötajate ülekaalukate jõudude ees olid taanduma sunnitud. Ent reaktioonilise kodanluse esindajad — tööstus- ja transpordiettevõtete, suurmaapidamiste, kaupluste ning pankade endised omanikud, lammutatud kodanliku riigiaparaadi reaktiooniline ametnikkond ja profašistlike organisatsioonide liikmed — säilisid. Kõik need Nõukogudevastvaenulikud jõud asusid Suure Isamaasõja puhkemisel salaja oma ridu koondama, et parajal momendil nõukogude võimule seljatagant hoope anda.

II PEATÜKK

NÕUKOGUDE LIIDU SUURE ISAMAASÕJA ALGUS. KOMMUNISTLIK PARTEI KUI RAHVA FAŠISMI- VASTASE VÕITLUSE INNUSTAJA JA ORGANISEERIJANA

Fašistliku Saksamaa reeturlik kallalaltung Nõukogude Liidule. Kommunistliku Partei esimesed sammud agressorile vastupanu organiseerimisel. Paar tundi pärast keskööd, pühapäeval, 22. juunil 1941, kui Saksa fašistliku armee hambuni relvastatud väekoondised asusid juba NSV Liidu läänepiiril pealetungi lähtealusel, möödus Bresti piirijaama kaudu rahvusvaheline rong rahulikult Moskvast Berliini suunas. Kaks tundi hiljem avas hitlerlik suurtükivägi tule, õhku tõusid vaenlase lennukid, et pommitada meie rahulikke linnu ja asulaid.

Sõja esimesel päeval avaldatud teadaandes kutsusid Kommunistlik Partei ja NSV Liidu valitsus kogu rahvast üles kaitsma oma vabadust, meie maa iseseisvust ja sõltumatust.

Järgmisel päeval, 23. juunil, avaldati Eestimaa Kommunistliku Partei ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu üleskutse eesti rahvale. Selles kutsuti Nõukogude Eesti töölisi, talupoegi ja töötavat intelligentsi võitlusele fašistlike bandiitide vastu ning anti praktilisi ülesandeid.³⁵

Meie partei juhendus V. I. Lenini näpunäitest selle kohta, «... et kui juba asi on läinud sõjani, siis peab kõik olema allutatud sõja huvidele, kogu riigi siseelu peab

³⁵ «Kommunist», 23. juunil 1941.

olema allutatud sõjale, iga väiksemgi kõikumine selles suhtes on lubamatu». ³⁶

Juba 22. juunil toimusid üle kogu vabariigi kõigis tehastes, vabrikutes ja asutustes tööliste ja teenistujate miitingud. Tribüünile astusid Nõukogude Eesti patrioodid ja avaldasid oma viha saksa fašistlike bandiitide vastu, kes reeturlikult olid tunginud kallale meie sotsialistlikule isamaale.

Tallinnas toimusid sajad koosolekud ja miitingud. «Punases Krullis» võttis teiste hulgas miitingul sõna tööline A. Peterson, kes ütles: «Saksa fašism on näidanud oma hambaid. Ta tungis Nõukogude Liidu kallale. Seltsimehed, me anname talle võimsa vastulöögi. Sotsialismimaa võitleb õige asja eest ja võidab.»

Jalatsikombinaadi «Union» tööliste ja teenistujate miitingul võttis sõna tööline E. Kullaste. Ta ütles: «Fašistlikud võimutsejad on tunginud meie riigi kallale, et ka meid verest tühjaks imeda, nii nagu nad on seda teinud Hollandi, Prantsusmaa, Belgia, Taani, Norra, Poola ja teiste riikidega. Kuid fašism murrab oma kaela. Eesti rahvas, kes alles vabanes kapitalismi ikkest, ei taha kunagi seda vabadust kaotada.» ³⁷

Vana tööline V. Soonik, kes oli jalatsikombinaadis töötanud juba 45 aastat, jutustas oma kaaslastele, kuidas 1918. aastal tulid Eestisse Saksa okupatsiooniväed, kuidas nad viisid ära kogu rahva vara ja laostasid vabriku. Sel ajal anti töölistele vaid 100 grammi aganaleiba päevas. Maanteedel seisis sõjaväeline valve, kes võttis turule sõitvatelt talupoegadelt ära liha ja või. Pirita silla juures võeti kaluritelt ära nende kalasaak. See, mida ei jõutud ära viia, visati jõkke, samal ajal aga rahvas nälgis. Sõnavõtu lõpul ütles Soonik: «Sellele vaatamata, et olen 66 aastat vana, olen valmis kaitsma oma suurt sotsialistlikku kodumaad ja andma tema eest kas või elu.» ³⁸

Miitingul Balti Puuvillamanufaktuuris esines teiste hulgas eesrindlik tööline H. Voolmäe üleskutsega: «Tugevdame väsimatult töödistsipliini, anname maale

³⁶ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 109.

³⁷ ENSV ORRKA, f. R-705, nim. 1, s.-ü. 43, l. 127.

³⁸ Sealsamas, l. 128.

enam toodangut, rakendame kogu jõu selleks, et kiirendada võitu saksa fašistlike barbarite üle.³⁹

Raadiotehases toimunud tööliste ja teenistujate koosolekul esines sõnavõtuga meister Reinek. «On saabunud aeg ründavatele fašistidele hävitava hoobi andmiseks,» ütles ta. «Selleks peab igaüks meist kogu oma jõudu pingutama, täielikult pühenduma võitlusele parimate töötulemuste eest, rangelt hoidma töödistsipliini.»⁴⁰

Tallinna raudteelaste miitingul ütles vaneminsener O. Kogres, et eesti rahvas astub koos kõigi Nõukogude Liidu vennalike rahvastega Isamaasõtta kogu inimkonna vihatud vaenlaste — saksa fašistide vastu, ning vaenlane purustatakse halastamatult.⁴¹

Lutheri vabriku töölisid tõotasid igati kaitsta oma isamaad. «Meie ei lase takistada sotsialistlikku ülesehitustööd Nõukogude Liidus,» öeldi nende poolt miitingul vastuvõetud resolutsioonis.

Tallinna töötajate võimsast patriotismiavaldusest ei jäänud maha ka teised meie vabariigi töölisid ja töötavad talupojad.

Pärnumaa kõigis suuremates keskustes, käitistes ja asutustes toimunud miitingutel ja koosolekutel tõotasid töötajad igati toetada Punaarmeed tema õiglasel võitluses ning ennastalgava tööga tugevdada kodumaa kaitsevõimet. Sindi Tekstiilivabriku tööliste koosoleku resolutsioonis öeldi: «Paneme maksma raudse töödistsipliini, töötame organiseeritult. Võitleme provokaatorite ja laimuteadete levitajate vastu. Me kõik kaitseme tööliste ja talupoegade riiki. Me oleme kindlalt veendunud, et võidame.»⁴²

Tartu töötajate meeleolusid väljendasid kujukalt oma koosolekul vastuvõetud resolutsioonis lauatehase töölisid: «Kohustume hoidma raudset distsipliini, kümnekordistama revolutsioonilist valvsust; ausa ennastalgava tööga aitame kuulsusrikkal Punaarmeel võimalikult kiiresti purustada alatu vaenlase. Ja kui on vaja, siis oleme valmis mis tahes hetkel astuma Punaarmee ridadesse ja halastamatult hävitama vaenlast.»

³⁹ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 43, l. 129.

⁴⁰ Sealsamas, l. 130.

⁴¹ Sealsamas, l. 140.

⁴² Sealsamas, l. 131.

Valgas, «Säde» teatri saalis toimus ülelinnaline töötajate miiting, õhtul pärast töö lõppu aga viidi läbi käitiste ja asutuste töötajate koosolekud, kus avaldati valmisolekut osutada Punaarmeele igakülgset abi.

Viljandi linna ja maakonna töötajate meeleolusid väljendas kujukalt Viljandi karusnahatööstuse käitiskomitee esimees Rennit, kes ütles: «Me suurendame töoviljakust, et kindlustada Punaarmee varustamist kõigega, mis on vajalik täielikuks võiduks vaenlase üle.»⁴³

Fašismivastasesse võitlusse oli valmis andma väerikapanuse ka eesti intelligents. Fašismi paljastava patriootilise artikliga esines sõja teisel päeval ajakirjanduses Tallinna Polütehnilise Instituudi direktor, NSV Liidu Ülemnõukogu saadik Jüri Nuut, kes muuhulgas kirjutab: «Eesti intelligents teab väga hästi, mis tähendab saksa fašism ja tema suhtumine «teisejärgulistesse rahvatesse», tema metsik õpetus germaani rassi üleolekust teiste rasside suhtes, õpetus sellest, et sakslastele-aariastele on kõik lubatud, et teised rahvad ja rahvused on oma loomuse poolest määratud orjalikult teenima valitsevat rahvust. Mis oli eesti rahva saatuseks endisel ajal saksasoost härrasmeeste piitsa all, seda on eesti rahvas omal nahal tundma õppinud. Eesti intelligents, samuti kõik Eesti töölised ja talupojad teavad, et nüüd otsustatakse kogu meie rahva saatus.»⁴⁴

25. juunil toimus Tartu Riiklikus Ülikoolis professorite, õppejõudude, teenistujate ja üliõpilaste koosolek, kus võeti üksmeelselt vastu järgmine resolutsioon: «Meie, Tartu Riikliku Ülikooli professorid, teenistujad ja üliõpilased, mõistame hukka sissetunginud saksa fašistid, kes bandiitlikult tungisid kallale meie rahulikule kodumaale. Me teame, et Hitleri ja ta mõttekaaslaste eesmärk on teiste maade rahvaste orjastamine. Meie ülesanne on lüüa vaenlane puruks, et võiksime rahu teha oma ülesehitavat tööd kodumaa õitsenguks. Meie võitlus on õiglane. Me läheme võitlusse teades, et võit on meie.»⁴⁵

Ka vabariigi teise tähtsa kõrgema õppeasutuse, Tallinna Polütehnilise Instituudi professorid, üliõpilased, töö-

⁴³ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 43, l. 140.

⁴⁴ Sealsamas, l. 123—125.

⁴⁵ Sealsamas, l. 150.

lised ja teenistujad astusid üksmeelselt välja saksa fašistlike röövvallutajate vastu. Vaenlase alatu kallaletungi puhul toimunud koosolekul vastuvõetud resolutsioonis kirjutasi nad: «Me kõik teame hästi, et saksa fašismi võit on eesti rahva häving. Me teeme kõik, et aidata meie Punaarmee purustada alatu vaenlane.»⁴⁶

Eesti kunstitegelased kirjutasid oma avalduses: «Meie, vaba Nõukogude Eesti kunstnikkond, rakendame kogu oma loova jõu kodumaa teenistusse ja oleme valmis igal pool, relv käes, õlg õla kõrval meie kuulsusrikka Punaarmeega halastamatult purustama ja hävitama Hitleri verised jõugud.» Sellele avaldusele kirjutasid alla kunstnikud A. Johani, K. Liimand, A. Bach, E. Kits, A. Laigo ja teised.⁴⁷

Grupp Tallinna arste, kes tahtsid teha kõik võimaliku kodumaa hüvanguks, ütlesid oma avalduses: «Meie, arstid, astume koos kõigi meie suure kodumaa teiste kodanikkudega võitlusse õiguse ja vabaduse eest fašistlike interventide vastu. Me teeme kõik, et tagalas ei puhkeks taude ja haigusi. Kui meie kodanike elud satuvad alatu vaenlase läbi hädaohtu, siis võitleme väsimatult kogu oma jõuga nende elu ja tervise hoidmise eest ning kohustume kodumaa esimesel kutsel ilmuma sinna, kus me eriteadlastena saame olla kõige kasulikumad.

Anname end partei ja Nõukogude valitsuse käsutusse, et õlg õla kõrval teiste vabade Nõukogude Liidu kodanikkudega purustada verejanuline vaenlane.»⁴⁸

Selle arstide üleskutsega ühines Tartu Ülikooli tuntud neurokirurg professor L. Puusepp, kes ütles: «Meie kõik peame veel rohkem ühte koonduma ja töötama kahe-, veelgi enam — kolmekordselt, et abistada Punaarmeed vaenlase üle võidu saavutamisel.»⁴⁹

Neis ja tuhandetes teistes tehaste, vabrikute, käitiste, asutuste ja üksikute töötajate avaldustes ilmnes eesti töötava rahva üksmeelne valmisolek võidelda Nõukogude rahvaste ühise vaenlase — saksa fašismi vastu. Eesti töörahvas oli kindlalt valmis kaitsma sotsialismi ülesehitamisel tehtud edusamme, võitlema kodumaa helge tuleviku eest.

⁴⁶ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 43, l. 152.

⁴⁷ Sealsamas, l. 174.

⁴⁸ Sealsamas, l. 169.

⁴⁹ Sealsamas, s.-ü. 140, l. 35.

Eesti fašistlikud emigrandid propageerivad agaralt teesi, nagu oleks eesti rahvas fašistliku Saksamaa kallale tungi puhul Nõukogude Liidule suhtunud ükskõikselt Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse üleskutsetesse. Neid sündmusi kaasa elanud nõukogude töötajad isiklikult kui ka rikkalikud arhiivimaterjalid kummutavad täielikult selle väljamõeldise. Need arhiivimaterjalid näitavad veenvalt, missugused meeletud valitsesid Suure Isamaasõja alguspäevadel meie rahva hulgas. Eesti rahva suhtumisest nõukogude võimusse annab kujuka pildi ka järgnevatel päevadel aset leidnud rahvakaitseväge üksuste — hävituspataljonide kiire ja edukas moodustamine.

29. juunil 1941 pöördusid NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee rindeäärsete alade partei-, nõukogude, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonide poole spetsiaalse direktiiviga. Rõhutades fašistliku Saksamaa kallale tungi tõttu tekkinud ohtu, selgitasid partei ja valitsus, et selle kallale tungi eesmärgiks on nõukogude korra hävitamine, nõukogude territooriumide anastamine, Nõukogude Liidu rahvaste orjastamine, meie maa paljaksriisumine, meie vilja ja nafta röövimine, mõisnike ja kapitalistide võimu taastamine. Vaenlane on vallutanud juba suurema osa Leedust koos Kaunase ja Vilniusega, ta on vallutanud osa Lätist, Nõukogude Valgevenest ja Lääne-Ukraina mitmed rajoonid. Sama oht varitseb ka teisi oblasti.

Järgnevalt näidati selles direktiivis praktilisi abinõusid Nõukogude tagala ümberkorraldamiseks vastavalt sõjaaja nõuetele. Lähtudes leninlikust õpetusest, et tagala kindlus on üks sõja saatust otsustavaid tegureid, seadsid partei ja valitsus sõjaohtu sattunud alade partei-, nõukogude, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonidele järgmised ülesanded.

Kaitsta iga jalatäit nõukogude territooriumi, näidata võitluses meie rahvale omast julgust ja algatusvõimet.

Organiseerida tegevarmee igakülgset abistamist, kindlustada armee varustamist kõige vajalikuga, hoolitseda sõjaväetranspordi eest, anda sõjaväehaiglate käsutusse koole, klubisid ja ametiruumi.

Kindlustada Punaarmee tagalat, selgitada töötajaile nende kohustusi ja tekkinud olukorda, organiseerida tehaste, elektrijaamade, sildade, telefoni- ja telegraafiliinide kaitset, võidelda tagala desorganiseerijate ja kuulu-

juttude levitajatega, halastamatult hävitada salakuulajaid, diversante ja vaenlase langevarjureid.

Punaarmee väeosade sunnitud taandumise puhul viia raudtee veerev koosseis tagalasse, mitte jätta vaenlasele ühtki vagunit ega vedurit, ainustki kilogrammi vilja ega ainustki liitrit kütteainet. Kogu varandus, sealhulgas toidu- ja kütteained, mida tagalasse viia ei õnnestu, tuleb hävitada.

Lüua okupeeritud rajoonides võitluseks vaenlase vastu partisanisalku ja diversioonigruppe, kelle ülesandeks on partisanisõja õhutamise, sildade, teede, telefoni- ja telegraafiliinide purustamine ning ladude põletamine. Oblastite ja rajoonikomiteede esimeste sekretäride vastutusel luua igas linnas, rajoonikeskuses, töölisasulas ja raudteejaamas, sovhoosis ja kolhoosis parematest inimestest põrandaaluseid rakukehi ja salakortereid.

Rõhutanud veel kord Nõukogude rahvaid tabanud ohu tõsidust, ennastsalgava võitluse ja revolutsioonilise valvuse vajalikkust, öeldi partei ja valitsuse direktiivis, et meile pealesunnitud sõjas on kaalul Nõukogude riigi elu ja surma küsimus, see, kas meie rahvad jäävad vabadeks või langevad orjusse. Nüüd oleneb kõik meie oskusest kiiresti organiseeruda ja tegutseda minutitki kaotamata. Lõpuks kutsuti direktiivis rahvast üles veelgi tihedamalt koonduma Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse ümber Punaarmee igakülgse abistamise ja võidu saavutamise eesmärgil.⁵⁰

Kodumaa kaitse ning ühiskondliku ja riikliku julgeoleku kindlustamise eesmärgil viidi NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 22. juunist 1941 mõningate teiste rajoonide kõrval ka Eesti NSV-s sisse sõjaseisukord. Kõigil sõjaseisukorra alla kuuluvatel territooriumidel läksid riiklike organite funktsioonid ühiskondliku korra ja riikliku julgeoleku alal üle sõjaväevõimude kätte. Kõik kohalike nõukogude võimuorganid ning riiklikud ja ühiskondlikud asutused ja organisatsioonid olid kohustatud andma sõjaväevõimudele igakülgset abi ühiskondliku korra ja julgeoleku kindlustamisel. Sõjaväevõimudele anti õigus kasutada tsiviilelanikkonda riigikaitse töödel, liiklemisteedel, ehitiste, sidevahendite, elektri-

⁵⁰ EKPA (Eestimaa Kommunistliku Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv), f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 479, l. 5—17.

jaamade, elektrivõrgu ja muude tähtsate objektide kaitseks ning võitluseks tulekahjude ja taudide vastu. Ühtlasi oli elanikkond kohustatud vajaduse korral sõjaväge majutama ning andma veokeid sõjalisteks vajadusteks. Sõjaväevõimudele anti ühtlasi õigus reguleerida asutuste ja kaupluste tööaega ja elanikkonna liiklemist ning saata sõjategevuse piirkonnast välja ebasobivaid isikuid.⁵¹

Sellest seadlusest tulenevaid sõjaväevõimude funktsioone teostasid Eesti NSV-s Punalipulise Balti Mere Sõjalaevastiku ja 8. Armeesõjanõukogu.

30. juulil 1941 võtsid NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium ja Rahvakomissaride Nõukogu vastu otsuse Riikliku Kaitsekomitee loomisest.

Vahetult pärast NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee 29. juuni 1941. aasta direktiivi kättesaamist võttis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Büroo vastu otsuse, milles olid ette nähtud abinõud selle direktiivi täitmiseks.

Fašismi paljastava massilise poliitilise selgitustöö tõhustamiseks otsustati kõige kiiremas korras välja anda brošüüre, loosungeid, plakateid ja rindesündmustele pühendatud fotoleht. Vabariigi juhtivaid töötajaid kohustati esinema raadios selgitavate sõnavõttudega. Partei ja valitsuse direktiivi põhjal avaldati üleskutse rahvale, organiseeriti antifašistlikke raadiosaateid saksa, soome ja rootsi keeles, et paljastada röövvalutajaid nende maade töötajate silmis.

Vabariigi kaitsevõime ja ühiskondliku julgeoleku tugevdamiseks andis EKP Keskkomitee igakülgset abi Punaarmeele ja sõjalaevastikule. Otsustati sisse seada tähtsamate ühiskondlike ja tööstuslike objektide, raudtee- ja sideliinide pidev valve hävituspataljoni poolt, organiseerida pommi- ja gaasivarjendeid, elanikkonna õhu- ja tuletõrjelist kaitset, degaseerimiskomandosid, sõjatehnika ja transpordi avariiremonditöökodasid, sanitaarposte jne. Oli vaja halastamatult võidelda tagala kuritahtlike desorganiseerijate, paanikatekitajate, kuulujuttude levitajate, salakuulajate ja parašütistidega.

Vabariigi territooriumi sunnitud mahajätmise juhuks nägi EKP Keskkomitee ette vastavad abinõud inimeste ja materiaalseste väärtuste evakueerimiseks ning fašistlikele

⁵¹ «Kommunist», 23. juunil 1941.

*Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees
Johannes Lauristin.*

orjastajaile vastupanu organiseerimiseks. Vajaduse korral otsustati kaugesse Nõukogude tagalasse evakueerida tehaste seadmed ja mitmesuguste kaupade varud, viia tagalasse partei- ja nõukogude aktiivi perekonnad, rahvamajanduse spetsialiste ja nende perekondi, evakueerimiseks soovi avaldanud naisi ja lapsi. Samuti asuti koostama nende objektide nimekirju, mis tuleks evakueerimise ebaõnnestumise korral hävitada.

Partisanisõja ja fašismivastase võitluse organiseerimiseks otsustati luua seitsmesajameheline partisanipolk

ja igas maakonnas partisanisalgad, keda tuli varustada vajaliku relvastuse, laskemoona ja toiduainete tagavaradega suuremates metsades ja teistes varjatud kohtades loodavatest baasidest.⁵²

Üleliidulise Riikliku Kaitsekomitee eeskujul loodi 11. juulil 1941 ka Eesti NSV-s Vabariiklik Kaitsekomitee, mille koosseisu määрати Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin, EKP Keskkomitee sekretär N. Karotamm, siseasjade rahvakomissar B. Kumm ning NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee esindaja Eesti NSV-s V. Botškarjov.⁵³ Ka kõikides maakondades loodi kaitsekomiteed, kuhu tavaliselt kuulusid maakonna parteikomitee sekretär, täitevkomitee esimees ning kohalike sõjaväevõimude ja Siseasjade Rahvakomissariaadi esindajad. Kaitsekomiteed asusid juhtima kõikide partei-, nõukogude, ametiühingu- ja komсомoliorganisatsioonide tööd üldrahvaliku võitluse organiseerimisel.

16. juulil 1941 esines raadios Johannes Lauristin. Selgitades Kommunistliku Partei võitlusprogrammi, rõhutas ta: «Kõigepealt peame meie ennast kindlustama ründava vaenlase vastu. Peame muutma endi linnad kindlusteks. Peame endi hulgast valima oma parimad pojad ja tütre, kellele anname relvad, et nad võiksid vaenlase vastu astuda.

Kaitsekomitee ülesandeks on eesti rahvast kõige kiiremini mobiliseerida, et vastulööki anda ründavatele fašistlikele jõukudele ja ühtlustada sõjaväe juhtkonnaga kõik abinõud, mis on sihitud selle eesmärgi saavutamiseks. Kogu eesti töötav rahvas koondub Kaitsekomitee ja oma võimuorganite ümber.»⁵⁴

Ka ELKNÜ Keskkomitee pöördus töötava noorsoo poole üleskutsega: «Noored kodanikud! Ärgem laskem fašismil orjastada meie maad. Astugem kõik välja meie armastatud isamaa kaitseks! Noorte nõukogude patriootide koht on kuulsusrikka Töolis-Talupoegade Punaarmee ja hävituspataljonide ridades!»⁵⁵

Üldrahvaliku võitluse etteotsa asus Kommunistlik

⁵² EKPA, f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 265, l. 7—11.

⁵³ «Kommunist», 12. juulil 1941.

⁵⁴ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 44, l. 140—141.

⁵⁵ Sealsamas, l. 166.

*ELKNÜ Keskkomitee sekretär Oskar
Cher.*

Partei, et organiseerida ka meie vabariigi töötajaid võitluseks fašistlike rööv vallutajate vastu.

Eestimaa Kommunistliku Partei abi nõud vabatahtlike võitlusüksuste loomisel ja vabariigi sõjalise kaitsevõime suurendamisel. Fašistliku Saksamaa sõnamurdlik kallaletung Nõukogude Liidule oli pöördeliseks sündmuseks meie kodumaa ajaloo. Meie rahvas haaras relva järele, et Kommunistliku Partei võitlushüüdu järgides astuda raskesse ja verisesse sõtta. Eesti töörahva patriotismi esimeseks väljenduseks oli tema valmisolek kaitsta, relv käes, sotsialismi saavutusi meie vabariigis.

Tallinnas esitas esimeste hulgas vabatahtlikuna rindele mineku avalduse mööblivabriku tööline Joh. Linde. Oma avalduses kirjutas ta muuhulgas: «Me ei või koju jääda, kui kodumaa peab kannatama fašistlike jõukude

jultunud kallaletungi all. Palun mind saata eesliinile, tahan aidata peksta fašiste.»⁵⁶

Tööline Nikolai Sirel kirjutas oma avalduses: «Mina, töötava rahva poeg, ei saa kõrvale jääda, kui minu seltsimehi, minu kodumaad ähvardab hädaoht. Palun mind arvata Punaarmee ridadesse, kes purustab verejanulise vaenlase.»⁵⁷

Töölise Arvo Eerme avalduses oli öeldud: «1905. ja 1917. aastal võitles mu isa töötava rahva eest. Nüüd on tulnud minu aeg. Tahan viimse veretilgani võidelda fašistlike lurjuste vastu. Saatke mind kas või kohe lahingusse. Olen selleks valmis.»⁵⁸

EKP Tallinna Linnakomitee, kes esimesest sõjapäevast alates energiliselt juhtis poliitilist selgitustööd meie pealinna töötajate hulgas, märkis 27. juunil 1941. aastal koostatud informatsioonis, et Punaarmeesse astuda soovijate arv suureneb iga päevaga.

Tartu tööline Aleksander Vardja kirjutas oma avalduses: «Olen juba lapsest saadik kurnajate tõttu palju raskusi kannatanud. Nüüd tunnen end vabana ja tahan seda vabadust kaitsta viimse veretilgani. Olen noor ja terve ning tahan vabatahtlikult astuda Punaarmee ridadesse.»⁵⁹

Kahekümneaastane naistöoline Alma Lomp kirjutas: «Palun mind vabatahtlikuna võtta Punaarmeesse. Tahan aidata halastamatult purustada vaenlast.» Samuti avaldasid soovi vabatahtlikena rindele minna veel paljud tartlased. Sanitaridena olid valmis rindele minema üliõpilane Hilda Kaev, teenistuja Meeta Paal ja veel 36 halastajaõdede kursustest osavõtjat.⁶⁰

Virumaal tuli tarbijatekooperatiivi töötaja Robert Kaljukivi EKP maakonnakomiteesse ja ütles: «Kuulsin raadiost kutset kõigile Nõukogude kodanikele veel tihedamalt koonduda bolševike partei ja Nõukogude valitsuse ümber. Tulin siia, et anda end partei käsutusse.»

Kohtla-Järvel arutasid kommunistlikud noored koosolekul sõja puhkemisega tekkinud olukorda. Samas avaldasid soovi vabatahtlikena rindele minna 14 kommunist-

⁵⁶ ENSV ORRKA, f. R—705, nr. 1, s. ü. 43, l. 138.

⁵⁷ Sealsamas, l. 139.

⁵⁸ Sealsamas, s. ü. 44, l. 43.

⁵⁹ Sealsamas, s. ü. 43, l. 149.

⁶⁰ Sealsamas, s. ü. 130, l. 38.

likku noort, sealhulgas 8 neidu. Kaevur A. Saluvee kirjutas oma avalduses: «Põlen soovist kallaletunginud bandiitidele võimalikult kiiremini vastu astuda.» Vabatahtlikult astus Punaarmeesse ka Karl Augas koos kuueteistkümneaastase tütre Agnesega. Neile järgnesid paljud Kohtla põlevkivikaevanduse töölised. Samuti läksid vabatahtlikult Punaarmeesse kaevurid Lembit ja Paul Kalm ning Paul Rändmaa. Viimane kirjutas oma avalduses: «Ma ei taha enam oodata ühtki tundi. Palun mind kiiremini rindele saata.»⁶¹ Viivikonna töölise R. Tammemetsa avalduses oli öeldud: «Olen töölise poeg. Ma ei taha jääda tagalasse. Püüan kiiremini rindele pääseda, et halastamatult lüüa vaenlast. Mäletan, kuidas mu vanaisa ja onu astusid 1918. aastal vabatahtlikena Punaarmeesse. Mina, kommunistlik noor, ei taha neist maha jääda. Palun saata mind kiiremini tegevvälke.»⁶² Kundas palusid end rindele saata paljud kommunistlikud noored.

J ä r v a m a a l Paides avaldasid sõja esimestel päevadel soovi vabatahtlikena rindele minna 22 patriooti. Nende hulgas olid Juhan Laurimäe, Anatoli Kerde, Evald Klukov, Arnold Eimre, Heino Hoolma, Arvet Vilt, Ernst Pähkla, Armilde Aso, Ellen Tippi, Lydia Rannala, Lea Roosileht ja teised.⁶³

S a a r e m a a vabatahtlike hulgas olid Karl Jõevere ja Johan Munk Kaarma vallast, August Rull Kuressaarest ja sajad teised tublid nõukogude patrioodid.

L ä ä n e m a a l andsid end vabatahtlikena üles viisteist Vigala valla kommunistlikku noort eesotsas komsoomoli-algorganisatsiooni sekretäri Vello Raidmaaga. Sama maakonna Piirsalu valla kommunistlik noor Endel Ratas kirjutas oma avalduses: «Palun mind rindele saata. Tahan kaitsta oma kodumaad viimse veretilgani.» Haapsalus andsid end vabatahtlikena üles Anatoli Leover, Edgar Türi, Paul Soesoo ja paljud teised.⁶⁴

H a r j ü m a a Sõjakomissariaati esitasid sooviavaldused Verner Kottis, Rudolf Rajatamm, Salme Satsi, Heinrich Eylandt ja Egon London Järvakandist, A. Sillat ja A. Kiiver Keilast ja teised.⁶⁵

⁶¹ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 130, l. 142.

⁶² Sealsamas, l. 166.

⁶³ Sealsamas, l. 163.

⁶⁴ Sealsamas, s.-ü. 44, l. 13.

⁶⁵ Sealsamas, l. 173.

*Läänemaa vabatahtliku pataljoni võitleja
Edgar Türi.*

Tublide eesti patriootide loetelu, kes Suure Isamaasõja alguspäevil end vabatahtlikena üles andsid, veniks päris pikaks. Vabatahtlikke tuli Punaarmeele Narvast ja Sindist, Türiit ja Valgast, Võrust ja Petserist. Nende ühiseks sooviks oli võidelda vihatud fašistlike anastajate vastu.

Juba Suure Isamaasõja esimesed päevad näitasid, et fašistlike röövvalutajate näol on meie rahval tegemist tugeva ja salakavala vaenlasega, kes ei vali vahendeid oma inimesevaenulike eesmärkide saavutamisel. Seni allaheidetud maade vallutamisel oli fašistlik Saksamaa kasutanud salakavalaid võitlusvõtteid. Kõrvuti pealetungiga rindel läks fašistidel sageli korda desorganiseerida vastase tagalat, luues seal kurikuulsa «viienda kolonni». Nii oli lugu Norras, Prantsusmaal, Belgias ja mujal. Ehkki meie kodumaal «viienda kolonni» tekkimiseks eel-

dusi ei olnud, tuli arvestada, et fašistid seda püüavad luua. Seepärast otsustas Nõukogude valitsus organiseerida paljudes rindelähedastes ja piiriäärsetes rajoonides vabatahtlikud võitlusüksused, kelle ülesandeks oleks võitlus vaenlase poolt saadetavate salakuulajate ja diversantide vastu. Need vabatahtlikud võitlusüksused kandisid hävituspataljonide nimetust.

Eesti NSV-s oli ette nähtud luua 100—200-mehelised hävituspataljonid igas maakonnas ja Tallinna linnas. Hävituspataljonidesse võeti võitlejaid vastu vabatahtlikkuse alusel partei-, komsomoli- ja nõukogude aktiivi hulgast. Pataljonide juhtimine tehti ülesandeks piirivalve- ja miilitsatöötajatele. Võitlejate relvastuseks oli igas pataljonis ette nähtud kaks käsikuulipildujat, vintpüssid, püstolid ja granaadid. Hävituspataljonidel oli oma ülesannete täitmisel õigus kasutada iga liiki transpordi- ja sidevahendeid, kõiki partei- ja nõukogude asutusi kohustati igati toetama hävituspataljonide tegevust. Hävituspataljonide loomisest ja nende ülesannetest teatas laiemale elanikkonnale ajakirjanduse kaudu Nõukogude Informatsioonibüroo 25. juunil 1941.⁶⁶

Vabatahtlike hävituspataljone formeerisid kohapeal parteikomiteed koostöös Siseasjade Rahvakomissariaadi kohaliku osakonna ja sõjakomissariaadiga. Konkreetselt tegelesid sellega parteikomiteede sõjalised osakonnad. Rahvakaitseväge üksuste loomist arutati algul tavaliselt vastava maakonna või linna partei- ja komsomoliaktiivi koosolekul. Seejärel asus seks puhuks moodustatud komisjon hävituspataljonidesse astuda soovijate avaldusi läbi vaatama. Vabatahtlike pataljonide võitlejaks avaldasid soovi astuda eeskätt kommunistid, kommunistlikud noored ning nõukogude ja ametiühinguaktiiv. Fašistide vastu võitlejate esiridades olid peamiselt töölised. Seepärast kujunesidki meie vabariigi suuremad tööstuskeskused vabatahtlike võitlussalkade formeerimise põhilisteks tsentrumiteks. Kogenud kohaliku juhtiva kaadri vähesuse tõttu komplekteeriti hävituspataljonide ja nende allüksuste komandeeriv koosseis osaliselt piirivalve ja miilitsa juhtivatest töötajatest, poliittöötajate kaader komplekteeriti aga kohapealse parteikomitee töötajaist.

⁶⁶ «Советская Эстония», 25. juunil 1941.

Tallinnas avati kohe pärast rahvakaitseväge pataljonide formeerimisele asumist parteiaktiivi majas Pikk tänav 20 vabatahtlike vastuvõtu punkt. Pealinna esimeseks üksuseks oli 1. Tallinna hävituspataljon (esialgu nimetati seda Tallinna töölispataljoniks), mis asus Vis-mari tänavas. Juba juuliku alguses oli selles pataljonis 350 võitlejat. Pataljoni komandöriks oli piirivalvekapten Tokarev ja komissariks Vabariikliku Tööjõureservide Valitsuse ülem V. Kinn. Pärast esialgse väljaõppe saamist suundus pataljon rindele Märjamaa rajooni.⁶⁷

2. Tallinna vabatahtlike pataljon kujundati lõplikult juuliku alguses Harku mõisas, kus ta saigi esialgse sõjalise väljaõppe ja relvastuse. Peamiselt kommunistlikest noortest ja Tallinna tehaste kaadritöolistest koosnenud hävituspataljoni kuulus enne Pärnumaale lahingusse saatmist ligikaudu 550 võitlejat. Juuliku teisel poolel sai pataljon täiendust Pärnumaa vabatahtlike arvel.

Harjumaa 1. formeeriti 3. Harjumaa pataljon seltsimees Raua juhtimisel juuliku alguses. Formeerimiskohaks oli Tallinn. Selle üksuse kolmesajameheline koosseis jaotati kolmeks rooduks ja motoriseeritud rühmaks, millesse kuulus 40 mootorratturit.

4. Harjumaa pataljoni formeerimist oli alustatud juba 26. juunil Tallinnas Pikk tänav 20. Seejärel asus pataljoni keskus Veetorni tänavasse ja ta formeerimine viidi juuliku esimestel päevadel lõpule Endla tänava koolimajas. 9. juulil kuulus sellesse pataljoni viissada vabatahtlikku. Pataljoni komandöriks oli kapten Stockberg, komissariks Saar ja majandusülemaks Generalov. Umbes ühe kolmandiku pataljoni koosseisust moodustasid Tallinna parteiorganisatsiooni aktivistid, ülejäänud olid pealinna tehaste ja vabrikute töölised ning teenistujad. Peale vananenud tüüpi vintpüsside oli selle pataljoni käsutuses veel 8 veo- ja 12 sõiduauto. Esialgse väljaõppe sai pataljon Harku ümbruses.

7. Harjumaa vabatahtlike pataljoni asukohaks oli Imanta tänava koolimaja. Pataljoni koosseisus oli kakssada meest, selle ülemaks oli piirivalvevägede kapten Grigorjev ja komissariks Harjumaa parteikomitee sekretär K. Tooming. Hiljem muudeti see 20. pataljoniks, asukohaga Kehra mõisas.

⁶⁷ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s. ü. 1, l. 80.

EKP Harjumaal Komitee sekretär Karl Tooming.

Seega koondati Tallinnas ja Harjumaal esimese sõjapäeva jooksul viide vabatahtlike pataljonisse ligi kaks tuhat võitlejat. Vabatahtlike registreerimine pidevalt jätkus.

Tartumaal asuti vabatahtlike võitlussalkade loomisele sõja esimesel päeval, s. t. veel enne, kui oli saadud selleks korraldus vabariigi juhtivate asutuste poolt. Tulevase vabatahtlike pataljoni moodustas siin 25-mehe-line kergekuulipilduja, vintpüsside ja käsigranaatidega relvastatud võitlusgrupp. Varsti oli 22. Tartumaa pataljonis juba 470 võitlejat, ületades tunduvalt ettenähtud koosseisu.

Kuna vabatahtlike võitlejate arv iga päevaga kasvas, otsustas Tartumaa kaitsekomitee luua teise võitlusüksuse Mustvees. 4. ja 7. juuli vahel formeeritigi siin kohaliku parteiorganisatsiooni sekretäri N. Kussovi ja Tartumaa

parteikomitee voliniku M. Laossoni juhtimisel teine Tartumaa pataljon, kuhu 15. juulil 1941 kuulus 325 vabatahtlikku.

Pärast Tartust lahkumist formeeriti Tartumaal, Tormas kolmas maakonna vabatahtlike pataljon, millesse koondati 130 võitlejat. Lisaks sellele moodustati paar päeva hiljem O. Talvi aktiivsel kaastegevusel ratsasalk, kuhu kuulus kaheksakümne ratsaniku ümber.

Kuid formeerimistöö Tartumaal sellega veel ei piirdunud. 15. juulil 1941 formeeriti siin Tartu maakonna parteikomitee ja kaitsekomitee volitusel ning maakonna parteikomitee sekretäri, EKP Keskkomitee voliniku A. Kurme aktiivsel osavõtul Läti laskurpolk. Sellesse kuulus ligikaudu kaks tuhat meest, kes olid taandunud Läti NSV-st. 20. juulil anti polk regulaarväeosana üle Nõukogude 8. armee koosseisu.⁶⁸

Tartu maakonnas soodustas vabatahtlike võitlusüksuste moodustamist küllaldane relvade olemasolu. Siin asusid seni veel Nõukogude armee poolt üle võtmata endise kodanliku armee relvastuse, lahingumoon ja muu varustuse laod.

Viljandimaa alustati 10—15-meheliste vabatahtlike võitlusgruppide loomist kõigepealt valdades. Võitlusgruppidesse koondati peamiselt kommunistid ja kommunistlikud noored. Hävituspataljoni komandöriks määratud piirivalvevägede kapten Pasternaki grupp ja Tallinnast toetuseks saadetud parteilaste võitlusgrupp leitnant I. Pauli juhtimisel muutusid peagi neljasajameheliseks pataljoniks. Lisaks raskustele relvade hankimisel ei saanud 17. Viljandimaa pataljon ka nimetamisväärsed väljaõpet, kuna rinde lähenemisel pidi ta juba mõne päeva pärast lahingutegevusse astuma.

Viru maakonna võitlusüksuste moodustamisel tuli arvestada paljude laialipillatud tööstuskeskuste olemasolu. Arutades 24. juunil oma koosolekul hävituspataljoni formeerimist, otsustas maakonna täitevkomitee luua maakonna vabatahtlike pataljoni selliselt, et tema suuremad võitlusosad asuksid peale Rakvere veel Kohtla-Järvel, Kiviõlis, Iisakus, Jõhvis ja mujal. Lisaks neile maakonna pataljoni koosseisu kuuluvaile rühmadele otsustati luua igas suuremas tööstuskeskuses veel oma asula

⁶⁸ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 1, l. 205.

Narva pataljoni komissar Igor Tšernov.

kaitserühmad. Ka siin oli tõsiseks takistuseks relvade vähesus. Hävituspataljoni organiseerimise ja väljaõppe eest hoolitsesid pataljoni komandör kapten Ragozin ja komissar A. Must. Varsti oli 6. Virumaa hävituspataljonis 200 meest. Peale selle olid loodud võitlusgrupid teistes tööstuskeskustes: Kohtla-Järvel — 70 võitlejat, Kiviõlis — 70 ja Küttejõus — 30 meest, lisaks veel iga valla täitevkomitee juures 5—10 vabatahtlikku.

Narva vabrikutöölised moodustati omaette 5. Narva pataljon, millesse kuulus 200 vabatahtlikku. Narva pataljoni komandöriks oli kapten Lissitsõn ja komissariks Narva parteikomitee sekretär I. Tšernov.

Järvamaa moodustatud 15. Järvamaa vabatahtlike pataljon vanemleitnant Pospelovi juhtimisel oli üks väikesearvulisemaid rahvakaitseväge üksusi. Selle loomisega alustati Paides. Juuliku alguseks oli pataljonis ligikaudu 150 võitlejat, kellest umbes pooled olid Türi

Paberivabriku töölised. Võitlusgrupp asuski algul alaliselt Türil.

Läänemaal asuti 11. Läänemaa pataljoni formeerimisele 28. juunil 1941 kapten Volohhovi juhtimisel. Pataljoni lahinguvõime tõstmise soodustavaiks tegureiks oli piirivalve-, lennuväe- ja mereväeüksuste kaasamine ning suure grupi vabatahtlike astumine tema koosseisu. Enne lahingusse minekut oli selles pataljonis ligikaudu 250 meest.

Pärnu maakonnas aitas edukaks organiseerimiseks kaasa Tallinnast kapten E. Laasi juhtimisel kohale saadetud parteiaktivistide grupp. Juba juunikuul lõpuks oli Pärnumaa vabatahtlike pataljonis 400 võitlejat. Pataljoni komandöriks oli major Smirnov ja komissariiks EKP Keskkomitee Pärnu maakonna volinik A. Raud. Tõsiseks takistuseks Pärnumaa vabatahtlike pataljoni organiseerimisel ja väljaõpetamisel kui ka hiljem ta lahingutegevuses oli relvade vähesus.

Valgemaal organiseeriti kohalikest kutsealustest, kommunistlikest noortest ja nõukogude aktiivistidest 23. Valgamaa pataljon. Pataljonis oli alguses 180 võitlejat, pataljoni komandöriks oli vanemleitnant Knõš ja komissariiks maakonna parteikomitee teine sekretär A. Kukk.

Võrumaal arutati 20. Võrumaa hävituspataljoni moodustamist parteiaktiivi nõupidamisel Võrus 1941. aasta juuni lõpus. Ka siin oli takistavaks asjaoluks relvade vähesus. 25. juuniks oli hävituspataljonis juba 250 võitlejat.

Edukalt arenes vabatahtlike pataljoni formeerimine Saaremaal. Varsti oli loodud kahesajameheline 12. Saaremaa hävituspataljon, mida juhtis kapten Lošmanov. Sellesse astusid peaaegu kõik Kuressaare ja ümbruskonna valdade nõukogude aktivistid, sealhulgas ka palju naispatrioote.

Eriti suurearvuliseks kujunes Petseri maakonnas formeeritud 21. hävituspataljon, mille komandöriks oli kapten Belov ja komissariiks kapten Bardukov. 5. juuliks oli selles juba ligikaudu 500 võitlejat.

Lisaks territoriaalsel põhimõttel formeeritud rahvakaitseväge pataljonidele asuti võitlussalku looma ka ametkondade kaupa. Esirinnas sammusid siin vabariigi transpordiettevõtteid, kelle hulgas tuleb eeskätt nimetada

raudteelasi. Nemad moodustasid sõja esimestel päevadel Tallinnas oma hävituspataljoni ja asusid samal ajal soomusrongide ehitamisele. Raudteelaste ennastsalgava töö tulemusena valmiski Tallinnas kaks soomusrongi. Oma soomusrong oli ka Tapa raudteelaste võitlusgrupil. Türi raudteelased valmistasid samuti kahest vagunist ja soomustatud vedurist koosneva soomusrongi. Kui arvestada veel miilitsaosakondade, Peipsi laevastiku jt. võitlusgruppe, siis oli juulikuu alguseks Eesti NSV vabatahtlike pataljonide koosseisus ligikaudu kuus tuhat võitlejat.

Põhilise töö vabatahtlike pataljonide formeerimisel tegid Eesti NSV Vabariikliku Kaitsekomitee juhtimisel kohalikud kaitsekomiteed koostöös parteikomiteedega. Suurt abi osutasid kohapeale saadetud Vabariikliku Kaitsekomitee volinikud. Neist paistsid energilise tegutsemisega silma Aleksander Paas Virumaal, Arnold Raud Pärnumaal, Dmitri Kuzmin Narvas, Artur Vaha Viljandimaal, Voldemar Veski Petserimaal, Aleksei Kurme ja Osvald Tuul Tartumaal ning teised. Praktilist abi pataljonide formeerimisel andsid kohapeal Vabariikliku Kaitsekomitee koosseisus töötanud sõjaväelased alampolkovnikud Kanger ja Ferberg. Vabatahtlike pataljonide tegelikuks juhiks oli Eesti NSV Hävituspataljonide Staap.

1941. aasta 1. juulist viidi kõik eesti vabatahtlike pataljonid kasarmuolukorda ja asuti neid toidumoonaga varustama Punaarmee kehtivate normide alusel. Anti korraldus murõtseda igale pataljonile mehaanilisi transpordivahendeid ja määrata iga üksuse koosseisu meditsiiniala töötaja. Parteikomiteedele tehti ülesandeks intensiivistada vabatahtlike sõjalist väljaõpet.⁶⁹

Punaarmeeleaste ja nende perekondade kohta kehtivad soodustused laiendati ka vabariigi vabatahtlike hävitus- ja töölispataljonide võitlejatele ning nende perekondadele.⁷⁰

Rööbiti vabatahtlike pataljonide moodustamisega loodi meie vabariigis esimese sõjanädala jooksul vaenlase parašütistide ja diversantide hävitamise ning õhukaitse teenistus. Seda juhtis staap, mille eesotsas oli Eesti NSV siseasjade rahvakomissari asetäitja Paju ning liikmeteks kohaliku õhukaitse ülem Gorbatšov ja EKP Keskkomitee

⁶⁹ EKPA, f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 479, l. 38.

⁷⁰ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 121, l. 3.

Tallinna töölispolgu komandör Karl Kanger.

sõjalise osakonna ülem K. Kanger. Samasuguse ülesandega staabid loodi kõikides linnades ja maakondades, kellele omakorda allusid valdade staabid. Vastavalt vabariikliku staabi poolt antud instruktsioonile asuti igas vallas moodustama 7—10 vabatahtlikust koosnevaid parašütistide ja diversantide hävitamise salku. Neid püüti võimaluste piires ka autotranspordiga varustada. Valdade võitlusgruppide suurus ja tegutsemise aktiivsus olenes kohapealsetest oludest ja valla aktiivi algatusvõimest. Nii mõneski vallas ulatus võitlejate arv 15 ja isegi 25 meheni. Kohapeal sissesetatud alaline valve ja õhuvaatluspostid etendasid võitluse käigus vabariigi territooriumil tähtsat osa bandiitlike elementide, diversantide ja parašütistide avastamisel ja kinnipüüdmisel.⁷¹

⁷¹ EKPA, f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 221, l. 92.

Sõjategevuse vabariigi territooriumile kandumise võimalikkust ette nähes asuti siin ka maastiku inseneriväelisele sisustamisele, s. o. kindlustustöödele.

Sõjaliste kindlustustööde iseloomu määratlemisel arvestati eeskätt seda, et fašistlikud väed võivad vabariigi territooriumile tungida lõuna poolt maismaad kaudu. Märedessandi oht saartele ja põhjarannikule oli meie sõjalaevastiku ülekaalu arvestades suhteliselt väiksem. Seejärest määrati esimese kaitsejoone asukohaks selleks sobiv maastik Pärnu—Viljandi ja Suur-Emajõe joonel. Järgmine objekt, mida ringkaitseks sisustama hakati, oli vabariigi pealinn Tallinn, mis oli tol ajal ühtlasi ka Punalipulise Balti Mere Sõjalaevastiku peabaasiks. Edasiseks kindlustustööde alaks oli Soome lahe ja Peipsi järve vaheline maa-ala koos Narva, Purtse, Pungerja jõe ja teiste kaitse organiseerimiseks sobivate vesitõketega. Kindlustustöid tehti ka mandri lääneosas ja saarte rannikul.

Pärnumaal alustati kindlustustöödega 28. juunil ning need kestsid kuni 8. juulini, s. o. kuni Pärnu linna fašistide kätte langemiseni. Eriti intensiivselt tegeldi maastiku sisustamisega Tori—Riisa ja Tahkuranna—Kilingi-Nõmme sektoris ning Pärnu linna ümbruses, kus rajati kaks kindlustusvööndit.

Kindlustustööde läbiviimine Viljandimaal piirdus tankitõrjekraavi kaevamisega Võrtsjärvest Pärnumaa piirini, millest iga päev 5000—6000 inimest osa võttis.

Eriti ulatuslikke kindlustustöid tehti Tartumaal Emajõe joonel ja Tartu linna lähistel. Kogu tööd organiseeris Tartu linna TSN Täitevkomitee eesotsas H. Jalakaga. Tegelikult juhtisid kindlustustöid siia uut väekoondist formeerima saabunud Leningradi sõjaväe õppeasutuste kursandid eesotsas brigadikomissar Tkatšenkoga.

Suurejooneliselt korraldati kindlustustöid Tallinna lähistel. Tallinna garnisoniülema käskkirjaga 5. juulist 1941 tehti kõikidele 16—50 aasta vanustele kodanikkudele kindlustustöödest osavõtt kohustuslikuks. Nii suunati kindlustustöödele ainult Tallinna Linna Täitevkomitee poolt iga päev keskmiselt 9000—12000 inimest. Neile lisandusid tuhanded Tallinna ümbruse valdade elanikud, nii et kindlustustöödest osavõtjate arv ulatus ajuti 25000-le. Tallinna kaitseks asuti ehitama mitut kindlustusvööndit. Neist kaugem kulges Paldiskist Keila

kaudu Ihasalu laheni ja toetus kahele tähtsamale kohalikule vesitõkkele — Keila ja Jägala jõe.

Teise Tallinna kindlustusvööndi peamisteks sõlmpunktideks olid Rannamõisa, Harku, Laagri, Pääsküla, Männiku, Raudalu, Mõigu, Lagedi ja Iru.

Kolmas kindlustusvöönd rajati Kopli lahe—Tondi—Ülemiste—Lasnamäe joonel.

Lääne-Eesti saarestikul jätkati elanikkonna kaasabil rannakaitse korraldamist Saaremaal Karujärvel, Sõrves, Kõigustes, Kihelkonnas, Astes ja mujal; Hiiumaal — Kärklas, Tahkunas, Käinas ja Luidjal, edasi Pakri saartel, Osmussaarel ja teistes kohtades.

Elanikkonna kaitseks õhurünnakute eest kontrollisid Tallinnas, samuti ka kõikides teistes linnades ja asulates selleks loodud komisjonid kõiki pommivarjenditeks kõlblikke ehitisi ja keldreid. Samaks otstarbeks kaevati veel linna parkidesse, puisteedele, tänavate äärde ja hoovidele kaevikuid ja kraave.

Nõukogude valitsus hoolitses kõigiti kindlustustöödele suunatud kodanike eest. Neile maksti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu vastava otsuse alusel töötasu seniste ametikohtade järgi, mittetöötavaile kindlustustöödest osavõtjaile aga maksti tasu kindla tariifi alusel. Kõikidele töötajatele organiseeriti töökohal ühistoitolustamist, töötajate transportimist tööle ja tagasi jne.⁷² Tallinna töötajad võtsid kindlustustöödest suure innuga osa, süstemaatiliselt täites ja ületades töönorme. Nii premeeris Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 18. augustil 1941. aastal 114 kindlustustööde eesrindlast. Autasustati kindlustustööde brigaade, kelle eesotsas olid Hugo Väinjärve, Milanda Vilisalu, Ilse Luigi, Karl Kruusi, Eduard Oja, Heino Kivi, Harald Kase ja Aadu Hallik.⁷³

Kõrvuti sõjalise kaitsevõime tugevdamisega asuti sõja esimestest päevadest kogu rahvamajandust ümber korraldama vastavalt sõjaaja nõuetele. Juulikuu algul töötati Eesti NSV Vabariiklikus Kaitsekomitees välja ning kehtestati määrus vabariigi kaitsevõime suurendamiseks ja tsiviilelanike elamistarvetega varustamiseks. Selle määrusega tehti Riiklikule Plaanikomisjonile ülesandeks läbi

⁷² ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 121, l. 6.

⁷³ Sealsamas, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 46, l. 17.

vaadata vabariiklik rahvamajanduse plaan, rakendades selle sõjatarvete rahuldamiseks. Tol ajal õige laia tootmisbaasiga Kergetööstuse Rahvakomissariaadile tehti korraldus organiseerida metallitööstuse baasil autode, tankide, vankrite, välikatelde-köökide, padrunikaarikute, sõjaväe jalg- ja mootorrataste ning telefoniaparaatide remonditöökodasid. Vabariigi suuremad tekstiilikäitised hakkasid sõjaväe jaoks pesu ja vormiriiet tootma. Paljud õmblus- ja saapavabrikud hakkasid sõjaväe ja rahvakaitseväge jaoks varustust valmistama. Suurendati põlevkivi-, turba- ja metsatööstuse tootmisplaani, arvestades seejuures Leningradi varustamise laiendamise võimalusi. Korraldati transpordivahendite ümberjaotamist ja parandati nende kütteenainega varustamist.⁷⁴

Tööstustoodangu järsu suurendamise eesmärgil tühistati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 25. juunist 1941 kõikide tööliste ja teenistujate puhkused, millele järgnesid määrused töödistsipliini kindlustamise ja töölt omavoliliste lahkumiste kohta.⁷⁵ Nendele Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse organisatsioonilistele abinõudele vastasid meie vabariigi töötajad ennast-salgava tööga.

Tehaste, vabrikute ja raudteetranspordi töötajad rakendasid kogu oma jõu ja oskuse, et anda kodumaale rohkem kõrgekvaliteedilist toodangut. Tehase «Punane Krull» Anton Selavi katelseppade brigaad täitis esimese temale antud sõjatellimuse ennetähtaegselt. Sama tehase hõoveldaja Tooming, kellele anti teatavate detailide töötlemiseks aega 216 töötundi, lõpetas selle töö 108 tunniga. Tallinna Raudteetöökodade töölistes lõpetasid vedurirataste treimise agregaadid monteerimise viis päeva enne määratud tähtaega. See agregaat mitmekordistas vedurirataste treimise kiirust. Balti Manufaktuuri kollektiiv andis 26. juuniks üle plaani 315 000 meetrit riidet.

Tallinna Raudteedepoo katelseppad Kivilo ja Sakala lõpetasid järjekordse veduri remondi viis päeva enne tähtaega. Sõja esimese nädala jooksul suurendasid eesti raudteelased vedurite tehnilist kiirust 9 km võrra.

V. Kingissepa nimelise Tselluloosi- ja Paberivabriku töötajate kollektiiv asus sõja algusest peale päevanormi

⁷⁴ ENSV ORRKA, f. R—1204, nim. 1, s.-ü. 1, l. 4.

⁷⁵ Sealsamas, f. R—1, nim. 2, s.-ü. 18, l. 258, 312, 407.

täitma kahekordselt. 22.—30. juunini tulid kombinaati tööle 100 naistöötajat, kes asendasid rindele läinud mehi.

Tubakavabrik «Leek», kes täitis 1941. aasta esimese poole plaani ennetähtaegselt, kohustus poolaasta lõpuks andma veel 75 miljonit paberossi.

Eesrindlike töötajate hulgas olid šokolaadivabrikus «Kave» Ida Traurig ja G. Tšutšelov.

Töölisklassi ennastsalgavad jõupingutused innustasid eeskujulikult töötama ka talupoegi. Vabariigi töötavad talupojad andsid sõja esimeste nädalate jooksul sõjaväele üle kümneid tuhandeid hobuseid, täitsid õigeaegselt liha ja piima riiklikke müüginorme ning tegid ettevalmistusi viljakoristamiseks ja sügiseseks külvitööks.

Fašismi paljastavast ideoloogilisest tööst võttis aktiivselt osa meie vabariigi eesrindlik intelligents. Patriotiliste artiklitega esinesid ajakirjanduses Johannes Vares-Barbarus, Mart Raud, Jaan Kärner, Juhan Sütiste, Johannes Semper ja teised. Eesti kirjanike algatusel hakkas varsti eesti ajalehtedes kaks korda nädalas ilmuma fašismivastane kirjanduslik lehekülg, kus peale eesti kirjanike esinesid ka vene kirjanikud V. Višnevski ja L. Lebedev.

«Estonia» teatri kollektiiv organiseeris kümme rindebrigaadi 150 artistiga, kes 1941. aasta 23. juulini olid juba üle 50 korra esinenud vabariigi mitmesugustes paikades Punaarmee väeosadele, hävituspataljonide võitlejaile, kindlustustöödel töötajaile ja talupoegadele. Ka «Vanemuise» näitlejate, tantsijate ja lauljate brigaadid esinesid korduvalt rindel ja tagalas.

Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse organiseeriv ja innustav tegevus vabariigi kaitsevõime tugevdamisel kandis head vilja. Vabariigi töötajad kindlustasid oma ennastsalgava tööga nii linnas kui ka maal Punaarmee tagalat.

III PEATÜKK

SÕJATEGEVUSE ALGUS EESTIS. LAHINGUD VABARIIGI LÕUNAOSAS (4. JUULI — 9. JUULI 1941)

Suure Isamaasõja esimeste päevade jooksul (22. juunist kuni 9. juulini 1941) pidasid meie väed raskeid piirikaitselahinguid Baltimaades, Valgevenes ja Lääne-Ukrainas, olles sunnitud taanduma. Nõukogude relvastatud jõudude ülesandeks oli vaenlase ülekaalukate sõjaliste jõudude edasitung peatada ja sundida talle peale positsioonisõja võitlusvorme.

Balti Sõjaväeringkonna väed täitsid sõja eel Soome lahe, Lääne-Eesti saarestiku ja Balti mere ranniku ning Leedu NSV riigipiiri kaitse ülesannet. Sõjaväeringkonna vägede hulka kuulunud 8. ja 11. armee asusid Ida-Preisimaa piiri läheduses, kuna 27. armee oli tagalas.⁷⁶

22. juunil langes nende vägede pihta kogu fašistliku Saksa Põhjaarmeegrupi ja Keskarmeegrupi 3. tankigrupi ning kahe vasakpoolse armeekorpuse hoop. Vastase neljakümnest diviisist tungis esimeses ešelonis peale 25 diviisi. Pealöögisuundades oli vaenlasel määratu suur ülekaal. Nii näiteks ründasid meie 8. armee 125. laskurdiviisi vaenlase kolm tanki- ja kaks jalaväediviisi, kusjuures meie diviis asus kaitsel 40 kilomeetri laiusel rindel.⁷⁷ Selle esimeses ešelonis oli vaid neli laskurpataljoni ja keskmiselt viis välikahurit kaitserinde iga kilomeetri kohta. Analoogiline olukord oli ka teistes selle rindeosa lõiku-

⁷⁶ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 183.

⁷⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза в шести томах. Том второй, Москва, 1961, lk. 16.

des. Vaenlasel oli otsustav ülekaal õhus. Maal ründas meie vägesid üle tuhande tanki. Seetõttu sisenesid vaenlase väed juba esimese sõjapäeva lõpuks 10—15 km sügavuses Leedu NSV territooriumile. 23. ja 24. juunil andsid meie kolm tankidiviisi vaenlasele vastulöögi Šiauliai rajoonis, kuid olid lõpuks sunnitud taanduma.

26. juunil vallutas vaenlase 56. tankikorpuse 8. diviis Daugavpils, 1. juulil aga vallutas vaenlase 26. armee-korpuse eelsalk Daugava jõe sillad Riias. Ehkki meie väed said 29. juunil kõrgemalt ülemjuhatuselt käsu organiseerida Daugava jõe joonel kaitset, ei tulnud nad selle ülesandega toime ja olid sunnitud taandumist jätkama.

8. armee (armee juhatajaks oli 3. juulist kindral F. S. Ivanov), olles eelnevates kaitselahingutes nõrgestatud, jätkas taganemist Eestisse. Balti mere sõjajõud taandusid samuti Liepājast, Ventspilsist ja Riia lahe sadamatest põhja suunas.

4. juulil 1941 sai 8. armee Looderinde juhatuselt käsu taanduda tõrjelahinguid pidades 6. juuli õhtuks uutele kaitsepositsioonidele, eelservaga Papiniidu—Metsaküla—Sinialliku jaama—Tombi—Mustla—Tartu—Emajõe joonele. Armee ülesandeks jäi Eesti NSV territooriumi kaitsmine lõunast ja vastase võimalikkude meredessantide tagasilöömine. Samast kuupäevast alates läksid armee alluvusse Eesti NSV-s asuvad 16. ja 191. laskurdiviis ja Lääne-Eesti saarestikku kaitsev 3. üksik laskurbrigad.

Looderinde selle lahingukäsu täitmiseks käskis 8. armee juhataja samal päeval oma alluvatel väekoondistel asuda 7. juuli hommikuks kaitsele Pärnu—Paistu mõisa—Tartu—Emajõe joonele, kusjuures 10. laskurkorpus organiseeris kaitset Pärnust Võrtsjärveni ja 11. laskurkorpus taandus Emajõe põhjakaldale.

Sõjaliste sündmuste üksikasjade kohta said Lõuna-Eesti kohalikud nõukogude ja parteiorganid teateid kohale saabuvailt või siin viibivailt sõjaväeosadelt ja asutustelt (lahingutest Eestis teatas Nõukogude Informatsioonibüroo esmakordselt alles 2. augusti 1941. aasta operatiivteates). Nii juhtuski, et Nõukogude vägede taandumisest vabariigi sisemusse saadi Pärnus, Valgas ja Petseris teada vaid neid linnu läbivate sõjaväeosade esindajailt. Meie väeosade katte- ja luureüksustel ei olnud sageli neile järgnevate vaenlaste eelväeosadega kontakti ja see oligi põhjuseks, et Pärnu, Valga, Võru,

Petseri, Viljandi ja Tartu maakonna partei- ja nõukogude aktiiv ja vabatahtlike võitlusüksused jäid tihtilugu kahe rinde vahele või, täpsemalt öeldes, Nõukogude väekoon- diste rinde ette. Vaenlase esimesed luureüksused jõudsid Eesti NSV piiridesse ööl vastu 4. juulit, tungides edasi mööda Tallinna—Riia maanteed Pärnu ja mööda Pihkva— Riia maanteed Pihkva üldsuunas.

Öösel vastu 6. juulit 1941 ja sama päeva jooksul jätkas 8. armee taandumist põhja suunas. Tema 10. laskurdiviis asus Mõisaküla—Nuia, 22. diviis Nuia—Tõrva, 125. laskur- diviis Puka—Otepää—Põidla joonel, kuna 48. laskurdiviis jätkas Urvaste kaudu liikumist Tartu suunas. 1941. aasta 5., 6. ja 7. juuli jooksul 8. armee väeosadel vaenlase vägedega kontakti ei olnud. 7. juulil täpsustas 8. armee juhatus väekoondiste lahinguülesandeid kaitse organiseerimiseks Pärnu—Viljandi—Tartu üldjoonel. Saartel asuv 3. üksik laskurbrigaad jätkas seal rannakaitset, 16. las- kurdiviisile tehti ülesandeks kaitsta rannikut Haapsalust Pärnuni ja 22. diviis viidi armee reservi, asukohaga Paide ümbruses. Et takistada Eestis kaitsele asunud Nõukogude vägede varustamist, asus vaenlase lennuvägi ägedalt pommitama Sonda—Narva raudteosa. Vaenlase lennu- väe pommitamiste tagajärjel said neil päevil kannatada Pärnu, Tartu, Võru, Valga ja palju teisi linnu, raudtee- jaamu ja asulaid.

Keerukas sõjaline olukord valitses merel. Fašistliku Saksamaa transpordilaevad olid vedanud vägesid Soome juba enne sõja algust. 26. juunil pommitas vaenlase lennuvägi esmakordselt mitmeid asulaid Saaremaal ja Vilsandi saarel. Järgnevatel päevadel pommitati Kihel- konna, Rohuküla ja teisi sadamaid. Olukord merel muu- tus veelgi keerulisemaks pärast Soome sõtta astumist 24. juunil 1941. See tehti laevastikus teatavaks järg- misel päeval. Seejärel alustas meie laevastik vaenlase merejõudude ootamatute kallaletungide takistamiseks Lääne-Eesti väinastiku mineerimist. Korduvalt märgiti vaenlase kaatrite ja allveelaevade liikumist Hara lahes, Osmussaare rajoonis ja mujal. 8. juulil 1941 anti kõigile Balti mere sõjalaevastiku mandril asuvatele merejala- väe, lennuväe ja teistele väeosadele käsk lahkuda Eestist ida suunas.

Samaks ajaks jõudsid vaenlase 26. armeekorpuse eel- väed Riia maanteed mööda Pärnu ja Mõisaküla kaudu

Viljandi alla. Pärnu ja Viljandi linna pärast toimusidki esimesed tõsised lahingud fašistlike vägedega. Üheaegselt pealetungiga rindel püüdis fašistlik väejuhatus ka Eestis kahjustada Punaarmee vahetat tagalat parašütistide ja diversantide saatmisega meie võitlevate üksuste seljataha. 1941. aasta juuli algul märgiti sääraseid 3—5-mehelisi, sageli Punaarmee vormirõivais diversantide grupe Pärnu-, Viljandi-, Võru- ja Petserimaa metsades ning mujal.

Vaenlase luuregrupi lähenemise Pärnule avastasid 8. juuli hommikul linnast Hädemeeste suunas jalgratasel väljasaadetud vabatahtlikud. Pärnumaa vabatahtlike pataljoni grupid likvideerisid nendel päevadel fašistlikke parašütistide Kilingi-Nõmme rajoonis ja koos Viljandi vabatahtlike grupiga Vana-Vändra ümbruses. Osa Pärnumaa vabatahtlikest astus 8. juuli hommikul pealetungivatele sakslastele vastu Reiu juures. Enamiku Pärnu linna rünnanud vaenlase võitlusgrupist moodustas Tahkuranna rajoonis merelt saadetud võitlusgrupp. Kuna Pärnu linna ümbruses asunud merelaevastiku üksustele saabus parajasti korraldus lahkumiseks, ei arenenud linna kaitsjate lahing vajaliku visadusega ja Pärnu linn jäetigi meie poolt 8. juuli keskpäeval maha. Lahingute käigus oli jõesild purustatud ja linna jäi seetõttu evakueerimisega hilinevad Pärnu maakonna komsomoliaktiv, kelle kallal fašistlikud timukad samas metsikult arveid õiendasid.

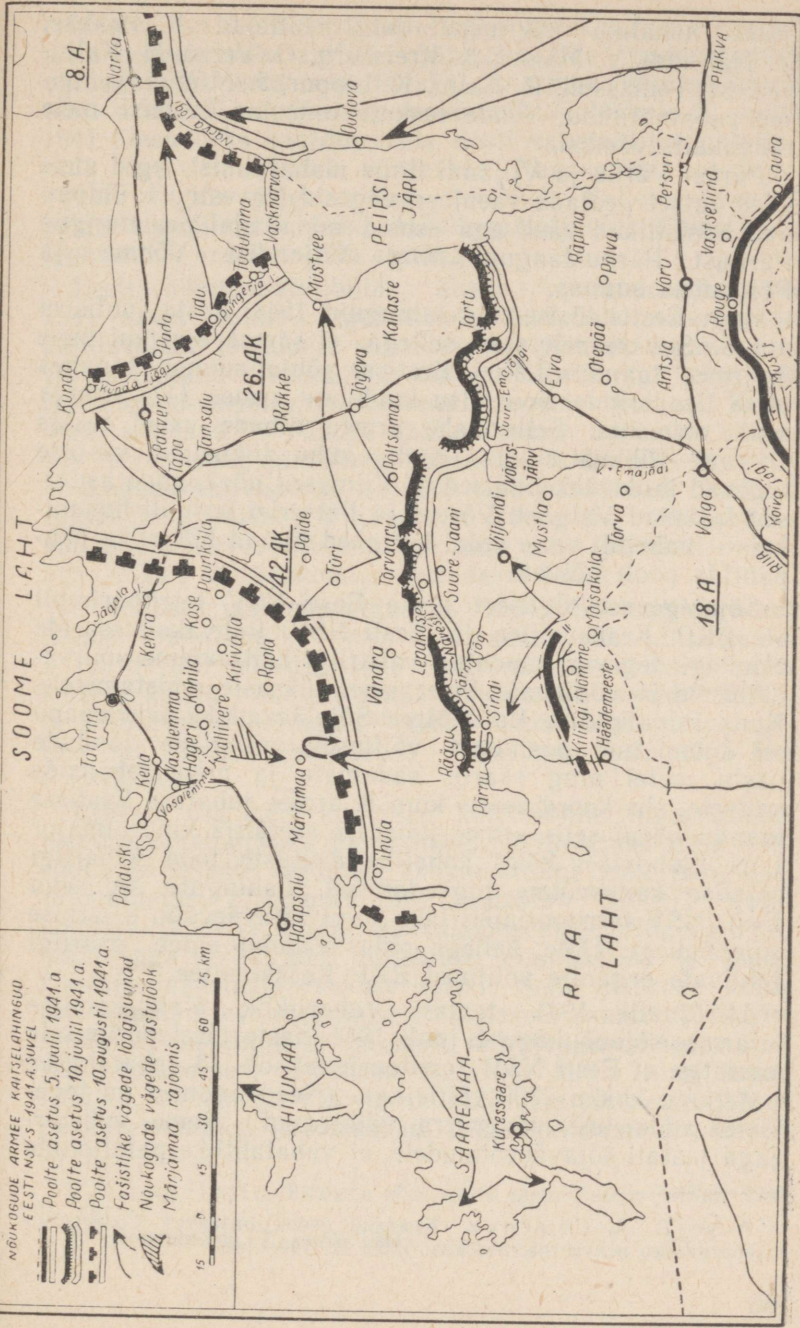
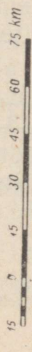
Visama iseloomuga oli lahing Viljandi pärast. 7. juuli varahommikust alates asus Viljandi lähistel Siniialliku—Mustla joonele kaitsele meie 22. mehhaniseeritud diviis. Ööl vastu 8. juulit koondus Loodi jaama rajooni tankide ja suurtükiväe poolt toetatud jalaväerügemendi suurune vaenlase väeosa, kellega meie väed Loodi—Aidu joonel lahingusse astusid. Samaaegselt alustas vaenlase suurtükivägi Viljandi linna tulistamist, mistõttu said eriti rängalt kannatada tuletikuvabrik ja raudteejaam. Äge lahing Viljandi pärast kestis kogu 8. juuli päeva. Linn jäeti meie vägede poolt maha alles 9. juulil.

Lahingus Viljandi linna pärast võitles 8. juulil eriti vapralt kohalik vabatahtlike pataljon. See pataljon asus linna lähistel kaitsele, kattes 22. diviisi 5. laskurpolgu tiiba lennuvälja rajoonis Pataljoni allüksused taandusid hiljem piki raudteed ja vahetati kaotuste tõttu Punaarmee väeosade poolt välja. Võitlustes Viljandi all paistsid eriti

NÕUKOGUDE ARMEE KAITSELAHINGUUD
 EESTI NSV-S 1941. A. SUVEL

Poolte asetused 5. juulil 1941 a.
 Poolte asetused 10. juulil 1941 a.
 Poolte asetused 10. augustil 1941 a.

Fasislike vägede lõigisummad
 Nõukogude vägede vastulöökk
 Märjamaa rajoonis

Nõukogude armee kaitsetahingud Eesti NSV-s 1941. a. suvel.

silma kohaliku hävituspataljoni võitlejad R. Pakkas, O. Haljandi, V. Maiste, A. Kreisberg, O. Verro, H. Kaljuvee, M. Tomasson, R. Kalju, K. Lippur, J. Mõttus ja teised vabatahtlikud. Nende eeskuju innustas ka teisi meie rahvakaitseväelasi.

Pärast Pärnu ja Viljandi linna mahajätmist tegid meie väed katsed peatada vaenlase vägesid Navesti jõe üldjoonel. Fašistlikud väed aga asusid samal ajal pealetungile Pärnust Pärnu-Jaagupi ning Viljandist Võhma ja Põltsamaa suunas.

Kagu-Eestis tõsisemaid lahinguid 1941. aasta juulis ei olnud. See on seletatav sellega, et samal ajal kui meie 8. armee taandus Lätist Eestisse põhja suunas, taganes teine Looderinde koosseisu kuulunud armee (11. armee) sealt otse itta. Selle kahe armee tiibade vahel tekkis Ostrovi—Pihkva suunas lünk, kuhu liikusidki vastase tugevad tankiväekoondised.⁷⁸ Viimased nõukogude asutused lahkusid Valgast, Võrust ja Petserist 8. juuli hommikul — vahetult enne seda, kui need linnad hitlerlike okupantide poolt hõivati.

Sõjategevuse algusest peale Eesti NSV territooriumil oli EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu tegevus suunatud vabariigi kaitsevõime suurendamisele ja võitlevate Punaarmee üksuste abistamisele. Kuna Punalipulise Balti Mere Sõjalaevastiku tähelepanu oli koondatud peamiselt võitlusele vaenlase jõudude vastu merel ning saarte, sadamate ja mereväebaaside kaitsele, siis koordineeris kuni 8. armee juhatuse Eestisse taandumiseni selle armee juhataja asetäitja kindralmajor I. N. Ljubovtsev kõigi kohalike asutuste tööd vabariigi sõjalise kaitsevõime tugevdamisel. Lahingute algusega Eesti NSV territooriumil läks kogu sõjaväevõim 8. armee sõjanõukogu kätte, kellega pidas vahetut sidet vabariigi juhtivate organite volitusel EKP Keskkomitee.

11. juulil 1941 teatas Vabariiklik Kaitsekomitee 8. armee sõjanõukogu 4. juuli 1941. aasta järelepärimisele vastates, et Eesti NSV territooriumil on 13 vabatahtlike pataljoni, kokku 2700 võitlejaga. (Need andmed on tegelikest andmetest mõnevõrra väiksemad.) Sama vahekirjaga teatati sõjaväevõimudele, et vabatahtlike pataljoni

⁷⁸ Vt. В. А. Семенов, Краткий очерк развития Советского оперативного искусства, Москва, 1960, lk. 144—145.

relvastus on halb ning et lisaks maakondades loodud pataljonidele vabatahtlike võitlusgruppide moodustamist valdades ei peeta soovitavaks. 8. armee juhataja käsul tehti armee tagalaülemale polkovnik Golovkole 9. juulil 1941 ülesandeks koordineerida Eesti vabatahtlike pataljonide tegevust rindel võitlevate Punaarmee osadega vahetu tagala julgestamise otstarbel. Sellest päevast peale koordineeris Eesti Hävituspataljonide Staap oma tegevust 8. armee tagala staabiga.

Eesti hävituspataljonide üheks operatsiooniks oli 1941. aasta juulikuul algul Vändra ümbruskonna metsade bandiitlikest jõukudest puhastamine. Nimelt organiseerisid fašistlikud diversandid, kellega liitusid ka kohalikud Nõukogude-vaenulikud elemendid endise kolonel Koerniga eesotsas,⁷⁹ Vändra ümbruskonna metsades salga, kes terroriseeris ja röövib kohalikke kodanikke, mõrvas nõukogude aktiviste ja tulistas teedel liikuvaid üksikuid sõjaväelasi. Pärnu-, Viljandi- ja Järvamaa vabatahtlike abil see kontrrevolutsiooniline jõuk osalt hävitati, osalt aga jooksis ümbruskonna metsadesse laiali.

Ühenduses võitluste algusega Eesti NSV territooriumil jätkus vabatahtlike vool rahvakaitseväge üksustesse. 7. juulil 1941 pöördus EKP Tallinna Linnakomitee ajalehtede kaudu töötajate poole üleskutsega astuda töölis- ja hävituspataljonidesse,⁸⁰ tehes samal ajal ettevalmistusi uue vabatahtlike väeosa — Tallinna töölispolgu formeerimiseks.

Tähtsat osa meie kodumaa kaitsevõime tugevdamisel etendas sõjategevuse piirkonnast tsiviilelanike ning vabrikute ja tehaste seadmete evakueerimine meie maa siserajoonidesse. 27. juunil 1941 kehtestati ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu erimäärusega kindel kord objektide, elanikkonna ja materiaalsete väärtuste evakueerimisel. Selle määruse kohaselt kuulusid evakueerimisele inimesed, samuti tööstuste seadmed, tööpingid ja masinad, mitmesugused toormaterjalid, toiduained, värvilised metallid, kütus ning muud riikliku tähtsusega väärtused. Määruses olid ette nähtud evakueerimiseks kasutatavad liiklemisvahendid, samuti

⁷⁹ J. Lauristin, Esimene nõukogude aasta Eestis, Tallinn, 1946, lk. 161.

⁸⁰ «Kommunist», 7. juulil 1941.

ka abinõud evakueeritava elanikkonna majutamiseks ja tööle suunamiseks uutel kohtadel. Kogu selle ürituse juhtimiseks loodi evakueerimisnõukogu, mille koosseisu kuulusid N. M. Švernik (esimees), A. I. Mikojan ja A. N. Kosõgin. Kogu vastutus evakueerimise eest kohapeal pandi partei- ja nõukogude organitele, samuti ka rinnete sõjanõukogudele. Evakueerimisnõukogu määras omalt poolt kindlaks evakueerimise korra, tähtajad ja kohad.⁸¹

Selle ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu korralduse elluviimiseks meie vabariigis võttis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 1. juulil 1941. aastal vastu omapoolse otsuse. Vabariigis moodustati evakueerimiskomisjon kommunaalmajanduse rahvakomissari A. Raadikuga eesotsas ning koostati konkreetne plaan varade ja materiaalsete väärtuste evakueerimiseks.

5. juulil 1941 (s. o. vabariigi lõunaosas toimuvate sõjaliste sündmuste olukorras) tehti kõikidele asutustele teatavaks elanike evakueerimise kord. Nagu nähtub A. Raadiku poolt sel puhul kohapeale väljasaadetud telefonogrammist, oli eesõigus tagalasse lahkumiseks naistel, lastel, spetsialistidel, vanematel meestel (üle 50 aasta) ja invaliididel. Evakueerimisele ei kuulunud sõjaväekohustuslikud mehed 18. eluaastast alates. Juhendite kohaselt tuli koostada evakueeritavate elanikkude nimekirjad, mis kooskõlastati kohalike võimuorganitega. Samas kehtestati evakueerimisel kaasavõetava pagasi norm (keskmiselt 50 kg inimese kohta), tehti kindlaks evakuatsioonigruppide koosseisud ja marsruudid jms.⁸²

Elanike ja varade omaalgatuslik evakueerimine algas tegelikult varem, siis, kui fašistlikud väed jõudsid ootamatult Läti NSV—Eesti NSV piirile. Nii evakueerus osa Petseri, Võru ja Valga maakonna elanikke koos taanduvate Punaarmee osadega Pihkva kaudu itta juba aja vahemikul 4.—7. juulini 1941.

Evakueerimine Pärnumaalt algas 3. juulil. Kuni linna sakslaste kätte langemiseni suudeti Pärnust ära saata kolm kitsarööpmelist rongi Nõukogude tagalasse siirdujatega.⁸³

⁸¹ КПСС — вдохновитель и организатор побед Советского народа в Великой Отечественной войне, Москва, 1959, lk. 52.

⁸² ENSV ORRKA, f. R—1204, nim. 1, s.-ü. 8, l. 10.

⁸³ ЕКРА, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 7, l. 81.

Tolleaegse Viljandi maakonna parteikomitee sekretäri O. Abori mälestuste järgi oli Viljandimaalt tagalasse evakueeruda soovijate arv suur, kuid kõikide soovi ei jõutud rahuldada.⁸⁴ Tegelikku evakueerimist korraldas täitevkomitee esimees E. Piip, kusjuures kuni 7. juulini 1941 saadeti Viljandist välja mitu evakueeritavate ešeloni.⁸⁵

Tartus viisid evakueerimise tegelikult läbi selleks volitatud komisjoniliikmed K. Kure ja H. Kruus. Osa maakonna parteiaktiivi perekondadest L. Rootsli juhtimisel lahkus Tartust laevaga. Sellele järgnes 4. juulil 1941 H. Mugasto juhtimisel teine ešelon ja 5. juulil veel kaks ešeloni. Tartu maakonna parteikomitee sekretäri E. Avaldi mälestuste järgi evakueeriti Tartust üldse üheksa elanikegruppi.⁸⁶ Mis puutub Tartust varade evakueerimisse, siis suudeti siit tagalasse saata enamik vabrikute ja töökodade seadmeist, viljatagavarad, osa sovhooside karjast jne.

Kõige paremini õnnestus evakuatsioon Tartu maakonnas, kus nii kohalikud juhtivad tegelased kui ka vabariiklike juhtivate organite volinikud oskuslikult tegutsesid. Seda ei saa aga öelda Võru, Valga ja Petseri maakonna kohta. Evakuatsiooni tõsiseks puuduseks oli see, et Lõuna-Eesti maakondadesse jäi maha palju nõukogude aktiviste, keda fašistlikud okupandid hiljem metsikult mõrvasid. Evakueerimist raskendasid vaenlase õhurünnakud, samuti vajalike transpordivahendite vähesus.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu moodustas 9. juulil 1941 riiklike asutuste ja elanikkonna evakueerimise abistamiseks erilise evakueerimisfondi, milleks esialgselt kasutati Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi eelarve järgi kapitaalvahetuseks ettenähtud 500 000 rubla suurust summat.⁸⁷

Seoses osa vabariiklike juhtivate organite Tallinnast lahkumisega kehtestas 8. armee juhatus 9. juulist 1941 alates vägede Eesti NSV piiridest sunnitud taandumise juhaks kohalike elanike ja varade evakueerimise korra.

Selle põhjal tehti sidepidamise eest kohalike partei- ja nõukogude organite ja sõjalaevastiku juhatusega ning

⁸⁴ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 13, l. 3.

⁸⁵ Sealsamas, s.-ü. 7, l. 64.

⁸⁶ Sealsamas, l. 204.

⁸⁷ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 121, l. 4.

varade evakueerimise eest Tallinnast vastutavaks Tallinna linna komandant kindralmajor Konõšev. Ainult tema loal võis väärtusi tagalasse evakueerida ja evakueerimata jäänud objekte kõlbmatuks teha.

Vabariigi territooriumi muus osas asuvate varade ja elanike evakueerimist korraldasid samadel põhimõtetel armee tagalaülem polkovnik Maltševski, sõjaliste raudteevedude ülem polkovnik Veršinin ja armeesintendent Vinogradov. Samas määrati kindlaks evakueerimisteed Narva ja Vasknarva kaudu.

Positiivseks nähtuseks evakueerimise juures oli see, et enamik kohalikke nõukogude ja parteiorganeid lahkus maakonnakeskustest viimasena koos Punaarmee ja vabatahtlike väeosadega.

Sõjaliste sündmuste algusega vabariigi territooriumil pühendas vabariiklik parteiorganisatsioon kogu oma jõu otsustava vastupanu organiseerimiseks. Rahvast ähvardava fašistliku ohu tõsidust, selgitades kutsus partei meie töotajaid üles mitmekordistama jõupingutusi rindel ja tagalal, et anda võõramaistele anastajatele tugevamaid vastulööke.

8. juulil 1941 pöördusid EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu töörahva poole uue üleskutsega. Vabariigis kujunenud olukorra selgitamiseks ja iseloomustamiseks kirjutati üleskutses: «Saksa jultunud fašistlikud röövlid tungisid Eestimaa territooriumile. Nad toovad endiga kaasa eesti rahva paljaksriisumise ja orjastamise, nad tulevad selleks, et eestlastelt ära võtta nende maa, vili, kariloomad, vabrikud ja varandused, et muuta eesti rahvas saksa parunite ja fašistide orjadeks, et maha tallata meie rahvuslikku kultuuri ja kehtima panna saksa fašismi elajalikku võimu.»⁸⁸

Kommunistliku Partei Keskkomitee kutsus töotajaid julgele, kartmatule ja mehisele tegutsemisele.

Edasi kirjutati partei Keskkomitee üleskutses: «Varitsege ja hävitage vaenlast. Ärge jätke vaenlasele mitte ühtki karilooma, mitte ühtki kilogrammi leiba, mitte ühtki liitrit põletusainet. Põletage ära laod ja vaenlase voorid. Purustage vaenlase telegraafi- ja telefoniside. Lõhkuge vaenlase tagalal raudteed. Laske õhku Saksa sõjaväerongid. Ajage nurja kõik fašistide kavatsused ja

⁸⁸. «Kommunist», 10. juulil 1941

ettevõtted. Ärge andke fašistidele rahu ei ööl ega päeval. Materdage ja hävitage fašistlikku madu igasuguste vahenditega.»

Rõhutades, et oma ajaloolises võitluses ei ole eesti töörahvas üksi, vaid temaga koos võitlevad kõik suure Nõukogudemaa rahvad, kutsus Kommunistliku Partei Keskkomitee kõiki patrioote oma armast kodumaad viimse veretilgani kaitsma.⁸⁹

Lahingute käik Lõuna-Eestis tõendas, et Nõukogude Eesti töötav rahvas sai täielikult aru neist vastutusrikkastest ülesannetest, mis tal tuli täita meie sotsialistliku kodumaa kaitsel. Meie vabariigi töötajad astusid hulgaliselt vabatahtlike pataljonidesse, et võidelda pealetungivate fašistlike vägede vastu.

⁸⁹ «Kommunist», 10. juulil 1941.

IV PEATÜKK

PUNAARMEE VÄEKOONDISTE JA EESTI RAHVAKAITSEVÄE ÜKSUSTE VASTULÖÖGID VAENLASELE VÕITLUSTE PERIOODIL KESK-EESTIS (10. JUULI — 7. AUGUST 1941)

1941. aasta 9. juuli õhtuks asus rinne 350—600 kilomeetrit NSV Liidu läänepiirist ida pool, läbides meie kodumaa loodeosas Pärnu, Tartu, Pihkva, Drissa ja Vitebski lähiseid. 10. juuliks tegutses kogu Nõukogude—Saksa rindel 182 vaenlase diviisi (16 diviisi rohkem kui sõja esimesel päeval).

Märgatavalt oli suurenenud ka NSV Liidu vastupanuvõime. 10. juuliks 1941 suutis Punaarmee rajada pideva rinde. Sõda astus seega uude etappi. Vaenlasele tõhusama vastupanu organiseerimiseks loodi kolm ülemjuhatast.⁹⁰

Vaenlase vägede jõudmisega Pihkva—Ostrovi rajooni ja nende pealetungiga Karjalas kujunes Loode suuna vägede peamiseks ülesandeks Leningradi kaitsmine. Osa jõududega aga tuli asuda Balti mere sõjalaevastiku peabaasi, s. o. meie vabariigi pealinna Tallinna kaitsmisele. Selle ülitähtsa ülesande lahendamisest lähtudes tulebki vaadelda Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel arenenud sõjalisi sündmusi.

10. juuliks olid vaenlase sõjalised jõud Eesti NSV mandriosas suurenenud kahekordseks. Lisaks varem tegutsenud 26. armeekorpussele saabus reservist siia 42. armeekorpus. Juuli keskpaiku suurenesid seega vaenlase jõud Eestis viie diviisini. Sel ajal tegutsesid siin

⁹⁰ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 200.

61., 93., 217., 254. ja 291. fašistlik jalaväediviis, keda toetasid paljud armeekorpuste väeosad. Vaenlase maa- vägede üldarv Eestis ulatus siis ligemale saja tuhande meheni, ületades kahekordselt meie väeosade isikulise koosseisu. Vaenlase ülekaal relvastuse osas oli veelgi suurem.

Nendele kergete võitudega harjunud vaenlase vägedele püüdsid vastupanu organiseerida alalisest taandumisest kurnatud kahe laskurkorpuse (10. ja 11. korpuse) väeosad, kelle kaitserinne ulatus 220—250 kilomeetrit. Meie üksustes andis teravalt tunda relvade vähesus. Pealegi ei olnud sõja algusest peale 8. armee ja teised Eesti NSV territooriumil asunud väekoondised saanud nimetamis- väärset täiendust. Samuti ei jätkunud laskemoona, toidu- varustuse osas aga baseerusid väeosad peamiselt vaid kohalikel ressurssidel.

Pärast Pärnu ja Viljandi mahajätmist taandus Pärnu lahe ja Võrtsjärve vahelisel maa-alal vaenlasele vastupanu osutanud 10. laskurkorpus oma komandöri kindralmajor I. F. Nikolajevi käsul uuele kaitsejoonele. See algas Anna küla juures ning kulges Viluvere, Vana- Väandra, Suurejõe lähiselt edasi piki Navesti jõe põhja- kallast Kaansoost kuni Lepakoseni. Olukorras, kus 11. laskurkorpus (korpuse komandör kindralmajor M. S. Šumilov) asus kaitsel Emajõe joonel ja 16. laskurdiviis (diviisi komandör alampolkovnik Sofronov) ei olnud veel jõudnud Kullamaa—Märjamaa—Rapla joonel kaitsele asuda, ei olnud 10. laskurkorpuse tagasitõmbumine kuigi otstarbekas. Jäid katmata kaks tähtsat suunda: üks Pärnust Märjamaa ja Väandra—Rapla kaudu Tallinna suunas, teine Viljandist Põltsamaa kaudu Paide ja Jõgeva suunas. Rindes tekkinud lünki kasutades sööstsid vaenlase väed Pärnu ja Viljandi kaudu Kesk-Eestisse.

Märjamaa—Lihula lahing. 217. jalaväediviisi luureribas tegutsenud vaenlase üksused liikusid pärast Pärnu vallutamist 9. juulil Audru kaudu Lihula suunas, Virtsu ja Märjamaa kaudu Tallinna suunas ning Sindi kaudu Väandra—Türi suunas. Riia maanteed mööda tungis Tallinna suunas edasi veel vaenlase tankidest toetatud 402. jalgratturite pataljon. 10. juuli õhtul jõudis see üksus Väimõisa, olles seega poolel teel Pärnust Tallinna. Meie pealinna kohale kerkis tõsine oht.

Samal ajal liikusid vaenlase grupid Pärnust Lihula

suunas ja Märjamaalt Risti—Haapsalu suunas. Siin astusid koos Punaarmee üksusega nendega lahingusse Lääne-maa vabatahtlikud.

Olukorra tõsidust arvestades andis 8. armee juhataja asetäitja kindralmajor I. N. Ljubovtsev Tallinna kaitsvatele väeosadele ja tööliste relvastatud salkadele käsu tõkestada vaenlase liikumist pealinna suunas,⁹¹ asudes ise samal ajal 16. laskurdiviisi juurde, et vaenlase üksuste võimalikku edasitungi peatada.

11. ja 15. juuli vahel arenes äge lahing Märjamaa rajoonis. Meie 16. laskurdiviisi 249. laskurpolk ja 18. üksik luurepataljon, kes sooritasid vasturünnakut Sipalt Sõtke suunas, jõudsid õhtul Paevere küla juures Riia maanteele. 16. laskurdiviisi teised allüksused aga ründasid vaenlast Viluvere—Märjamaa suunas. Meie väeosadel oli reaalne võimalus vaenlase üksus Märjamaal täielikult sisse piirata ja hävitada. Lahing kestis siin mitu päeva. 14. juuliks jätsid vaenlase allüksused Märjamaa maha. Neil õnnestus aga piiramisrõngast välja murda ning põgeneda Pärnu-Jaagupi suunas. 15. juuliks asusid meie 16. laskurdiviisi üksused Laikküla—Vigala—Tolli joonele kaitsele.

8. armee väekoondised pidasid samal ajal vaenlase tugevale survele vastu Vana-Vändra—Suurejõe—Kaan-soo—Laupa mõisa—Särevere mõisa—Väljaotsa—Taadikvere—Viruvere—Nõmavere—Pardi ja Suur-Emajõe põhjakaalda joonel. Seoses vaenlase vägede rünnakutega Türi ja Põltsamaa suunas ei olnud 8. armee juhatusel võimalik meie väeosade edu Märjamaa—Pärnu suunas edasi arendada ja kõik armeele allutatud väeosad said 15. juulil käsu kindalt oma positsioone kaitsta. 16. laskurdiviisile tehti samaaegselt ülesandeks kaitsta rannikut Keibu lahest Karuseni ja maismaarinnet Laikkülast Tollini ning teostada luuret Virtsu, Varbla, Tõstamaa ja Pärnu suunas. Saadud ülesande raskusele vaatamata jätkasid 16. laskurdiviisi osad vaenlase surumist edela, lõuna ja kagu suunas. 18. juulil alustas selle diviisi 219. laskurpolk Lihula puhastamist vaenlasest ja 156. polk vabastas sama päeva õhtuks Kergu. Sellele vaatamata, et meie armee regulaarüksused ei saanud Pärnu suunas edasi liikuda, arenesid juulikuu teisel poolel Pärnumaal (Mat-

⁹¹ «Kommunist», 10. juulil 1941.

salu lahe—Vändra—Pärnu kolmnurgas) ägedad kokkupõrked vaenlase üksustega, milles meie rahvakaitseväe, piirivalve- ja mereväeüksused tähtsat osa etendasid.

Meie vägede tugev surve Pärnu suunas sundis vaenlase väejuhatust rünnakutest Riia maanteed kaudu Tallinna sihis loobuma ning siia uusi jõude koondama. Lisaks siin varem tegutsenud 217. jalaväediviisi üksustele asus vaenlase väejuhatusele siia oma 291. jalaväediviisi osi koondama, kusjuures selle diviisi 506. jalaväerügement toodi rongiga Ruhja kaudu Pärnu.

Lahingute perioodil Märjamaa—Lihula rajoonis astusid lahingutegevusse ka Tallinna linna ning Harju, Lääne, Saare ja Pärnu maakonna vabatahtlikud.

Esimesena astus pealinna lähistel fašistide vastu tegevusse 2. Tallinna vabatahtlike pataljon. Selle pataljoni 200 võitlejat koos Eesti Hävituspataljoni Staabi poolt saadetud 100-mehelise täiendusega liikus Märjamaale. Siin võtsid nad osa Märjamaa vaenlase riismetest puhastamisest. 13. juuli paiku liikus see vabatahtlike üksus Langerma, Libaste, Kivi-Vigala kaudu Pärnu-Jaagupisse ja sealt edasi Are mõisa. Are mõisa all ründas 2. Tallinna vabatahtlike pataljon kohalikest bandiitidest ja hitlerlastest koosnevat gruppi, tekitades sellele raskeid kaotusi. Grupi riismed põgenesid Pärnu suunas.⁹² Umbes 20. juuli paiku oli meie vabatahtlike grupil tõsine kokkupõrge Pärnu-Jaagupi suunas rünnanud fašistidega Uduvere rajoonis. Seejärel suundusid meie vabatahtlikud Kabli kaudu Audrusse.

Meie 16. laskurdiviisi parema tiiva ja mereranniku vahelist lünka kaitsesid Märjamaa—Lihula lahingu perioodil 8. piirivalvesalga ja 1. üksiku merejalaväe brigaadi allüksused, keda aktiivselt toetas sõjalaevastiku lennukivägi. Märjamaa rajoonis saavutatud edu arendades asusid need üksused koos kohalesaabunud eesti vabatahtlike pataljonidega Matsalu ja Pärnu lahe vahelist maa-ala vaenlasest puhastama. Peamiselt vene ja ukraina rahvusest koosnev piirivalveväeosa kapten Šiškovi juhtimisel püüdis pärast Pärnu langemist vaenlase edasiliikumist Pärnu—Lihula teel tõkestada, ent oli sunnitud 9. juulil Lihula maha jätma. Järgmisel päeval langes vaenlase kätte ka Virtsu.

⁹² EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 1, l. 35.

Selles lahingus langes kangelasena piirivalvur Dubina, kes tulistas vaenlast kuulipildujast seni, kuni tank talle peale sõitis.

Kasutades 16. laskurdiviisi 219. laskurpolgu edukat edasiliikumist Lihula suunas, läksid piirivalvurid komisar Lanini juhtimisel 18. juuli hommikul vasturünnakule ja sundisid sama päeva õhtuks vaenlase põgenema. Samal ajal tegid mereväelased koos Saaremaa vabatahtlikega Muhu saarelt dessandi Virtsu ning viietunnilise lahingu järel vabastasid selle. Lihulas ja Virtsus purustatud vaenlase üksused põgenesid Pärnu suunas.

Märjamaa—Lihula lahingu viimaseks tähtsamaks episoodiks oli 4. ja 7. Tallinna vabatahtlike pataljoni katse Lihulast Pärnu suunas edasitungi arendada. Halvasti organiseeritud luure ning naabritega side puudumise tõttu aga sattusid autokolonnides Lihulast Pärnu sõitvad Tallinna vabatahtlikud Audru juures vaenlase varitsusüksuse tule alla, kandsid suuri kaotusi ja taandusid autosid maha jättes Lihula suunas. 20. juuliks 1941 koondati nende pataljonide allüksused uuesti Tallinna.⁹³

Märjamaa—Lihula lahing oli fašistlikele anastajatele valusaks õppetunniks. Nende katse käigult Tallinna läbi murda nurjus. Järgneva kuu aja jooksul ei üritanudki vaenlase suuri kaotusi kandnud 291. jalaväediviis selles rajoonis peale tungida.

Enne Märjamaalt taganemist olid saksa fašistid ja selles rajoonis tegutsenud bandiidid korda saatnud metsikuid mõrvatöid. Elajalikult surnuks piinatud nõukogude patriootide laibad Märjamaal, Lihulas, Kirblas, Kullamaal ja mujal olid fašistliku «uue korra» järjekordsed tunnistajad.

Märjamaa—Lihula lahingus paistsid mehise tegutsemisega silma vabatahtlikud Manivald Kaljula, Arnold Raud, Sergei Orlov, Elmar Goldšmidt, Evald Laasi, kuulipildur Riga ja paljud teised. Tänu nende julgete sõjameeste külmaverelisusele ja leidlikkusele löödi nii mõnigi hitlerlaste ootamatu kallaletung edukalt tagasi.

Põltsamaa lahing. Pärast 10. laskurkorpuse taandumist Kergu, Vändra, Suure-Jaani ja Võhma vahelistesse metsadesse läks 8. armee juhatajal mereväe-, piirivalve- ja rahvakaitseväge üksuste abil korda vaenlase

⁹³ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 1, l. 100.

edasitungi Pärnust Tallinna suunas tagasi tõrjuda. Kuid reservide puudumise tõttu ei saanud ta sulgeda Võhma ja Võrtsjärve vahelist rindelünka. Tee Viljandist Põltsamaa—Jõgeva suunas oli 9.—10. juulil tegelikult vaenlase edasiliikumiseks vaba, kui mitte arvestada väikesi teevalvet ja õhuvaatlust teostavaid meeskondi. Armeed juhataja käsk 10. laskurkorpusele taastada oma kaitseriba Navesti jõe joonel hilines.

Vaenlase 61. jalaväediviisi eelsalgana tegutsenud 151. jalaväerügement asus pärast Viljandi vallutamist Põltsamaa suunas edasi liikuma. 1941. aasta 10. juuli õhtupoolikul liikus kergesuurtükkide ja raskekuulipildujatega varustatud vaenlase luuregrupp autodel maanteed mööda Viljandist Põltsamaa suunas. Maantee selle osa valvet teostanud nõukogude sõjamehed nooremseersant Žuki juhtimisel kohtasid vaenlase luuregrupiga Kõo silla juures. Meie sõjameeste tabav tuli purustas vaenlase kolonni. 11 vaenlase sõdurit koos veltveebliga võeti vangi. Trofeedeks saadi kolm täiesti korras autot, üks kergesuurtükk, üks raskekuulipilduja, neli kergekuulipildujat ja muud varustust. 11. juuli hommikul aga läks vaenlase ülekaalukatel jõududel korda Põltsamaale läbi murda.

Põltsamaa lähistel fašistid siiski kaua võimutseda ei saanud, sest 17. Viljandimaa vabatahtlike pataljon teostas siin eduka vasturünnaku. Pärast Viljandi lahingut oli viljandlaste vabatahtlik pataljon koondatud Järvamaale Roosna-Allikule, kus temaga ühines grupp Võrumaa vabatahtlike. See umbes 250-meheline võitlusüksus kapten Pasternaki juhtimisel ründas ööl vastu 13. juulit Põltsamaa lõunaserval metsas asuvat vaenlase 254. jalaväediviisi üksust. Meie võitlejad hävitasid öises lahingus 32 ja võtsid vangi 10 vaenlase sõjaväelast ning said saagiks kolm tankitõrjekahurit, ühe tankitõrjepüssi, 3 mootor-ratast, 40 jalgratast ning hulga muud laskurelvastust ja lahingumoonat. Meie 10. laskurdiviisi 163. laskurpolk, kes asus Põltsamaa põhjaserval, hoidis seejärel siin vaenlase 254. jalaväediviisi eelväeosi kinni kuni 22. juulini, kuid ei suutnud saavutatud edu vasturünnakuks arendada.

Viljandi—Võru vabatahtlike pataljonil aga oli 14. juulil tugev kokkupõrge Saksa luureüksusega Rutikveres, kus tekitati fašistidele tunduvalt kaotusi. Viljandimaa vabatahtlike ennastsalgavas võitluses hitlerlaste vastu paist-

sid eriti silma kapten Pasternak (lahkus 21. juulil 1941 pataljonist, et Eesti Hävituspataljonide Staabi juhtimisele asuda), staabiülem leitnant S. Timoš (langes 23. juulil), R. Pakkas, N. Rodionov, S. Strazd, V. Maiste, O. Verro, H. Kaljuvee, vennad Hussid, E. Lilleveer, V. Puura, V. Mokrits jt. Neid ja paljusid teisi eesti vabatahtlike autasustas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium väejuhatuse lahinguülesannete eeskujuliku täitmise eest.⁹⁴

Sõjalised sündmused Põhja-Tartumaal. Võrtsjärve ja Peipsi järve vahelisel maa-alal lõuna pool Suur-Emajõe tõsiseid lahinguid Punaarmee üksuste ja fašistlike vägede vahel ei olnud. Tartu ja Petseri maakonna, Valga linna ja osaliselt Valga maakonna partei- ja nõukogude aktiiv ning vabatahtlike üksused taandusid 8.—9. juuli paiku koos Nõukogude väeosadega Tartu kaudu Põhja-Tartumaale.

Nõukogude 8. armee 11. laskurkorpus, kuhu kuulusid 48. ja 125. laskurdiviis, taandus 8. juuliks Emajõe jõe- nele, asudes siin varem ehitatud kaevikute korrastamisele. Samal päeval jõudsid Tartu lõunapoolsesse ossa ka fašistlike vägede eelväeosad. Vaenlase katsed järgneva paari- kolme päeva jooksul Emajõe ületada ebaõnnestusid, ta üksused löödi igal pool üle jõe tagasi.

Tartu maakonna ja linna partei- ja nõukogude aktiiv lahkus Tartust koos siia koondunud Petseri, Võru ja Valga vabatahtlike ning aktivistidega 9. juuli vara- hommikul algul Vahile ja hiljem Torma. Tormast oldi 24. juulil sunnitud edasi Virumaale taanduma.

12. juulil hakkas fašistliku armee suurtükivägi Tartut süstemaatiliselt purustama. Enamik hooneid hävis tules, mille kuma paistis kümnete kilomeetrite kaugusele. Samal ajal läks ägedaks lahinguks Jõesuu silla rajoonis, kus vaenlase üksused ka järgneva kümne päeva jooksul püü- sid Emajõe ületada.

Tartumaa vabatahtlike pataljonist pidas üks rood lahin- guid Jõesuu rajoonis, teine rood linna sees. Teiste maa- kondade vabatahtlike üksused julgestasid Punaarmee tagalat ja olid 125. laskurdiviisi juhtkonna korraldusel ka osaliselt Emajõe joonel kaitsel, peamiselt Alatskivi— Varnja—Kavastu rajoonis.⁹⁵ Ent Tartu linna põhja-

⁹⁴ «Kommunist», 17. augustil 1941.

⁹⁵ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 8, l. 206 jj.

poolne osa oli kuni 25. juulini 1941 Punaarmee käes ja alles meie väeosade taandumise järel langes linn täielikult vaenlase kätte.

Meie väeosade lahingutegevust Põhja-Tartumaal mõjutasid suuresti samal ajal Peipsi järvest ida pool arenevad sõjalised sündmused. Juba 10. juulil alustas fašistlik 4. tankigrupp Pihkva rajoonist uut pealetungi Luuga ja Novgorodi suunas. Luugas aga oli vaenlase 41. motoriseeritud korpus paisatud Leningradi kaitsjate poolt tagasi ning 4. tankigrupp pöördus nüüd suunaga põhja ja jõudis 14. juulil Luuga jõe jõe jõe Kingissepast 20—35 km kagu pool.⁹⁶ Peipsi järve idakallast mööda põhja suunas pealetungivad fašistlikud väed vallutasid Omuti ja sunnitsid siin kaitsel asunud Nõukogude 191. laskurdiviisi Kingissepa suunas taanduma. Üheaegselt asus vaenlase lennukid Narvat, Mustveed ja Vaivara—Auvere raudteelõiku pommitama. Eestis lahinguid pidavaid Nõukogude vägesid hakkas ähvardama äralõikamise oht Narva kaudu. Ehkki 8. armee juhtkond korduvalt taotles kõrgema väejuhatuse nõusolekut meie väeosade Emajõe põhjakaldalt äraviimiseks, ei andnud see tulemusi, ja nii jäeti nad siia kogu olukorra ebatavalisusele vaatamata. Samal ajal aga paiskas vaenlase väejuhatuse osa oma jõude Emajõe jõe jõe Kesk-Eestisse, et seal uut pealetungi alustada.

20. juulil 1941 asus 10. laskurkorpuse 11. laskurdiviis Põltsamaa loode- ja läänelähistel (umbes 20 km pikkusel rindel) kaitsele, eelservaga Imavere—Sausiku üldjoonel. Selle diviisi parema tiiva ja Türi rajoonis kaitsele asunud tema parempoolse naabri vasaku tiiva vahele jäi katmata lünk, mida vaenlase 254. jalaväediviis kasutas. Ta läks siit 22. juulil Risti—Kiigevere—Puiatu suunas üle pealetungile. Oma kaitsesüsteemi lõhestamise ohtu ette nähes alustas 8. armee juhatuse väeosade ümbergrupeerimist, nihutades neid veelgi ida suunas. Sel eesmärgil asus üks 16. laskurdiviisi polk 23. juulil Paidesse, kuna 219. laskurpolk laaditi Keava raudteejaamas vagunitesse, et seda Tamsalus maha laadida. 24. juuliks korraldas see diviis küll varukaitsepositsioonid Järva-Jaani lähistel Roosna-Alliku—Esna—Peetri—Valila joonel, kaitses Tapa—Rakvere suunda ning olles valmis vasturünnakuks Paide ja Koigi suunas. Kuid samal ajal alustas vaenlase

⁹⁶ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 205.

väejuhatust uut pealetungi ida pool Peipsit Narva suunas. Seoses sellega suunati 16. diviisi 219. laskurpolk Tam-
salust Narva alla Krivasoo—Narva-Jõesuu joonele, et 8.
armee tagalast äralõikamist takistada. 11. laskurdiviisi
tõmbus samal ajal veelgi põhja suunas tagasi, asudes
23. juuliks Paidest ida pool Nurmsi—Kahala—Kõisi joo-
nele. Emajõel kaitsel asunud 11. laskurkorpuse tagala jäi
katmata, sest Põltsamaa—Jõgeva—Mustvee suunda peale
Tormas olevate vabatahtlike rahvakaitseväge üksuste enam
keegi ei kaitsnud. 23. juuli õhtul vallutasid vaenlase väed
Jõgeva, 24. juulil hõivasid nad Palamuse ja Saare, liiku-
sid siis edasi Tormasse ning jõudsid sama päeva õhtuks
Mustveesse.

24. juulil sai 8. armee juhatus lõpuks loa 11. laskur-
korpuse väeosade tagasitõmbamiseks Emajõe joonelt,
määrates sellele korpusele uueks kaitsejooneks Avijõe
idakalda. Järgnevate päevade jooksul murdsid meie 11.
laskurkorpuse väeosad Tartumaa vabatahtlike kaasabil
Torma—Teelahkme rajoonis vaenlase rõngast välja. Heade
kohalike olude ja kõrvaliste metsateede tundjatena aita-
sid Tartumaa vabatahtlikud sõjaväge komandöridel tuhan-
deid nõukogude sõdureid piiramisrõngast välja tuua.
Eriti peab siin ära märkima vabatahtlike L. Illisoni ja
J. Patsi teeneid. Tartumaa vabatahtlikest osutasid
regulaarmee üksuste juhtidele veel suurt abi R. Meijel,
N. Vanaselja, E. Ariko, A. Arula, O. Kaljurand, A. Kurme,
T. Talvi ja teised.

Kuid kahjuks mitte kõigil Põhja-Tartumaal Punaarmee
tagala julgestamisel olnud rahvakaitseväge üksustel ei
õnnestunud rõngast välja murda. Mõnede vabatahtlike
hinnangute järgi jäi sel ajal Tartu maakonna idaosa
metsadesse kuni tuhat Tartu, Petseri, Võru ja Valga vaba-
tahtlike pataljonide võitlejat, sealhulgas lahingus haa-
vata saanud Võrumaa parteikomitee sekretär A. Kuhl-
berg, osa selle maakonna parteiaktiviste ja teisi vabataht-
likke. Ka vaenlase tagalas jätkasid nad võitlust fašistide
vastu, langedes hiljem hitlerlike timukate ohvriks. Nende
vaprate nõukogude eesti patriootide traagilise surma
kohta annab tunnistust järgnev fašistliku SS-üksuse akt,
mille siin ära toome: «Esimeste hävituspataljonide liik-
mete vastu pörkas sõjavägi 26. ja 27. juulil Kallaste
rajoonis. Kahe päeva jooksul võeti vangi kokku 260
hävituspataljoni liiget. Nende hulgas oli ka umbes 40

EKP Võrumaa Komitee sekretär August Kuhlberg.

naist. Ülalmainitud kuulati allakirjutanu (s. o. fašistliku politseiohvitseri. — *P. L.*) poolt üksikasjalikult üle ja tehti kindlaks, et nad tunnistasid end eranditult hävituspataljoni kuuluvaks... 210 liiget lasti 28. skp. kell 19 GFP (väli-salapolitsei. — *P. L.*) poolt maha.»⁹⁷ Ka surmale silma vaadates kinnitasid nad julgelt, et võitlesid vabatahtlikena fašismi vastu.

Alustanud 13. juulil Eestis üldpealetungi Pärnu-Jaagupi—Põltsamaa joonelt, üllatas hitlerlasi Punaarmee väeosade visa vastupanu. Punaarmee üksuste tugev vastupanu Eesti rindelõigus valmistas neile tõsist muret.

Fašistlik väejuhatas nõudis igas oma direktiivis otsustavat tegutsemist Eesti vallutamisel. Direktiivis 19. juulist 1941 ja selle direktiivi lisas 23. juulist nõudis fašistliku Saksamaa väejuhatas oma Põhjaarmeegrupilt

⁹⁷ EKPA, inv. nr. 8475, l. 25.

Eesti NSV, Balti mere saarte ja Leningradi kiiremat vallutamist. Sealjuures kästi Eestis tegutsevad Punaarmee väeosad sisse piirata ja hävitada, mitte lastes neid mööda maismaad ja laevadel Leningradi suunas taanduda. Nädal aega hiljem, 30. juulil, nõudis fašistlik väejuhatust veelgi otsustavamalt Eesti NSV vallutamist, seades selle eesmärgi oma 18. armee esmajärguliseks ülesandeks.⁹⁸ Et hitlerlased oma vägede rünnakule Eestis suure tähtsuse omistasid, sellest räägib ka fakt, et 29. juulil saabus siia rindeolukorraga tutvuma ja rünnakuid juhtima 18. armee juhataja kindraloberst Georg Kuchler. Tema käsu kohaselt alustasidki neli hitlerlikku diviisi 3. augustil üldrünnakut Tapa—Rakvere suunas.

Taandumislahingud Türi—Tapa—Rakvere suunas. Märjamaa—Lihula ja Põltsamaa lahingute perioodil taandusid meie väed raskete lahingutega Vändra—Türi suunas. 13. juuliks 1941 asusid nende kaitsepositsioonid Suurejõe—Kaansoo—Lepakose—Laupa—Mäeküla—Oisu joonel. 15. juulil algas lahing Vändra pärast. Alustanud pealetungi Vändra rajoonis, murdsid fašistlikud väed järgmisel päeval 10. laskurdiviisi rindest läbi ja hõivasid Rõusa, liikudes edasi Türi suunas. Järgneva nädala jooksul kestsid vihased lahingud Türi lähistel. Vaenlase ägedatele rünnakutele vaatamata hoidsid meie väed Türi linna ja raudteejaama enda käes seni, kui suurem evakueeritavate varade ja elanike vool siitkaudu raudteel edasi liikus. Kohalike vabatahtlike A. Kingo ja Pleeri algatusel formeeriti siin isegi kaheplatvormiline kitsarööpmeline soomusrong.

Fašistlike vägede äge suurtükiväetuli tekitas Türi linnas purustusi. Hävisid paberivabrik, meierei, raudteejaam, depoo, veetorn, õlitsisternid, Särevere jahu- ja saeveski, villavabrik, piiritusvabrik ja paljud elamud.

17.—18. juulini kestsid ägedad lahingud Laupa ja Särevere pärast, kusjuures sakslaste eelsalgal läks korda Türi lõunaservale välja jõuda. Meie pidevates lahingutes kurnatud 10. laskurdiviisi lahingut toetasid siin armee reservist toodud 22. diviisi üksused. Nende lahingute perioodil tegid meie 8. armee parema tiiva väekoondised katset vaenlast Türi rajoonist tagasi paisata, ent järjest uute

⁹⁸ Vt. Дневник Гальдера. «Военно-исторический журнал» nr. 3, 1959, lk. 80, 82, 85.

vaenlase reservide saabumine ei võimaldanud meie väejuhatusel seda kavatsust ellu viia.

23. juuliks asus 10. laskurkorpus kaitsele Mõrdama raba—Luuri raudteejaama—Jõeäärtse—Kõre—Karjaküla—Jändja—Türi joonele. Väandra—Türi maantee oli selleks ajaks vastase poolt vallutatud. 24. juuli aovalgel alanud vaenlase pealetungi ei suutnud Türi lõunaserval kaitsele asunud Läti polk peatada (Läti polk saabus 10. laskurdiviisi koosseisu 18. juulil) ja Türi langes vaenlase kätte. Meie vägede eduka vasturünnaku tulemusena 27. juulil vabastati Türi linn. Kuid juba järgmisel päeval olid meie väed sunnitud ta uuesti maha jätma, sest Põltsamaalt pealetungi arendanud vaenlase 61. jalaväediviis jõudis Koigi kaudu Paide alla, ähvardades meie väeosi ära lõigata. Samal põhjusel olid meie väed sunnitud 2. augustil ka Paide maha jätma, sest juba eelmisel päeval olid vaenlase väeosad vallutanud Esna.

4. augustiks jõudsid vaenlase väed piki Paide maanteed edasi liikudes juba Tapa alla, nende vasak tiib pidas samal ajal lahingut Kärü pärast. Arendades Tapa rajoonis edasitungi tervelt kolme diviisiga (siin tegutsesid nüüd 61., 93. ja 254. jalaväediviisi osad), jõudsid vaenlase väed 6. augustil oma eelosadega Haljala—Kadrina joonele. Samal päeval otsustas 8. armee juhatus (jättes 10. laskurkorpuse väeosad Tallinna kaitsele) asuda oma peajõududega kaitsele Narva maakitsusel Kunda jõe—Avijõe joonele. Kuigi järgmisel päeval saabus 8. armeele käsk hoida Tapat ja mitte lasta vaenlasel jõuda Soome lahe lõunakaldale, oli seda käsku juba võimatu täita ja vaenlase väed jõudsid 7. juuli õhtul Kunda alla.

Meie pealinna Tallinna äralõikamisega muutus sõjaline olukord Eesti NSV-s otsustavalt. Punaarmee lahingutegevuses meie vabariigi territooriumil algas seega uus ajajärk.

Eesti rahvakaitseväelaste osavõtt lahingutest Kesk-Eestis. Kesk-Eestis võitlesid meie vabatahtlikud nii rindel kui ka mõlemal pool rinnet, julgestades Punaarmee väeosade tagalat ning käies omakorda vaenlase tagalas väejuhatuse ülesandeid täitmas.

Üheks meie vägede lähema tagala julgestamiseks läbi viidud suuremaks ürituseks oli Pirita ja Jägala jõe ülemjooksul asuvate soode ja rabade läbikammimine Albu—

Mustla—Madise—Ravila—Nõmmküla rajoonis 1941. aasta juulikuu lõpus ja augustikuu algul. Nimelt saatis fašistlik salaluure sel ajal üle Soome lahe Eestisse mitmekümnest diversandist ja salakuulajast koosneva grupi, kes lõuna suunas liikudes ületas Aegviidu lähedal Tallinn—Tapa raudtee ja lõi endale baasi Järva-Madise—Rava vahelisel maa-alal asuvates soodes ja metsades. Selle grupi saabumist Soome lahe rannikule märkas üks meie kalur, kes sellest otsekohe kohalikele võimudele teatas. Operatsioonist selle «Erna»-nimelise diversantide grupi likvideerimiseks võtsid osa 4., 7. ja 10. Tallinna, 15. Järvamaa, 17. Viljandimaa ja 20. Harjumaa vabatahtlike pataljoni võitlusgrupid Eesti Hävituspatljonide Staabi ülema kapten Pasternaki juhtimisel. Vaenlase diversandid haarati Paunküla—Järva-Madise vahelistes metsades rõngasse. Tõsisema lahingu järel Napu küla rajoonis piirati diversandid ööl vastu 2. augustit Paunküla—Kautla—Ardu vahelisel kolmnurgal sisse, kus nad ägeda lahinguga likvideeriti. Trofeedeks saadi raadiojaam, hulga igasugust laskurelvastust koos laskemoonaga, maakaarte jms.

Meie vabatahtlikud käisid vaenlase tagalas korduvalt täitmas väejuhatuse luureülesandeid. Üheks huvitavaks luureretkeks oli 4. Harjumaa vabatahtlike pataljoni 12 võitleja retk vaenlase tagalasse augusti algul Paide—Lelle—Vändra—Võhma rajoonis, mis viidi läbi 8. armee staabi ülesandel. Läbinud vaenlasele märkamatuult rinde kusagil Lelle rajoonis, jõudis luuregrupp Vändrasse. Sealt liikus üks osa Suure-Jaani ja teine Võhma suunas. Kogu oma teekonnal purustas grupp süstemaatiliselt vaenlase sideliine, hävitas Võhma—Kabala, teel kaks fašistide veoautot koos meeskonnaga, kogus andmeid Saksa vägede kohta jne. Luuregrupil oli ootamatu kokkupõrge Kõnnu jaama lähedal kahekümne viie vene keelt rääkiva fašistliku diversandiga. Pooletunnilise lahingu järel taandus meie grupp kaotusteta ja tuli varsti läbi rinde tagasi.⁹⁹

Samasuguse retke sooritas augustikuu algul ka 15. Järvamaa vabatahtlike pataljoni luuregrupp, käies vaenlase tagalas Jõgeval, Rakkes, Kiltsis ja Tamsalus.¹⁰⁰ Analoogilisi luureretki sooritasid ka teiste pataljoni luuregrupid.

⁹⁹ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 2, l. 30.

¹⁰⁰ Sealsamas, s.-ü. 4, l. 10.

Vabatahtlike pataljoni võitlusest sel perioodil võib saada mõningaid andmeid ka 8. armee staabi ja tagala-ülema operatiivettekannetest.

Nii sooritas 15. Järvamaa vabatahtlike pataljon vanemleitnant Pospelovi juhtimisel 14. juulil 1941 10. laskurkorpuse komandöri käsul luureretke 11. laskurdiviisi rinde ees lõuna pool Türi jaama Nõmme, Ardu ja Rava küla suunas. 11. Läänemaa pataljon julgestas samal päeval tagalat Einby rajoonis, 21. Petserimaa pataljon tegutses Põhja-Tartumaal, 6. Virumaa pataljon sooritas bandiitide vastu haarangu Rakverest lõuna pool ja 5. Narva pataljon oli kaitsel Peipsi järve põhjarannikul. Teised hävituspataljonid pidasid samal ajal lahinguid mitmesugustel rindelõikudel.

26. juulil oli 5. Narva pataljon kaitsel Vasknarva rajoonis, teostades samal ajal Narva jõest ida pool luuret. 6. Virumaa pataljon leitnant Ragozini juhtimisel oli samuti rindel Narva jõe joonel, 10. Tallinna pataljon tegutses Kohila rajoonis, 11. Läänemaa pataljon oli kaitsel Lihula all, 15. Järvamaa pataljon julgestas tagalat Albu ümbruses, 16. Pärnumaa pataljon pidas lahinguid Pärnu-Jaagupi all, 17. Viljandimaa pataljon võitles vaenlase dessandi vastu Jägala—Kaalepi—Laekvere rajoonis, 20. Harjumaa pataljon tegutses Kehra—Raasiku ümbruses.

Seoses 8. armee kaitserinde lõhenemisega 7. augustil Kunda rajoonis asusid koos 10. laskurkorpusega Tallinna kaitsele 1., 2., 3., 4., 7. ja 9. Tallinna pataljoni allüksused.

Eesti töötajate üldrahvalik toetus ja abi Punaarmeele. Kuu aega, 10. juulist 8. augustini kestnud Punaarmee ja vabatahtlike kaitselahingud olid otsustavaks etapiks sõjaliste sündmuste arengus 1941. aasta suvel Eestis. Just sel ajal olid vabariigi kõigi töötajate jõupingutused suunatud vaenlase vägedele maksimaalse vastupanu osutamisele.

Vabariiklike juhtivate partei- ja nõukogude organite tegevuse üheks peamiseks suunaks oli vabatahtlike võitluskõiksuste edasine organiseerimine ja relvastamine.

Põhilise osa rahvakaitseväge uuest täiendusest andsid Tallinna vabrikute, tehaste ja asutuste kollektiivid. Ent ka teiste vabariigi tööstuskeskuste patrioodid ei jäänud pealinlastest maha. Nii teatasid Kreenholmi töölised

10. juulil uue võitlussalga loomisest,¹⁰¹ nende eeskujule järgnesid Rakvere noored.¹⁰² Ka Viljandi masina- traktorijaama töölised ja teenistujad teatasid oma valmis- olekust rahvakaitsevärke astuda, Vabariikliku Keha- kultuuri- ja Spordikomitee algatusel asuti looma tanki- hävitajate salku jne.¹⁰³

Rööbiti tähtsamate tehaste ja ettevõtete tagalasse eva- kueerimisega asüsid paljud vabariigi töötavad vabrikud sõjatellimusi täitma. Uksnes juulikuu viimase dekaadi jooksul valmistati Vabariikliku Kaitsekomitee tööstus- alase voliniku Arnold Veimeri organiseerimisel tuhan- deid paare voodi- ja aluspesu, mitmesuguseid juht- ja kroomnahast jalatseid, sõjaväehaiglale varustust, villast ja puuvillast riidet, moondamisvõrke, kange, kirveid ja labidaid, laevade moondamiseks vajalikke õlivärve, nõõri ja lõnga, süstikuid, hobuserakmeid ning palju muud sõja- varustust. Mereväelastele anti üle Tallinna kaitse korral- damiseks kotte, tsementi, propse, okastraati, vineerplaate, telefonikaablit.

8. armee jaoks valmistati ja anti üle kümned tuhanded komplektid keemiakaitsevahendeid ja gaasitorbikuid, sadu degaseerimisaparaate, samuti sütikuid, jalaväe- ja tankivastaseid miine jms.¹⁰⁴ Mittetäielikel andmetel val- mistas meie vabariigi tööstus kuni 9. augustini 1941 (s. o. ühe kuu jooksul lahingutegevuse algusest vabariigi territooriumil) sõjaväe tellimuste alusel mitmesugust lahinguvastust mitme miljoni rubla suuruses sum- mas.¹⁰⁵

10. juulil 1941 pöördusid EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Tallinna töötajate poole üleskutsega, et nad pealinna lähistel tehtavatest kindlustustöödest osa võtaksid.¹⁰⁶ Tuhanded inimesed, vanad ja noored, mehed ja naised asusid ennastsalgavalt töötama kindlustustöödel. 1941. aasta augustikuu esimes- tel päevadel võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu rea määrusi. Kindlustustöödest kohustati osa võtma Harju- maa, Järvamaa ja Virumaa valdade elanikke ja sõjalisi

¹⁰¹ «Kommunist», 11. juulil 1941.

¹⁰² «Noorte Häääl», 17. juulil 1941.

¹⁰³ «Noorte Häääl», 18. juulil 1941.

¹⁰⁴ ENSV ORRKA, f. R—1204, nim. 1, s.-ü. 16, l. 1—102.

¹⁰⁵ Sealsamas, s.-ü. 20, l. 9.

¹⁰⁶ «Kommunist», 10. juulil 1941.

tellimusi mittetäitvate ettevõtete töötajaid, tasu tehtud töö eest suurendati ning kindlustustöödel saadud vigastuste puhul hakati sotsiaalkindlustustoetust maksma võrdselt rindel saadud vigastusega.¹⁰⁷

Võitluses ühise ajaloolise vaenlase vastu tugevnes veelgi Nõukogude rahvaste vennalik sõprus. Neid tundeid kasvasid töötajais ja võitlejais nii kohalikud kui ka väekoondiste parteiorganisatsioonid. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee naisteosakonna algatusel hakkasid meie vabariigi töötajad rindemeestele kingitusi koguma. Selle ürituse tulemusena saatsid üksnes Tallinna töötajad kuni 7. augustini 1941 rindemeestele üle 11 000 kingituspaki.¹⁰⁸

Tänades Eesti NSV töötajaid üldrahvaliku hoolitsuse eest, kirjutasid Punaarmee ühe väeosa sõdurid, komandörid ja poliittöötajad oma avalikus kirjas neile muuhulgas järgmist:

«Meie teame, et vaba eesti rahva kõik püüded ja kogu poolehoid on meiega. Nii teie kui ka meie elame ja töötame ainsa mõttega — kiiremini pühkida maapinnalt ja hävitada fašistlikud roimarid.

Meie avaldame kogu eesti töötavale rahvale suurimat tänu selle kangelasliku töö eest, mida ta teeb tagalas.»¹⁰⁹

Nõukogude rahvaste uueks järjekordseks patriotismi avalduseks oli riigikaitsefondi loomise algatus. Seda algatust toetasid palavalt ka meie vabariigi töötajad, kes esialgu andsid igaüks sellesse fondi ühe päeva töötasu. Ajavahemikul 5. kuni 23. augustini 1941 andsid riigikaitsefondi summasid 456 vabariigi ettevõtet, asutust ja organisatsiooni. Üksnes Tallinna töötajad annetasid selle aja jooksul riigikaitsefondi üle 1,5 miljoni rubla, peale selle aga veel palju kuld- ja hõbeasju.¹¹⁰

Raske sõjaolukorra tingimustes tähistasid meie vabariigi töötajad Eesti NSV esimest aastapäeva. Rahvast kodumaa vabaduse ja õnne eest ennastsalgavale võitlusele kutsudes kirjutas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares vabariigi aastapäeva puhul:

«Olles aasta tagasi saavutanud tõelise vabaduse, ... oskame hinnata kõiki neid hüvesid, mis annab sotsialism.

¹⁰⁷ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 124, l. 13.

¹⁰⁸ Sealsamas, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 45, l. 73.

¹⁰⁹ «Kommunist», 24. augustil 1941.

¹¹⁰ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s.-ü. 46, l. 53.

Ei peaks ühegi eestlase hinges olema enam orjavaimu! Meie töökas rahvas on selja sirgeks ajanud ega lase seda enam painutada meile tuntud jõhkraile orjastajail.»¹¹¹

Pildikese sellest, kuipalju külma verd ja ennastsalgavust nõudis sõjaolukorras oma kohustuste korralik täitmine, annab järgnev iseloomulik episood, mille elas üle Johannes Leesment (sündinud 1904. aastal Väätsa vallas).¹¹²

Töötades Eesti NSV Varumise Rahvakomissariaadi Järvamaa volinikuna, tegi EKP Järvamaa Komitee juuli viimasel poolel Johannes Leesmendile ülesandeks organiseerida loomade evakueerimist Järvamaalt, sest vaenlase väed lähenesid juba selle maakonna piiridele. 30. ja 31. juuliks oli ette nähtud loomade evakueerimine reas Järvamaa valdades, nende hulgas ka Väinjärve vallas. Kuna Väinjärve vald oli Järva maakonnas suurim, viis J. Leesment 30. juuli hommikul oma varumisagendi Koeru alevikku, kus pidi toimuma loomade vastuvõtt ja edasisaatmine. Koeru alevist sõitis ta 30. juuli keskpäeval Tallinna, kuhu ta oli kutsutud Varumise Rahvakomissariaadi Eesti NSV voliniku poolt. Tallinnast sõitis J. Leesment 31. juulil kell 16 tagasi Paidesse. Teel kontrollis ta veel Paide vallas toimuvat loomade vastuvõtmist. Paide jõudis ta kell 20.00 ja kavatses samal õhtul Koeru sõita, et kontrollida loomade evakueerimist ning ühtlasi ära tuua evakueerijad. Enne Paidest väljasõitmist külastas ta partei maakonnakomitee sekretäri, et teada saada, kui kaugel on sakslased ja kas tee Koeru on vaba. Nii maakonna parteikomitee sekretär E. Säremat kui ka hävituspataljoni esindaja Kotelevski kinnitasid, et olemasolevate andmete põhjal on Koeru alevik meie käes ning tee sinna vaba.

Paidest sõitis J. Leesment välja umbes kell 21.30. Temaga sõitsid kaasa autojuht E. Raun ja «Lihaekspordi» esindaja Nakkus, kes pidi korraldama loomade edasisaatmist. Koeru alevik asub Paidest 30 km eemal. Teel peatati neid neli korda Punaarmee valvepostide poolt, viimane kord Järva-Kahala piimaühingu juures, mis asub Koeru alevikust 12 km kaugusel. J. Leesmendi küsimuse peale, kas tee Koeru on vaba, sai ta vastuseks, et võib rahulikult sõita. Järva-Kahala piimaühingust 3 km edasi

¹¹¹ «Kommunist», 26. juulil 1941.

¹¹² EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 4, l. 16—19.

sõitnud, märkasid nad umbes 250 meetrit siinpool Müüsleri algkoolimaja teel kaht inimkogu, kes olid neist mõnekümne meetri kaugusel. Sõitjad pidasid neid Punaarmee valvepostideks, sest eelmisel päeval asusid Müüsleri algkoolis punaarmeelased.

Kogudeni jõudnud, peatas autojuht märguande peale auto. Tee äärest kaerapõllust ilmus järsku umbes 20 meest, kes auto ümbritsesid. Avati mõlemad uksed, keegi haaras J. Leesmendi õlast ning tõmbas autost välja. Autost väljudes nägid J. Leesment ja ta kaaslased nende poole sihitud laskevalmis revolvreid ning keegi käratas: «Hände hoch, estnische Schweinel!»¹¹³ Läbiotsimisel võeti J. Leesmendilt ja autojuhilt ära revolvrid ja Nakkuselt vintpüss. J. Leesmendi kirjataskust leidsid hitlerlased parteipileti ja teisi dokumente, mille peale keegi käratas: «Acha, Kommunisten! Niederschiessen!»¹¹⁴ Nad käsutati maantee äärde, seljaga maantee poole. Sakslased asusid laskevalmis revolvritega nende ümber. Pead pöörates märkas J. Leesment, et Müüsleri koolimaja juurest tuli üks saksa sõjaväelane kiiresti nende poole. Tulija kõneles neid ümbritsevate sõjaväelastega, millest J. Leesment aru sai, et neid tuleb viia saksa leitnandi juurde. Seepeale surus tema selja taga seisev saksa sõjaväelane revolvri otse vastu selga ja käratas: «Marsch!»

Nad viidi 200 meetrit eemal asuva talu õuele, kus seisma käsutati. Värav suleti. Jäädi seisma värava juurde. Viis meetrit J. Leesmendist eemal seisis Nakkus ja ta selja taga autojuht. Nende ümber oli viis vaenlase sõdurit revolvritega. Veel 20 meetrit eemal seisis suurem saksa sõjaväelaste grupp. Eemal, umbes 120 meetri kaugusel oli lepik.

Mõne minuti pärast astus värava kaudu õue üks saksa sõjaväelane. Kuna J. Leesment seisis otse värava juures, siis otsustas ta momenti kasutada. Tõuganud vasaku käega hitlerlase enda ja ta selja taga seisva saksa sõduri vahele, jooksis ta ise väravast välja metsa poole. Fašistid tulistasid. Ent oli juba videvik ja jooksjat ei tabatud. Kui J. Leesment metsa jõudis, lakkas tulistamine.

See episood annab ühtlasi ettekujutuse sõjaolukorra iseärasustest meie vabariigi mandriosas. Rindejoone ootamatute nihete tõttu tekkis keerukaid situatsioone. Nõu-

¹¹³ «Käed üles, eesti sead!»

¹¹⁴ «Ahaa, kommunistid! Maha lasta!»

kogude patriootide külmaverelisuus ja leidlikkus etendasid noil aegadel väga tähtsat osa. Vaenlase vägede edasitungi tõkestamine aitas ühelt poolt kaugema tagala, eeskätt Leningradi kaitsevõime tugevdamiseks aega võita, teiselt poolt aga muutis fašistlike vägede jõudmine meie põhjarannikule koos Punaarmee kaitserinde killustamisega sõja käigu edasise arengu eriti keerukaks ja raskeks.

V PEATÜKK

LAHINGUTE LÕPP EESTI NSV MANDRIOSAS. TALLINNA KANGELASLIK KAITSMINE (8. AUGUST — 5. SEPTEMBER 1941)

Narva lahing. 1941. aasta augustis jätkasid fašistliku Saksamaa väed pealetungi Leningradi suunas, jõudes seks ajaks kangelaslinna vahetuile lähistele. 8. augustil algas vaenlase vägede uus pealetung Leningradile,¹¹⁵ mida loomulikult pidid toetama ka need vaenlase väed, kes olid selleks ajaks Kunda rajoonis Soome lahe lõunakaldale jõudnud. Lääne-Saksamaa sõjaajaloolase andmeil alustasid hitlerlikud väed läbimurret Rakverest Narva suunas isegi juba 5. augustil 1941.¹¹⁶ Kahest Eesti NSV-s tegutsenud vaenlase 18. armee korpusest alustas 26. korpus pealetungi Narva suunas, kuna 42. korpus pöördus suunaga Tallinna poole.

Kahele täiekoosseisulisele vaenlase jalaväediviisile (vaenlase 93. jalaväediviis arendas pealetungi Narva suunas Mustveest Iisaku kaudu, kuna 291. jalaväediviis ründas piki Soome lahe lõunakallast) sai meie 8. armee juhatus vastu seada vaid Põhja-Tartumaa piiramisrõngast väljamurdnud ja lahinguist äärmiselt kurnatud 11. laskurkorpuse väeosad. Kogu lahingute kestel ei saanud Eestis võidelnud 8. armee väeosad täiendust, kuigi Loode suuna ülemjuhatus selle aja jooksul siia reserve saatis. Kõik need reservid (ligikaudu ühe laskurdiviisi ulatuses) suunati Narvast lõuna ja kagu pool pealetun-

¹¹⁵ Vt. «Военно-исторический журнал» nr. 6, 1957, lk. 78.

¹¹⁶ W. Keilig, Das Deutsche Heer 1939—1945, Bad-Nauheim, 1957, lk. 12/6.

givate vaenlase vägede vastu, et vältida 8. armee äralõikamist tagalast. 8. armee sõjategevust tagala kaitsel Narva rajoonis juhtis armee tagala staap, 8. armee varustamist reservide ja lahingumoonaga häirisid kogu lahingute kestel lennukitelt pommitamised, mis olid eriti ägedad Narva—Rakvere vahelises raudteelõigus. Need asjaolud tingisidki meie vägede lahingutegevuse iseloomu Narva kaitsel.

Ent lahing Narva pärast algas tegelikult hulga varem, sest juba 19. juulil jõudsid ida pool Peipsit põhja suunas pealetungivad vaenlase väed Vasknarva alla. 20. juulil ilmusid vaenlase eelsalgad juba Kingissepa lähistele, kuna ta väikesed grupid püüdsid Omuti—Skamja lõigus Narva jõge ületada. Niigi keeruka olukorra muutis kriitilisemaks ka veel see, et vaid Narva jõe idakaldal asusid meie töötajate poolt valmistatud kaevikud, kuna meile nüüd nii vajalikke kaitsehitisi jõe läänekaldal ei olnud. Veelgi enam, Eesti NSV Maanteede Valitsus oli selleks ajaks just lõpule viinud sõjaväevõimude korraldusel üle Narva jõe sildade ehitamise, neist neli asusid Vasknarvas, Karjatis, Omutis ja Krivasoos. Nüüd tuli sillad kiiresti hävitada, et need vaenlase kätte ei langeks.

Esimestena astusid fašistlikele vägedele Narva all vastu Narva ja Virumaa vabatahtlikud, asudes kaitsle Vasknarva—Permisküla joonel. Varsti saabusid siia ja asusid Narva jõe joonele kaitsle üks polk 16. laskurdiviisist, piirivalvesalk ja grupp merejalaväelasi. Need võitlusüksused, keda toetas sõjalaevastiku lennuvägi, löidki tagasi kõik vaenlase katsed siitkaudu Virumaale tungida. Eriti ägedad lahingud toimusid ajavahemikul 19.—22. juulini 1941 Vasknarva ja Karjati ning Permisküla saare pärast. Kui algasid lahingud Rakvere—Jõhvi suunas, asus Narva—Kingissepa joonel kaitsle äsja organiseeritud Narva operatiivgrupp kindralmajor Lazarevi juhtimisel. Tänu selle grupi ennastsalgavale võitlusele säilitati 8. armee suhtes eriti tähtis ühendustee tagalaga. Seoses sellega sai 8. armee juhatus nüüd lõpuks võimaluse temale tagalast saadetud reserve oma rindelõigus kasutada.

1941. aasta 8. augusti hommikuks asusid 8. armee väeosad Narva maakitsusel kaitsle järgmiselt: Tartumaalt taandunud 11. laskurdiviis kaitses Pada jõe joonel Lahe-

külast Koilani asuvaid positsioone, äsja saabunud 118. laskurdiviisi väeosad asusid kaitsele Koila—Metsavälja joonel, edasi Tuduni ulatuvat metsamassiivi kaitstes 268. laskurdiviis, kuna rindelõiku Tudust piki Avijõge katsid Tartumaa vabatahtlike üksused koos Tartumaalt taanduvate 125. laskurdiviisi väeosadega. Armees reservi moodustasid Purtse jõe kaldal kaitsele asunud 48. laskurdiviisi üksused.

Samal hommikul alustas vaenlase 291. jalaväediviisi kaks polku 35 tanki ja suurtükiväe toetusel Jänese—Ulvi joonelt rünnakuid meie 268. laskurdiviisi vastu, kuid löödi tagasi. Samasugune saatus tabas sama päeva õhtupoolikul ka vaenlase rünnakut Kalda—Pada joonel. Kuid vaenlase 93. jalaväediviisi rünnak Mustveest Kivi ja Iisaku suunas oli edukam. See vaenlase diviis suutis meie 125. laskurdiviisi vasturünnakutele vaatamata õhtuks Lohusuuni edasi tungida. 10. augustiks surus vaenlane meie väed Purtse jõe—Muraka soo—Tagajõe joonele. 13. augustil vallutasid vaenlase väed löökidega Iisaku ja Aseri suunast Jõhvi ning 17. augustiks läks neil korda Narva jõe joonele välja jõuda. Samal päeval langes vaenlase kätte ka Narva linn.

Narva töölispolgu lahingutee. Eestlased Lenini linna kaitsele. Pärast 8. armees väeosade Narva jõe taha taandumist jätkusid nende kaitselahingud, kuni vaenlase pealetung septembrikuu teisel poolel Oranienbaumi rajoonis lõpuks peatati.

Virumaa ja Narva töötajad evakueerisid 1941. aasta juulikuu esimese dekaadi jooksul osa põlevkivibasseini tehaste seadmeid ning linavabriku, kalevivabriku ja Kreenholmi vabriku tooraine, valmistoodangu ja osa seadmeid. Nende seadmetega aga, mida ei evakueeritud, anti toodangut kuni viimase hetkeni enne vaenlase linna saabumist.

Suuremaid kindlustustöid tehti Purtse—Rannapungerja, Jõhvi—Iisaku ja Narva jõe joonel, millest üksnes Narva linnast mõnel päeval kuni 10 000 inimest osa võttis.

Kogu lahingute perioodi kestel julgestasid Punaarmee väeosade tagalat siia taandunud Ida-Eesti maakondade vabatahtlike pataljonid. 14. augustil 1941 taandusid Narva koondunud partei ja nõukogude aktivistid lahingumõllu eest Jaanilinna. Virumaa ja Narva töötajaid juhti-

sid sel ajal kohapeal Vabariikliku Kaitsekomitee volinikud D. Kuzmin ja A. Paas.

Et anda meie vabatahtlikele võimalus pärast Eesti NSV-st taandumist uutes tingimustes fašistlike vallutajate vastu võidelda, tõtsid EKP Keskkomitee sekretärid A. Pauk ja H. Arbon koos Keskkomitee esindaja A. Kurme ja Narva linna parteikomitee sekretäri I. Tšernoviga 8. armee juhatuse ees üles uue eesti vabatahtlike väeosa formeerimise mõtte. Formeerimise baasina oli nüüd võimalik kasutada Narva koondunud kogemustega võitlejaid. Uus väeosa sai 1. Narva töölispolgu nimetuse ja selle formeerimisega alustati 12. augustil 1941 Lilienbachi mõisas.

1. Narva töölispolku võeti vastu võitlejaid vabatahtlikkuse alusel. Sinna koondusid kõik Nõukogude Eesti patrioodid — vabatahtlike pataljonide võitlejad, tagalasse taanduvad partei ja nõukogude aktivistid, miilitsatöötajad jt. Polku kuulus ka Läti ja isegi Leedu NSV töötajaid, kes Narva kaudu tagalasse liikusid. Polgu esimese pataljoni moodustasidki peamiselt Siseasjade Rahvakomissariaadi töötajad, teise pataljoni tuumikuks olid Viru- ja Tartumaa ning kolmanda — Viljandi- ja Järvamaa vabatahtlike pataljonide võitlejad. Polgu komandöriks oli kapten Gontšarov (langes hiljem Kingisepa lahingus ja teda asendas kapten Lissitsõn), komisariiks Narva linna parteikomitee sekretär I. Tšernov ja polgu majandusülemaks Makarov. Pataljonide komandörideks määrati kapten N. Trankmann, Virumaa vabatahtlike pataljoni ülem vanemleitnant Ragozin ja Viljandimaa parteikomitee sekretär O. Abori. Pataljoni komissarideks olid Järvamaa parteikomitee sekretär E. Säremat ja A. Must Rakverest.

1. Narva töölispolgu formeerimistööd ja väljaõpet analüüsid tuleb siin, samuti nagu Eesti NSV, Leningradi ja võimalik, et ka teiste rahvakaitseväe üksuste loomisel, märkida meie sõjaajaloolaste poolt täheldatud tüüpilise puuduse esinemist. Nimelt on rahvakaitseväe omapäraks see, et neid lahinguüksusi organiseerivad partei- ja nõukogude asutused, regulaarväeosi aga formeerib ja õpetab välja väejuhatas. Seega ei olnud ei Narva töölispolgul ega ka varem teistel Eesti NSV vabatahtlike üksustel võimalik tsentraliseeritud korras sõjaväevarustust saada. Narva polgus oli võitlejate väljanägemine seetõttu äär-

EKP Keskkomitee sekretär Adolf Pauk.

miselt kirju: siin oli sõjamehi miilitsa, piirivalve, endise kodanliku armee, tööstuskooliõpilaste jm. vormis. Kirju välimus, lünklik sõjaväeline väljaõpe, omadustelt ja tüübiltikult kirju relvastus, erinevate võimetega juhtkond — see kõik andis nii Narva polgus kui ka kõigis vabatahtlike üksustes lahingute ajal valusalt tunda. Vabatahtlikud väeosad ei oleks kaotanud rahvakaitseväelikkude iseloomu, kui nad oleksid sõjaväe varustusele võetud ja kui neid oleksid lahingus juhtinud kogenud sõjamehed. Narva töölispolgul ei olnud isegi isikulise koosseisu nimekirju! Tõsi küll, neid puudusi aitasid mõnel määral tasa teha võitlejate patriotism ja äärmine ohvrimeelsus, kuid edu saavutamiseks võitluses kogenud vaenlasega sellest siiski ei piisanud.

Et Narva polgu formeerimist rahulikus olukorras jätkata, viidi ta 70-kilomeetrise jalarännakuga 19. augustiks 1941 Kotlõ rajooni. Kuid siin sai Narva polk ainult mõni

päev paigal olla, sest raske sõjaline olukord selles rindelõigus nõudis tema kohest lahingusse rakendamist.

Fašistlikud väed, kes püüdsid iga hinna eest Leningradi blokaadirõngast koomale tõmmata, ründasid 1941. aasta augustikuu teisel poolel meie väeosi Kingissepa rajoonis uuesti ja vallutasid Narva—Leningradi maantee lõigu. Nüüd ähvardas meie Narvast põhja pool asuvaid väeosi äralõikamise oht. Narva—Leningradi maantee puhastamise eesmärgil organiseeris 8. armee juhatus 25.—27. augustini 1941 Kingissepa rajoonis 11. laskurdiviisi väeosade vasturünnaku. Sellest vasturünnakust võttis osa ka 1. Narva töölispolk, kes koondati 24. augustiks Kingissepast põhja pool asuvasse rajooni.

Narva polk läks 25. augusti varahommikul Kingissepa rajoonis rünnakule ja saavutas algul edu, sundides vaenlase taanduma. Sellest võidust joovastatuna unustati lahingujulgestuse ja naaberväeosadega sidepidamise vajadus. Grupeerinud ööl vastu 26. augustit oma jõud ümber, ründas Narva polk järgmisel päeval Kingissepas asuvat fašistlikku väeosa uuesti, ent esimesest ootamatust hoohest toibunud vaenlane osutas nüüd visa ja hästi organiseeritud vastupanu. Narva polk kandis kaotusi ja oli sunnitud edasistest pealetungikatsetest Kingissepa rajoonis loobuma.

Järgneva kuu aja jooksul pidasid Narva töölispolgu allüksused lahinguid Kingissepa—Leningradi vahelisel maa-alal, taandudes 25. septembriks 1941 Kotlõ ja Oranienbaumi (praegune Lomonossov) kaudu Leningradi suunas. Korduvate vasturünnakutega tõkestas Narva polk vaenlase edasiliikumist Leningradi suunas. Selles ongi selle polgu teene Lenini linna ja kodumaa ees. Neis lahinguis langes kangelasena kapten Gontšarov. Eesti vabatahtlikest võitlesid vapralt Narva ja eriti Kingissepa kaitsel I. Tšernov, N. Trankmann, P. Pelisaar, P. Roovik, A. Borm, A. Järvend, A. Teder, L. Plutus, S. Juga, F. Moorberg, F. Martõnov, H. Ott, E. Sume ja paljud teised.

1941. aasta septembri lõpuks 1. Narva töölispolk deformeeriti. Enamik selle polgu eesti vabatahtlikest evakueerus Leningradi kaudu meie kodumaa siserajoonidesse.

Eestlaste osavõtt Leningradi kaitses ei piirdunud ainuüksi Narva polguga. Nõukogude armee Leningradi kaitseoperatsioon algas teatavasti juba 10. juulil 1941,

mil fašistlikud väed Pärnu—Viljandi—Tartu—Pihkva—Velikije Luki joonelt pealetungi alustasid.

Juba lahingute kestel Narva maakitsusel läksid paljud Tartu- ja Petserimaa vabatahtlikud 125. laskurdiviisi koosseisu. Leidus ka vabatahtlikke, kes pärast Narva jõe taha taandumist jätkasid võitlust 11. laskurdiviisis.

Eesti NSV Maanteede Valitsus asus 8.—9. juulil 1941 väejuhatuse ülesandel ehitama puusildu üle Narva jõe. 18. juuliks ehitas ta juba 5 ajutist silda. Need anti üle 112. sapööripataljonile. Üheaegselt sildade ehitamisega evakueeris Maanteede Valitsus Eestist tagalasse enamiku autodest, traktoritest, tööpinkidest, ekskavaatoritest jms. Alates 1941. aasta juuli lõpust täitis vabariigi Maanteede Valitsus Põhjarinde juhatuse mitmesuguseid lahinguülesandeid ning 1. oktoobrist 1941 muudeti ta 13. sõjaväe tee-ehituse salgaks. See koosnes peaaegu sajaprotsendiliselt eestlastest.

Nagu 8. armee sidevägede ülema polkovnik Tšehhovi vastavast ettekandest nähtub, formeeris ta 10. augustiks 1941 Eesti NSV sideala spetsialistidest kaks telefonistide roodu, kes seejärel vahetult armee staapi teenindasid. Selles roodus teeninud sõjaväelase A. Raudmaa mälestuste järgi koosnes üks neist sideroodudest peamiselt Lääne-, Viru- ja Pärnumaalt mobiliseerituist ning asus kuni 1942. aasta jaanuari keskpaigani Kroonlinnas.¹¹⁷

Eesti NSV-s mobiliseerituist formeeriti veel sõjalaevastiku lahinguülesandeid täitnud 2., 5., 20. ja 22. sõjaväe ehituspataljon. Eestlasi teenis ka Punalipulise Balti Mere Sõjalaevastiku laevadel ja liiniüksustes.

Osal Leningradi kaitsest osavõtnud eesti sõjameestel tuli taluda raskeid blokaadipäevi, paljud neist langesid Lenini linna kaitstes või surid blokaadi ajal nälga.

Lahingud Tallinna kaugematel lähistel. Tallinna kommunistliku kütipolgu lahingutee. Vabariigi pealinn muutus sisuliselt rindelinnaks juba 9. juulil 1941. aastal, mil vaenlase väed pärast Pärnu vallutamist püüdsid ühe hoobiga Tallinna välja jõuda. 8.—9. juulini lahkus osa vabariigi juhtivaid asutusi linnast, evakueerudes algul Narva. Linna vaenlase kätte langemise ohu möödudes tulid nad mõne päeva pärast Tallinna tagasi.

¹¹⁷ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 12, l. 138.

Töötajate pingutusi pealinna kaitsevõime tugevdamisel juhtis Tallinna parteiorganisatsioon, kes saavutas sel alal silmapaistvaid tulemusi. Tallinn koos Harjumaaga andis vabatahtlike pataljonile üle tuhande võitleja. Tallinna vabatahtlike väljaõpe toimus Harku laagris.

Lisaks Tallinnas seniformeeritud võitlusüksustele alustati juuni lõpus vabatahtlikkuse alusel Tallinna töölispolgu formeerimist. Vabariiklik Kaitsekomitee kiitis töötajate selle patriootilise algatuse heaks ja määras polgu juhtkonna. Polgu komandöriks sai EKP Keskkomitee sõjalise osakonna juhataja K. Kanger, komissariks vanem poliitjuht Lutus ja staabiülemaks kapten Antipov. Pataljonikomandöride ametikohtadele määrati vanempoliitjuht Golub, kapten Balta ja kapten Punn, pataljonikomisaridena töötasid Jürgens, K. Johanson ja M. Kitsing. Polgu isikulise koosseisu moodustasid Tallinna vabatahtlikud, kes sageli astusid sellesse käitiste kollektiivide käpa. Vabatahtlikud said sõjalisest õppusest osa võtta vaid tööst vabal ajal. Paljud lahkusid polgu koosseisust mobilisatsiooni tõttu, osa töötas kindlustustöödel. See tõttu võis nimekirjas olnud ligikaudu 1500 vabatahtlikust vajaduse korral vaid kaks kolmandikku lahingusse saata. ¹¹⁸

Seoses tooraine ja seadmete tagalasse evakueerimisega katkestas osa ettevõtteid juulikuu keskpaiku töö. Teised aga jätkasid tööd sõjatellimuste täitmisel.

Kõigele vaatamata suudeti Tallinnast augustikuu teisel poolel kindlustustöödele saata 25 000 inimest päevas. Ka kogu olemasolev transport suunati samuti sinna. ¹¹⁹

Tallinna parteiorganisatsioon viis elanikkonna hulgas läbi süstemaatilist selgitustööd, paljastades fašismi tõelist olemust ja kutsudes töötajaid ennastsalgavale võitlusele vihatud vaenlase vastu. Agitatsioonitöö edukaks läbi viimiseks organiseeris EKP Tallinna linnakomitee 60-liikmelise agitkollektiivi, kelle lektorid-agitaatorid esinesid nii linnas kui ka maal. Agitatsiooni alal töötasid A. Sip-sakas, H. Kruus, V. Telling, A. Uibo, J. Ottender, N. Andresen, N. Ruus, K. Kure, O. Stein ja teised. ¹²⁰

¹¹⁸ ЕКРА, f. 32, nim. 32—1, s. ü. 1, l. 69.

¹¹⁹ В. Ачкасов, Б. Вайнер, Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, Москва, 1957, lk. 50, 51.

¹²⁰ ENSV ORRKA, f. R—705, nim. 1, s. ü. 44, l. 279.

Kuni Narva maakitsusel lahingutegevuse lõppemiseni ei ilmutanud vaenlane Tallinna rindelõigus erilist aktiivsust, seepärast oli siin kogu augustikuu teise dekaadi jooksul suhteliselt vaikne. Seda pausi kasutas Punalipulise Balti Mere Sõjalaevastiku juhatus, organiseerides laevastiku peabaasi kaitset nii mandril kui ka merel. Tallinna kindlustustöödele suunati kõik laevade reservid, rannakaitse- ja õhutõrjesuurtükiväe üksused, tagalaasutuste personal jt. Tallinna kaitset maismaal juhtis selleks spetsiaalselt loodud laevastiku peabaasi kaitsestaap. Laevastiku juhataja asetäitjaks maavägede alal määrati pealinna rajooni taandunud 10. laskurkorpuse komandör kindralmajor I. F. Nikolajev. Maaväe üksuste suhtelist vähesust arvestades moodustas sõjalaevastiku juhatus ajavahemikul 15.—20. augustini 1941 mereväelastest vabatahtlikkuse alusel mitmesuguseid väeosi, kes otsekohe rindele saadeti.

Samal ajal kui 10. laskurkorpuse pärast vaenlase vägede Kunda rajooni väljajõudmist aegamisi Tallinna suunas taandus, organiseeris sõjalaevastiku juhatus väga nõrgalt kaetud Matsalu lahe ja Rapla vahelise rindeosa katteks erisalga polkovnik Kostikovi juhtimisel, kes jätkas Tallinnast lõuna pool vaenlase luureosade tagasitõrjumist.

19. augustiks 1941 viis fašistlik 42. armeekorpuse lõpule ettevalmistused Tallinna ründamiseks. Korpuse koosseisu kuulunud 217. jalaväediviis valmistus pealetungiks meie pealinna Tallinna suunas lõunast, Märjamaa kaudu. 61. jalaväediviisi löögisuunaks olid Türi ja Paidest Tallinna viivad teed, kuna armeekorpuse pealöögi suunas ründav 254. jalaväediviis pidi tegutsema piki Soome lahe rannikut.

20. augustil alustasid fašistlikud väed üldpealetungi Tallinnale, rünnates meie kaitset eriti ägedalt ida- ja kagupoolses rindelõigus. Vaenlase 254. jalaväediviis ründas Kuusalust piki Narva maanteed Kodasoo suunas, surudes meie väed Ihasalu lahe—Pikva joonel Jägala jõe läänekaldale. Ägedad lahingud algasid ka kõigis teistes Tallinna rinde osades.

Samal ajal kui Nõukogude armee ja sõjalaevastiku üksused pidasid Tallinna kaitset lahinguid umbes 150-kilomeetrisel joonel Ihasalu lahest Matsalu laheni, formeeris Eesti Hävituspataljonide Staap pealinna taan-

*Tallinna kommunistliku kütipolgu
komissar Feodor Okk.*

dunud vabatahtlike võitlusgruppidest uue väeosa, mille nimetuseks pandi 1. Tallinna kommunistlik kütipolk. Väeosa nimetuses leidsid väljendust eesti töörahva revolutsioonilised traditsioonid, sest ka kodusõja päevil kandis Punaarmee ridades võidelnud eesti rahvuslikud väeosad kütipolkude nimetust. Tallinna kütipolk formeeriti 19. augustil 1941 kahurimürina saatel rinde vahetus läheduses Perila mõisa—Pikavere rajoonis. Selleks saadeti sinna Tallinnast osalt jalaväekolonnis, osalt autotranspordiga vabatahtlikud Jüri ja Peningi kaudu. Peale Tallinna ja Harjumaa vabatahtlike kuulus kütipolgu koosseisu Pärnu, Tartu, Järva, Viru, Lääne ja ka teiste maakondade vabatahtlikke. Polk koosnes kolmest pataljonist, kuuli- ja miinipilduja allüksustest ning ta isikuline koosseis ulatus võitlejate mälestuste järgi 1200—1600 meheni (ühegi Eesti NSV vabatahtliku väeosa ametlikke doku-

**TALLINNA KAITSMINE BALTI MERE
SÕJALAEVASTIKU POOLT 10.—28. aug. 1941. a.**

1941. a.

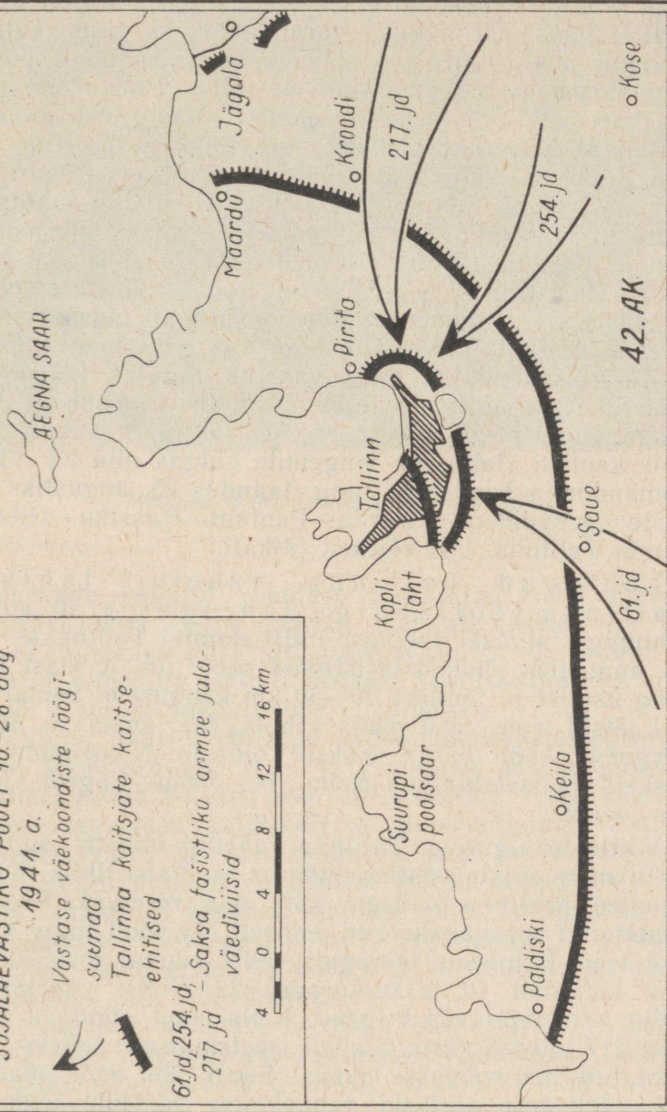
Vastase väekoondiste loogi-

suunad

Tallinna kaitsjate kaitse-

ehitised

61.jd, 254.jd, 217.jd - Saksa fasisitliku armee jala-
väediviisid

42. AK

Tallinna kaitsmine Balti mere sõjalaevastiku poolt 10.—28. aug. 1941. a.

mente säilinud ei ole). Polku asusid juhtima Eesti Hävituspataljonide Staabi ülem kapten Pasternak komandörina ja ÕKP Keskkomitee sekretär F. Okk komissarina.

1941. aasta 20. augusti varahommikuks asus Tallinna kütipolk Jõelähtme jõe läänekaldal, Kiviloo mõisa—Metsnurga asula joonel kaitsele (olles Punaarmee regulaarväeosade taga teises ešelonis). Naabriteks olid tal Läti NSV vabatahtlikud üksused. Äsja formeeritud väeosa võitlejad ei olnud jõudnud veel omavahel ja oma uute komandöridega tutvuda, kui neil tuli kiiresti lahingusse astuda. Samal ajal kui kütipolk oli positsioonile asumas, ründas teda tiivalt Alavere poolt piki Raasiku teed pealetungiv fašistlik väeosa, kes enne seda oli meie eesolevad väeüksused taanduma sundinud. Kütipolk pidas vaenlase esimesele rünnakule vastu, kuid äge lennukite, miinipilduja- ja suurtükituli ning vahetus tagalas maandunud fašistlike parašütistide dessant sundisid ta peagi taanduma. Kogu päeva kestnud raskes lahingus kandis kütipolk kaotusi (lahingus langenute hulgas olid ka väeosa komandör ja komissar) ning taandus 25. augustiks väikeste gruppidega Perila—Peningi—Raasiku—Ülemiste kaudu Tallinna, kus võitlust jätkati.

Lahingud Tallinna vahetuil lähistel. Tallinna Töölispolgu lahingutee. 20. augusti lahinguga algaski vaenlase üldpealetung Tallinnale. Juba 22. augustiks jõudsid fašistlikud väed linnale idast 12 km ning kagust ja lõunast 20—30 km kaugusele. Samal päeval jätsid meie väed maha Lihula, Märjamaa ja Rapla. Järgneva kahe päeva jooksul pidasid Nõukogude väed raskeid kaitselahinguid Keila jõe—Saku—Lagedi—Pirita jõe joonel.

Võitluste algusega Tallinna vahetuil lähistel suunasid Balti mere sõjalaevastiku juhatus ja Vabariiklik Kaitsekomitee pealinna kaitsele kõik oma reservid. Vaenlase pealetungi peasuunaks olid endiselt ida poolt linna kulgevad teed. Eelnevais lahinguis sellel suunal tõsiseid kaotusi kandnud 10. laskurkorpuse 22. diviisi vahetas siin välja 1. merejalaväe brigaad. Keila poolt ründava vaenlase 217. diviisi vastu saadeti spetsiaalselt selleks moodustatud mereväelaste üksus. Suurt abi meie maa- ja mereväelastele osutasid rannakaitse suurtükiväeüksused ja sõjalaevade suurtükivägi. Ainuüksi 23.—24. augustini tulistasid ristleja «Kirov» ning miiniristlejate ja suurtüki-

Mereväe miinipildurid tulepositsioonil.

väelaevade kahurid vaenlase pihta kuni tuhat mürsku. Suurtükitulega Aegna saarelt, ristlejalt «Kirov» ja liidriilt «Leningrad» purustati Jõgisuu juures üle Keila jõe ehitatud sild ning tekitati tõsiseid kaotusi silla ette koondatud vaenlase väeüksustele ja tankidele.

Tallinna tööliste ehitatud ja merekahurväelastega mehitatud soomusrongid nr. 1 ja 2 liikusid kitsarööpmelisel raudteel Rapla suunas, sooritades ühtlasi retki vaenlase vägede tagalasse. Leidlikult ja ennastsalgavalt võitlesid vaenlase vastu ka rannakahurväelased ja õhutõrjesuurtükiväelased, tulistades vaenlast otsesihimisega.¹²¹ Ägedates lahingutes kandsid vaenlase väed Tallinna all raskeid kaotusi. Vastase 61. jalaväediviisi kaotas 75 protsenti isikulisest koosseisust ja viidi reservi. Selle asemele toodi Haapsalust 291. jalaväediviisi.

25. augustil ületasid vaenlase väed Pirita jõe Lagedi jaama—Iru vahelisel alal, vallutasid Soodevahe, Vão ja Kuristiku ning jõudsid Ülemiste rajoonis linna servale.

¹²¹ В. Ачкасов, Б. Вайнер, Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, Москва, 1959, lk. 55—56.

Vaenlase ohtliku läbimurde likvideerimiseks grupeeris sõjalaevastiku juhatus ööl vastu 26. augustit oma jõud ümber, kusjuures meie 22. diviisi lahingukordades Karlova ja Nehatu mõisa vahel tekkinud lünka asus katma õhutõrjekuulipildujate rood nooremleitnant Kasbani juhtimisel. Kui fašistid hommikul jooanud olekus Lasnamäe suunas psüühilisele rünnakule tulid, niitsid kuus meie suurekaliibrilist kuulipildujat maha kuni 500 hitlerlast.¹²² Samal päeval Keila poolt peale tunginud vaenlase väed olid linnast 6—8 km kaugusel, tugevdades survet Nõmme suunas. Nendel päevadel hoidis vaenlane linna pideva suurtükiväe tule all. Samuti pommitas nii linna ennast kui ka linna lähistel kaitsele asunud väeosi vaenlase lennuvägi.

Tallinna lähistel võitlesid maa- ja mereväeüksustega kõrvuti eesti vabatahtlike grupid, miilitsasalgad ja üldse kõik, kes suutsid linna kaitseks midagi ära teha. Eriti vapraalt võitles fašistide vastu üks vabatahtlik mereväelaste salk Paldiski maantee rajoonis. 26. augustil läksid mereväelased 14 korda üle vasturünnakule. Vapper suurtükiväelane S. Mistirenko hiilis vaenlase kuulipilduja lähedale, hävitas selle meeskonna ja tõi vaenlase kuulipilduja trofeena kaasa.

Ajaloolise eesti linna kaitset leidis kangelassurma Gorki linnast pärinev vene rahva vapper poeg kommunistlik noor Jevgeni Nikonov, kes läks vabatahtlikult laevalt maale, et Tallinna kaitsest osa võtta. Olles koos kahe võitluskaaslasega luurel Harku rajoonis, sattus J. Nikonov haavatuna vaenlase kätte. Et meie vägede kohta andmeid saada, piinasid hitlerlased madrust metsikult. Kuid Nikonov ei reetnud vaenlasele sõjasaladust. «Oma kangelasteoga näitas Jevgeni Nikonov Nõukogude Liidu rahvaste sõpruse ja vendluse eredat eeskujut, vaprust, mehisust ja sangarlust eeskujut,» öeldakse Tallinna Linna TSN Täitevkomitee otsuses, millega ühele pealinna tänavale anti J. Nikonovi nimi. Pärast sõja lõppu andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium Jevgeni Nikonovile Tallinna kaitset üles näidatud vaprust eest posthuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetust.

26. augustil 1941 jõudsid vaenlase väed Tallinna ida-

¹²² В. Ачкасов, Б. Вайнер, Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, Москва, 1957, lk. 57.

*Nõukogude Liidu kangelane madrus
Jevgeni Nikonov.*

sektoris linna servale. Ägedad lahingud arenesid Kose, Iru ja Vão pärast. Ööl vastu 27. augustit tungisid üksikud vaenlase grupid Kadriorgu ja Ülemiste järve põhjaser-vale. Suuremaks võitlusüksuseks, kes siin fašistide vastu välja astus, oli Tallinna töölispolk.

26. augustil kandsid Tallinna töölispolgu juhtkonna taotlused relvade saamiseks lõpuks vilja ja polgule, anti arsenalist välja vintpüssid, kerge- ja raskekuulipildujad ning miinipildujad. Otsekohe võttis Tallinna töölispolk kaitse sisse Tartu maantee ja Kadrioru vahelises sekto-ris.¹²³ 27. augusti hommikul alustasid hitlerlikud väed tugeva kahuritule toetusel uut rünnakut, sundides Narva maantee sektoris asuvaid Punaarmee ja mere-väe üksusi taanduma. Varsti olidki esimesed fašistide

¹²³ ЕКРА, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 17, l. 156.

võitlusgrupid juba Kadrioru pargis. Tallinna töölispolgu kaks esimest pataljoni kapten Golubi juhtimisel pidasid viimse võimaluseni vastu, kuid olid samuti sunnitud taanduma. Appi rutanud mereväelased läksid aga oma laevade suurtükitele toetusel koos Tallinna töölispolguga varsti üle vasturünnakule ning fašistid olid sunnitud taanduma «Russalka» mälestussamba juurde. Teised võitlusüksused püüdsid samuti vaenlast Kadriorust välja tõrjuda ja nihutasidki võitluste eelserva keskpäevaks uuesti Lasnamäele. Verine lahing kestis kuni pimeduse saabumiseni, mil sadamas lõomavate tulekahjude valgusel uuesti barrikaadidele ja sealt Narva maanteed kaudu linna taanduti.

Nõukogude võitlejate taandumist piki Tartu maanteed kattis üks õhutõrjekahur ja Narva maanteel üks soomusauto. «Estonia» teatri ees asuv patarei aga tulistas Kadriorgu kogunevaid vaenlase väeosi. Keskööl vastu 28. augustit koondusid Tallinna töölispolgu võitlusgrupid Laias tänavas asunud staabi juurde. Sealt liiguti Nunna ja Soo tänavat kaudu Bekkeri sadamasse. Alles pärast kokkupõrget Kopli koolimaja juures lahkusid Tallinna töölispolgu võitlejad Miinisadamas laevadele. Eesti vabatahtlike võitlusüksusi hiljem Leningradis ei taastatud ja nii muutuski enamik meie vabatahtlikest tavalises korras evakueerunud tsiviilelanikeks, kes siirdusid meie maa kaugematesse tagalarajoonidesse.

Peale Tallinna töölispolgu võitlesid pealinna kaitsel maa- ja mereväeüksuste kõrval Läti vabatahtlike salk Tartu maantee rajoonis, Eesti NSV miilitsapataljon, Eesti Raudtee vabatahtlike pataljon ja rida teisi linnas lahingumõllu ajal kiiruga formeeritud võitlusgruppe.

Siin ei ole võimalik kõiki sangareid üles lugeda, kes oma elu ohverdades vaenlase raevukate gruppide sissetungi kodulinna tõkestasid. Mereväelastest tuleks kindlasti nimetada niisuguseid vapraid võitlejaid, nagu merejalaväebraigaadi velsker Taissija Tsukvert, sama brigaadi suurtükipatarei komandör kapten R. Skatškov, vanem Verigin, traktorist Bondar, kuulipildurid Golubjatnikov ja Daševski ning leitnant Miljukov. Nemad ja paljud teised vennasrahvaste esindajad kinnitasid meie maa rahvaste sõprust oma verega.

Ka eesti vabatahtlike hulgas, kes kaitsesid vabariigi pealinna, oli palju ennastsalgavaid ja mehiseid võitlejaid.

Kustumatuks jääb mälestus 16-aastasest kommunistlikust noorest Einart Looperest, kes Tartu maantee otsal sai raske haava kõhtu. Suurtele valudele vaatamata sidus ta ise haava kinni ja jätkas lahingut. Mehiselt võitlesid veel E. Kadak, E. Kostabi, R. Silvet, A. Vaha ja E. Augjärv Tallinna Töölispolgust, J. Kreil Stroomi võitlusgrupist, R. Tark miilitsapataljonist ja paljud teised.

Tallinna kaitsjate hulgas oli samuti palju kangelaslikke vabatahtlikke naisvõitlejaid, nagu Hilda Lehiste, Silvia Lipp, Endla Urke, Helja Vitsur, Eela Kuusküll ja teised. Nemad võitlesid pealinna kaitsjate esiridades.

Kogu lahingute kestel Tallinna lähistel ei katkenud elanike, haavatute ja taanduvate võitlusüksuste laevadele evakueerimine.

27. augusti pärast lõunat said meie regulaarväed käsu linnast laevadele lahkuda. Samal ajal kui fašistlikud väed Narva ja Tartu maanteed kaudu linna sisse tungisid, jätkusid visad lahingud linna teistes sektorites. Paldiski maantee ja Nõmme—Männiku rajoonis võitlevatest gruppidest õnnestus ainult vähestel sadamarajoonidesse ja sealt laevadele pääseda. Balti mere sõjalaevastiku suurtükivägi kattis üksikute võitlusgruppide laevadele taandumist viimase silmapilguni, tulistades fašiste läheda maa pealt otsesihimisega. 28. augusti hommikupoolikul koondusid nii sõja- kui ka transpordilaevade karavanid Naissaare ja Aegna saare rajoonis Tallinna reidile. Linna sadamarajoonides jäi maha osa evakueerimist ootavaid elanikke ja haavatuid.

Sõja esimesest päevast alates olid vaenlase laevad mineerinud Soome lahte ja meie sadamate lähiseid, mis muutis laevade liiklemise väga ohtlikuks. Sellele lisandusid vaenlase ägedad pommitamised õhust, mistõttu osa Tallinna reidilt lahkuvaid laevu sai tabamusi. Nii hukkus Tallinna reidil vaenlase pommitamise tagajärjel ka see sõjalaev, kus viibis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin.

Laevade retk Tallinnast Kroonlinna ja sealt Leningradi on üks heroilisemaid lehekülgi meie meremeeste võitlusajaloos. Kahjuks ei ole seni veel üksikasjalisemalt kirjeldatud nende laevameeskondade kangelastegusid elanike, haavatute ja võitlejate tagalasse evakueerimisel.

Lahingutegevus Eesti NSV mandriosas ei lõppenud Tallinna fašistlike vägede kätte langemisega 28. augustil

1941, vaid kestis veel ligi kümme päeva Balti mere rannikul — Haapsalu ja Virtsu vahel.

23. augustil vallutas vaenlane Märjamaa ja kaks päeva hiljem Keila. Nüüd koondas hitlerlik väejuhatus kogu oma tähelepanu Tallinna vallutamisele. Seetõttu avanes meie rännakul asuvatel võitlusgruppidel võimalus hinge tõmmata ja uuteks lahinguteks ette valmistada. 25. augustil saabus Hiiumaalt Haapsallu toetuseks üks meie pataljon, kes järgmise kahe päeva jooksul koos Läänemaa vabatahtlikega fašistid Palivere metsast välja löi. Samaaegselt sundisid Virtsust pealetungivad väeosad 28. augustil vaenlase Lihulast lahkuma.

Ööl vastu 1. septembrini 1941 evakueerusid meie väed Haapsalust Hiiumaale. Teised meie võitlusgruppid löid samal ajal tagasi vaenlase ägedaid rünnakuid Ridala juures ning lahkusid alles järgmisel päeval Rohuküla sadama kaudu samuti Hiiumaale. Läänemaa partei- ja nõukogude asutuste töötajad evakueerusid Haapsalust kahe mootorpaadiga. Üks neist läks teel põlema ja paljud merehätta sattunud inimesed hukkusid.¹²⁴

Meie üksikute võitlusgruppide vastupanu fašistidele Virtsu rajoonis kestis ligemale 5. septembrini 1941, mil viimased võitlejad saartele lahkusid. Piirivalvur I. Prjadko andmeil pidasid üksikud nõukogude sõjaväelased Märjamaa rajoonis partisanisõda kuni 1943. aastani ning alles seejärel tulid nad Leningradi rajoonis üle rinde. Üks neist partisanidest, endine 8. piirivalvesalga komandör Bunkov, olevat isegi piirivalvesalga lahingulipu vaenlase tagalast 1943. aastal ära toonud.¹²⁵

¹²⁴ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 5, l. 12.

¹²⁵ Sealsamas, s.-ü. 17, l. 17.

VI PEATÜKK

SÕJALISED SÜNDMUSED BALTI MERE PÕHJAOSAS. LÄÄNE-EESTI SAARESTIKU KAITSMINE MEIE MEREVÄELASTE POOLT (1. JUULI — 21. OKTOOBER 1941)

Fašistlik Saksamaa koondas Suure Isamaasõja alguseks Balti merele suurearvulise sõjalaevastiku, mille koosseisu kuulusid kolm liinilaeva, kaks kergeristlejat, 16—18 miiniristlejat, üle 50 allveepaadi, 30 vahilaeva, 50 traallaeva jt. Soome astumisega sõtta 24. juunil 1941 suurenesid vaenlase jõud veel kahe rannakaitse soomuslaeva, 400 kaatri ja teiste väiksemate laevade arvel. Selle fašistliku laevastiku ülesandeks oli blokeerida meie Balti mere sõjalaevastikku tema baasides, hõlbustades ühtlasi Põhjaarmeegrupi mereäärse tiiva edasilikumist Leningradi suunas. Hitlerlased kavatsesid meie sõjalaevastiku hävitada pommitamisega õhust ning mandril baaside valutamiseks.

Nõukogude väejuhatuse tegi Balti mere sõjalaevastikule ülesandeks takistada vaenlase laevade saabumist Riia ja Soome lahte ning meredessantide saatmist nende lahtede rannikule, kaitsta oma baase kallaletungide eest merelt ja õhust ning rünnata vaenlase laevu. Sellele ülesandele vastavalt grupeeritigi meie Balti mere sõjalaevastiku jõud, kusjuures Lääne-Eesti saarestiku kaitseks formeeriti laevade erigrupp.¹²⁶

Meresõja ajaloolased jaotavad Balti mere sõjalaevastiku lahingutegevuse kolme perioodi: esiteks — sõjalae-

¹²⁶ В. Ачкасов, Б. Вайнер, Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, Москва, 1957, lk. 29.

vastiku lahingutegevus ajavahemikul 22.—30. juunini 1941, s. o. sõja algusest kuni Riia vallutamiseni fašistlike vägede poolt; teiseks — lahingud Eesti NSV ja Karjala pärast, mis kestsid 1. juulist kuni 3. septembrini; kolmandaks — sõjalaevastiku lahingutegevus Leningradi kaitsel ja saarte ning Hango mereväebaasi evakueerimisel, s. o. 28. augustist kuni 31. detsembrini 1941. Nagu sellest periodiseerimisest nähtub, sõltus meie Balti mere sõjalaevastiku lahingutegevus täielikult sündmustest mandril ja oli omakorda nendega tihedalt seotud.

Vaenlase vägesid veeti merd mööda Saksamaalt Soome juba enne fašistliku Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule. Seda tegi hitlerlik väejuhatuse Inglismaale sissetungiks vajalike jõudude koondamise ettekäändel. Seoses sellega oli fašistlike laevade liikumine Balti mere põhjaosas tavaline nähtus. Juba kallaletungile eelnenud päevadel olid vaenlase laevad alustanud miinide panekut Irbeni väinas, Soome lahe suudmes ja mujal. See muutis meie laevade liikumise ohtlikuks. Samal ajal alustasid vastase õhujõud meie Saaremaal, Vilsandil ja mujal asuvate sõjaliste objektide ning Pärnu, Rohuküla, Kihelkonna ja teiste sadamate pommitamist. Tema kaatrid ja allveelaevad teostasid meie vetes pidevat luuret. Sõja puhkemisel alustas ka meie laevastik Lääne-Eesti saarestiku, merebaaside ja Soome lahe mineerimist, et omakorda vaenlase laevade kallaletunge nendes paikades tõkestada.

Eesti NSV mandriosa vallutamisega ja fašistlike vägede Leningradi vahetuile lähistelega jõudmisega jäi Lääne-Eesti saarestik koos Hango poolsaarega kaugele vaenlase tagalasse. Nende positsioonide hoidmine Nõukogude väejuhatuse käes aitas tunduvalt kaasa Leningradi kaitsmisele mere poolt. Peale meie saartel asunud maavägede ja rannakaitseüksuste jäi pärast Tallinna ja teiste mandriranniku sadamate fašistide kätte langemist Lääne-Eesti väinastikku grupp Balti mere sõjalaevastiku kergeid laevu, mis baseerusid Kuressaare, Mõntu, Virtsu ja Rohuküla sadamas.¹²⁷ Meie mereväelased jätkasid Irbeni väina ja Riia lahe mineerimist, andes samal ajal lööke vaenlase laevadele.

Õöl vastu 8. augustit 1941 sooritasid Balti mere sõjalaevastiku polkovnik J. N. Preobraženski grupi lendurid

¹²⁷ А. И. Матвеев, В боях за Моонзунд, Москва, 1957, lk. 68.

Lahing Irbeni väinas 10. juulil 1941. a.

esimese pommitusretke Berliinile, korrates neid lennuretki ka hiljem. Sõja kahe esimese kuu jooksul uputasid meie mereväelased neli vaenlase miiniristlejat, 18 transpordilaeva ja mitu traallaeva, mis püüdsid Irbeni väina kaudu Riia lahte tungida. Tõsiseid kaotusi tekitasid vaenlase laevadele samuti meie rannakaitsepatareid ja miiniväljad.

Balti mere sõjalaevastiku esimeseks tõsisemaks võiduks merel oli fašistliku transpordilaevade karavani purustamine Riia lahes 10. juulil 1941. Vaenlase transpordikaravani eskorteerisid kolm miiniristlejat ja kuus torpedokaatrit. Selle karavani purustas grupp meie torpedokaatriteid Nõukogude Liidu kangelase V. P. Gumanenko juhtimisel. Oskusliku ja ootamatu rünnaku tulemusena uputasid meie torpedokaatrid ühe miiniristleja, kaks transpordilaeva ning ühe pargase koos laadungiga.

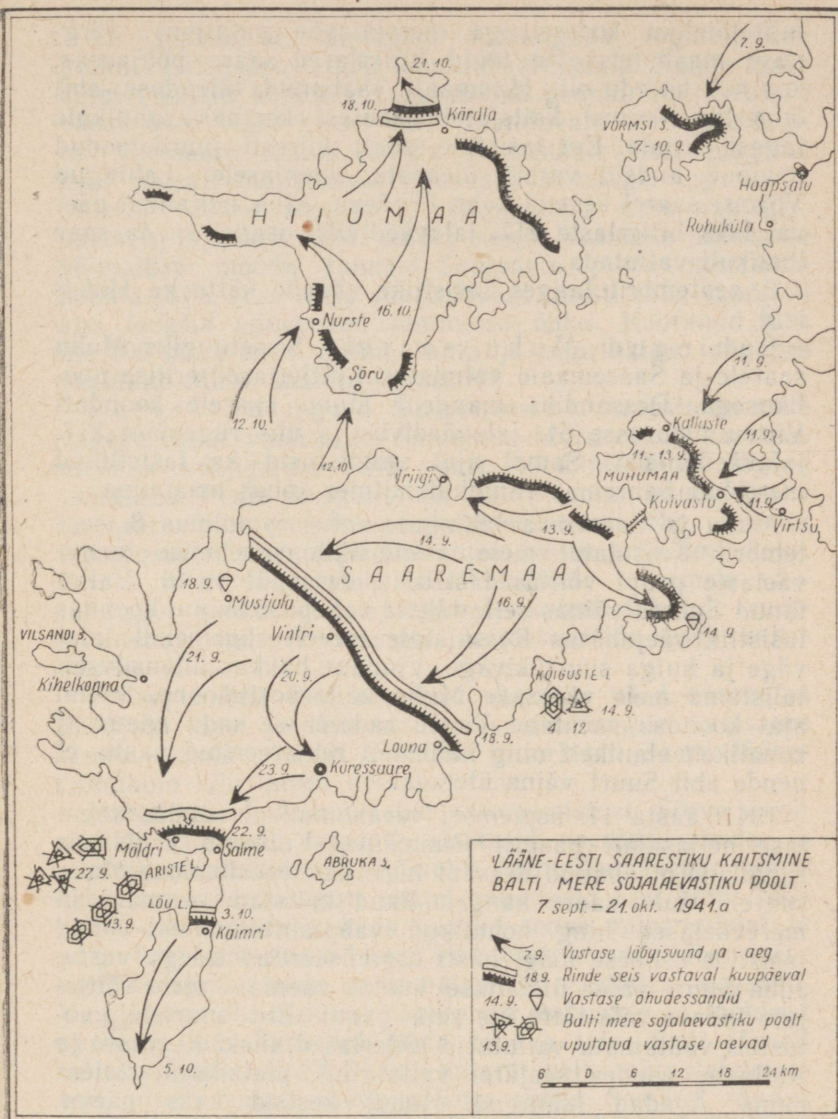
Pärast Tallinna hõivamist asusid fašistlikud väed Lääne-Eesti saarestiku vallutamiseks ettevalmistusi tegema. Nad suunasid selleks rannikule kaks diviisi:

61. jalaväediviis koondati Virtsu rajooni, et seda ettevalmistada Muhu vallutamiseks; Haapsalu—Rohuküla rajooni aga koondati vaenlase 217. jalaväediviis, kes pidi tegema dessandi Vormsile ja Hiiumaale.

Mandriit Virtsu ja Rohuküla sadama kaudu taanduvad väeosad panid rannikul fašistlikele vägedele visalt vastu. Eriti kangelaslikult võitles Palivere jaama juurest 2. septembril Rohuküla suunas taanduv 156. laskurpolgu 1. pataljon, ennastsalgavalt võitlesid samuti Saaremaalt lahingute käigus siia saadetud 3. üksiku laskurbrigaadi 46. ja 79. laskurpolgu allüksused. Kõigil neil üksustel läks võitluse lõppedes korda saartele taanduda.

Saaremaad kaitsesid 3. üksik laskurbrigaad polkovnik Gavrilovi juhtimisel ja rida teisi rannakaitse üksusi, Hiiumaal asusid kaitsesele 16. laskurdiviisi koosseisust 156. ja 167. laskurpolgu esimesed pataljonid ning teised väiksemad rannakaitseüksused. Suhteliselt väikesed olid Muhu ja Vormsi saare kaitsjate jõud. Kogu lahingutegevuse kestel korraldasid meie väeosad saarte rannakaitset. Ei jätkunud küllaldaselt laskemoona, puudus oli tankidest ja õhutõrjevahenditest. Ka elavjõudu oli suhteliselt vähe. Seega oli saarte ranniku dessandivastase kaitse organiseerimine seotud suurte raskustega — 25 kilomeetri pikkuse rannajoone kaitsmine ühe pataljoni poolt oli sel ajal tavaline nähtus. Võitluste lõppemisega Eesti NSV mandriosal asus Lääne-Eesti saarestiku kaitsesid organiseerima Riiast Rohuküla sadama kaudu Saaremaale taandunud Balti rajooni rannakaitse juhatus kindralleitnant A. B. Jelissejeviga eesotsas. Võitluse alguses oli vaenlasel õhus määrav ülekaal, maavägede osas aga ületas ta vähemalt kahekordselt meie Lääne-Eesti saarestiku kaitsjate arvu. Vahetu võitlus saartel algas juba 9. juulil, kui grupp fašistlikke diversante vallutas Ruhnu saare. Nad hoidsid saart enda käes kuni 20. juulini, mil vaenlane meie väikese grupi meremeeste poolt likvideeriti. Vastase katse 6. septembril Osmussaart vallutada löid meie mereväelased edukalt tagasi.

Võitlused Vormsi saare pärast. 7. septembriks 1941 koondasid hitlerlased Rohuküla sadamasse rohkesti ujuvvahendeid, millele laaditi dessandiks ettevalmistatud väeosad. 7. septembri varahommikul tegid nad katse Vormsi saare lõunaosas maabuda, kuid löödi meie võitlejate poolt tagasi (Vormsi saart kaitses ainult

Lääne-Eesti saarestiku kaitsmine Balti mere sõjalaevastiku poolt
7. sept. — 21. okt. 1941. a.

mittetäieliku koosseisuga merejalaväe pataljon). Järgmise maabumiskatse tegid hitlerlased saare põhjaosas, kus neil ka edu oli. Hiiumaalt saabunud täienduse abil õnnestus Vormsi kaitsjatel vaenlast korraks rannikule tagasi suruda. Ent fašistide poolt kiiresti juurdetoodud lisajõud andsid varsti ülekaalu vaenlasele. Lahingud Vormsi saarel kestsid kolm ööpäeva. Alles neljandal päeval läks hitlerlaste 217. jalaväediviisi osadel korda saar lõplikult vallutada.

9. septembril langes fašistlike vägede kätte ka Hobulaid.

Lahingud Muhu saarel. Sissetungiks Muhu saarele ja Saaremaale valmistusid hitlerlased erilise hoolikusega. Dessandiks mandrilt Muhu saarele koondati Virtsu ümbrusse 61. jalaväediviis ja üks rügement 217. jalaväediviisist. Samal ajal valmistusid ka fašistlikud merejõud Saaremaa rannikul mitmes kohas maabuma.

Muhu ja Saaremaa lahingute eelloona toimus 8. septembril Kessulaiul meie viieteistkümmemehelise mereväelaste grupi võitlus fašistliku dessandi vastu. Vallutanud Suures väinas selle tähtsa vahepositsiooni, koondas fašistlik väejuhatuse Kessulaiule tervelt rügemendi jalaväge ja hulga suurtükiväge. Viimane hakkas intensiivselt tulistama meie väeosade Muhu kaitsepositsioone. Samal ajal koondas vaenlane Virtsu sadamasse sadu enamasti kohalikelt elanikelt ning kaluritelt rekvireeritud paate, et nende abil Suurt väina ületada.

1941. aasta 11. septembri varahommikul ründas vaenlase neljasajalt paadilt Pimmküla—Kuivastu vahelisele rannikule maabunud dessant meie kaitsepositsioone Muhu saarel. Muhu saare kangelaslikud kaitsjad — maa- ja mereväelased ning kohalikud vabatahtlikud — võtsid fašistide esimese löögi hästi organiseeritud tulega vastu. Juba Suure väina ületamisel kaotas vaenlane meie võitlejate tabava tule tõttu üle saja paadi. Ent suurtele kaotustele vaatamata vallutasid hitlerlased siiski Kuivastu ja Kallaste, asudes seejärel vallutatud platsdarmi laiendamata. Ägedad lahingud Muhul kestsid kaks päeva. Lisaks ülekaalule maal valitses vaenlane täielikult õhus. Nõukogude väegruppide liikumist jälgisid alaliselt õhus viibivad vaenlase lennukid, tulistades ja pommitades mitte üksnes sõjalisi objekte, vaid ka rahulikke külasid ja asulaid.

13. septembril taandusid Nõukogude regulaarväed Muhult Orissaare tammi kaudu Saaremaale. Nende taandumist katsid kohalike vabatahtlike grupid. Ka vaenlase väeüksused tegid katset meie taanduvate võitlejate kannul Orissaare tammi mööda Saaremaale sisse tungida, kuid paisati suurtükiväelaste tabava tulega tagasi. Et hitlerlasi lõksu meelitada, nõrgendasid meie suurtükiväelased ajutiselt tuld, andes seega vaenlase kolonnile võimaluse mööda tammi Saaremaa poole marssima hakata. Siis avas meie suurtükivägi uuesti tule, sapöörid aga lasksid mineeritud tammiosa õhku. Kaotanud siin üle 800 mehe koos mitme tanki ja suurtükiga, põgenes vaenlane Muhu saarele tagasi.¹²⁸

Kaitse lahingud Saaremaal. Arvestades meie vägede tõsist vastupanu Saaremaa idarannikul, kavatses hitlerlik väejuhatus seda saart kombineeritud löögiga vallutada. Peale sissetungi Orissaare tammi kaudu saatis ta saare mitmesugustesse kohtadesse nii õhu- kui ka meredessante. See tegi Saaremaa kaitse eriti keerukaks. Lisaks hästi liigestatud rannikukaitsesele tuli meie väejuhatusel hoida reserve ligemale kolme tuhande ruutkilomeetri suuruse maa-ala õhudessantide eest kaitsmiseks.

13. septembril 1941 ründasid vaenlase väed Saaremaa kaitsjaid idast ja läänest: lisaks sissetungile Orissaare tammi kaudu Muhult püüdsid hitlerlased saare lääne- rannikule Lõu lahest dessandi teha.

Meredessandi lennuväelist ettevalmistust Sõrve pool- saarele (Rahuste rajooni) alustasid vaenlase ründe- ja pommituslennukid 13. septembri hommikul. Nende võimsate lennuväerünnakute kattel suundusid Lõu lahte kuus suurt dessandilaeva, keda saatsid seitse miiniristlejat ja palju teisi väiksemaid laevu. Fašistlike laevade lähenemise aga avastasid meie rannapatareide vaatljad äegsasti. Varsti avasidki meie rannapatareid Rahustest ja Möldrist vaenlase laevakaravani pihta tabava tule. Eriti täpselt tulistas kapten A. M. Stebeli patarei, kelle mürsutabamus- test mitu vaenlase laeva põlema süttis. Seejärel ründas vaenlase laevu kaks meie kaatrit kaptenleitnant Ossipovi juhtimisel. Leitnant Naletovi ja Afanasjevi kaatrid soori- tasid vaenlase laevadele osava torpeedorünnaku. Sattu-

¹²⁸ А. И. Матвеев, В боях за Моонзунд, Москва, 1957, lk. 71.

nud ootamatult meie miinitõkkele, kusjuures üks vaenlase miiniristleja miiniplahvatuse tagajärjel kannatada sai, loobusid hitlerlaste laevad dessandikatsest ning lahkusid kiiruga Lõu lahest.

Edukam oli hitlerlaste järjekordne rünnak Muhult tammi kaudu Orissaare suunas, kus neil läks korda paltsdarmi luua. Samal ajal kui siin 13. septembril ja järgmisel päeval ägedad lahingud arenesid, püüdis fašistlik väejuhatuse Saaremaa idaranniku platsdarmi laiendada dessantide maalesaatmise teel saare kaguossa. 14. septembril saatsid hitlerlased plaaneritel Kübassaare poolsaarele 125-mehelise dessandi, mis aga nõukogude sõjameeste poolt peagi hävitati. Sama päeva õhtupoolikul lähenes kaheksa miiniristlejaist, vahilaevadest ja kaatri-test saadetud vaenlase transpordilaeva Kõiguste rannikule. Kuid ka see hitlerlaste dessandikatse ebaõnnestus. Kaotanud meie rannapatareide tabava tule ja kaatri-te torpeedorünnaku tagajärjel neli transpordilaeva ja kaks-teist kaatrit, olid vaenlase laevad ka siit sunnitud lah-kuma.

Seejärel koondas vastane kogu tähelepanu Saaremaa idarannikul hõivatud platsdarmi laiendamisele. Siin arendasid fašistlikud väed pealetungi Orissaarest piki Saaremaa põhjarannikut Leisi ja Kuressaare suunas. Tunginud 13.—14. septembri jooksul saare põhjarannikul kuni Triigini, jätkasid hitlerlased seejärel rünnakuid Metsküla—Võhma suunas. Äralõikamise ohu tõttu olid ka saare lõunarannikul asuvad meie võitlusgrupid Kuressaare suunas taanduma sunnitud. 18. septembril käisid verised lahingud juba Uduvere—Tohaküla—Lööna—Tõrise—Järise—Võhma joonel. Samal päeval maandas vaenlane Mustjalas meie vägede tagalasse järjekordse õhudeessandi, kuid ka see hävitati kahe järgmise päeva jooksul meie sõjameeste poolt täielikult.

20. septembril 1941 murdsid vaenlase väed Hakjala rajoonis meie kaitsest läbi, arendades seejärel pealetungi Sauvere, Anijala, Tõlli, Kellamäe kaudu Kuressaare suunas. Kuressaare lähistel astusid vaenlase ülekaalukatele jõududele vastu merejalaväepataljon polkovnik Tšurikovi juhtimisel ja 1300-meheline eesti vabatahtlike võitlusüksus. Nende üksuste lahinguid juhtisid Balti rajooni rannakaitse ülem kindralleitnant A. B. Jelissejev ja komis-sar G. F. Zaitsev. Ent lahingu saatuse otsustasid laske-

moona, eriti aga suurtükimürskude nappus ning vaenlase absoluutne ülekaal maal soomusmasinate ja õhus lennukite osas. Seetõttu olid meie väed sunnitud Kuressaare 21. septembril maha jätma ja taandusid raskete tõrjelahingutega aegamisi Sõrve poolsaare suunas.

Sõrve poolsaarel korraldas meie väejuhatas erilise hooliga kaitsepositsioone. Rajati kolm kaitseriba, mis olid kaetud dzottide süsteemi ning miini- ja traattõketega. Üheaegselt varuti sinna pikemaks vastupanuks vajalikud toidu- ja lahinguvarustuse tagavarad. Ent ka siin, nagu Lääne-Eesti saarestikul üldse, puudusid kaitsjatel täielikult soomusmasinad, samuti ei olnud küllaldaselt laske- moona ja muid tarbeaineid. Nende varude täiendamist ei olnud saartel asuva väeosa juhtkonna korduvatele taotlustele vaatamata võimalik organiseerida.

Hoolimata suurtest kaotustest õnnestus paljudel meie allüksustel Sõrve poolsaarele taanduda. Nende hulgas olid suuremateks 3. üksiku laskurbrigaadi polk ja merejala- väelaste pataljon polkovnik Tšurikovi juhtimisel. Neile toetuseks koondati Sõrve poolsaarele üks raskekahurite patarei, kaks välikahurite patareid, üks miinipildujate rood ja muid väiksemaid allüksusi — sapööre, sidemehi, õhutõrjesuurtükide patareisid, hüdrometeoroloogia allüksusi jt. Nõukogude väeüksuste isikulise koosseisu üldarv Sõrve poolsaarel ulatus kaheksa tuhande meheni. Neid ründasid aga hästi varustatud kahe fašistliku jalaväe diviisi osad. Lisaks sellele valitses hitlerlik lennuvägi täielikult õhus, pommitades alatasa meie vägede kaitsepositsioone.

Vaenlase ülekaalukate jõudude ees taandudes asusid meie väed 22. septembriks Sõrve säärel Salme—Möldri joonele kaitsele. Sõrve säärele ja poolsaarele koondunud Nõukogude võitlusüksused sattusid väga raskesse olukorda. Neil oli palju haavatuid, kelle majutamine, ravi- mine ja evakueerimine suurt vaeva nõudis. Vaenlane rün- das samal ajal meie võitlusüksusi nii maalt, merelt kui ka õhust. Maismaa rindel ründasid Salme—Möldri joonel meie kaitsepositsioone soomusmasinate, suurtükide ja automaatrelvadega hästi varustatud fašistlikud jalaväe- üksused, õhus valitsev vaenlase lennuvägi külvas neid üle pommide rahega ning vaenlase sõjalaevade suurtükid pommitasid kogu Sõrve poolsaart merelt.

Kõik fašistide katsed Sõrve sääre kaudu poolsaarele

sisse tungida löödi meie kaitsjate poolt edukalt tagasi. Siis tegi fašistlik väejuhatuse 27. septembril 1941 katse meie väeüksuste tagalasse uut meredessant saata. Üks vastase abiristleja ja kuus miiniristlejat tungisid sel päeval uuesti Lõu lahte ning hakkasid läheda maa pealt meie positsioone tulistama. Neile vastasid meie rannakaitsepatareid omapoolse tulega. Salk meie kaatreid vanemleitnant V. Gumanenko juhtimisel sai käsu rünnata vaenlase laevu mere poolt. Mõlemapoolne lennuvägi astus võitlusse laevade kohal. Seejärel läksid V. Gumanenko kaatrid suitsukatte all rünnakule. Leitnant N. Kremenski kaater tabas torpeedokogupauguga üht vaenlase miiniristlejat ja uputas ta. Niisama edukas oli peavanem V. Afanasjevi kaatri rünnak. Ka tema torpeedod tabasid üht vaenlase ristlejat, mille tagajärjel see uputati. Nelja Nõukogude kaatri rünnak oli erakordselt edukas: nad uputasid kaks vaenlase miiniristlejat, vigastasid kahte laeva ja sundisid ülejäänud laevad ka seekord Lõu lahest lahkuma.

Üheaegselt merelahinguga kestsid verised lahingud Sõrve säärel. Meie võitlejad pidasid esimesel kaitseribal vastu nädal aega, teisel kaks päeva ja kolmandal kaitseribal kolm päeva. 3. oktoobriks 1941 taandusid meie väed viimastele Sõrve sääre kaitsepositsioonidele Kaimri—Rahuste joonel. Samal päeval alustasid meie staabiüksused Sõrve kaitsjate laevadele laadimist, et Hiiumaale evakueeruda, sest edaspidine vastupanu muutus laske- ja muu varustuse puudusel mõttetuks. 1941. aasta 4. oktoobril lahkusid viimased Sõrve poolsaare kaitsjad laevadele. Osa võitlejaid hakkas partisanidena tegutsema Saaremaal ja Kuramaa metsades, kuhu juhuslikult saadud paatidel üle Irbeni väina mindi.¹²⁹

Neis lahingutes abistasid Nõukogude armee ja sõjalaevastiku üksusi saarte patrioodid. Nende teene seis kõigepealt selles, et fašistlikel elementidel ei läinud korda meie võitlevate üksuste tagalasse diversante saata. Sõja esimestel päevadel teiste maakondadega ühistel alustel loodud kaitsekomitee, mille koosseisu kuulusid maakonna parteikomitee sekretär A. Mui, täitevkomitee esimees J. Ellam ja miilitsaosakonna ülem V. Riis, osutas Nõukogude armee väejuhatusele tõhusat abi kõigi Saaremaa

¹²⁹ А. И. Матвеев, В боях за Моонзунд, Москва, 1957, lk. 78.

*EKP Saaremaa Komitee sekretär
Aleksander Mui.*

kaitsega seotud küsimuste lahendamisel. Saaremaa kaitsekomitee suutis organiseerida kogu elanikkonna abiks Nõukogude väeüksustele kaitseüsteemi viimistlemisel ja üldise julgeoleku tagamisel.

Saaremaa vabatahtlikud võitlesid õlg õla kõrval Nõukogude väeüksustega. Vabatahtlike hulgas oli ka palju vapraid naisvõitlejaid, nagu K. Vana, L. Pajula, I. Uusi, O. Saar, L. Lipu, E. Mõts ja teised.

Pärast Saaremaa okupeerimist jäid sinna põrandaalust parteitööd juhtima A. Mui, V. Riis ja A. Kuul, partisaniliikumist hakkasid organiseerima J. Mets, J. Ellam, S. Lääts ja A. Ingalt, fašismivastast propagandat hakkasid korraldama kommunistid K. Ellam, V. Vaga ja J. Rea.¹³⁰

¹³⁰ V. Riis, Kolmandat teed ei ole, Tallinn, 1960, lk. 217—219.

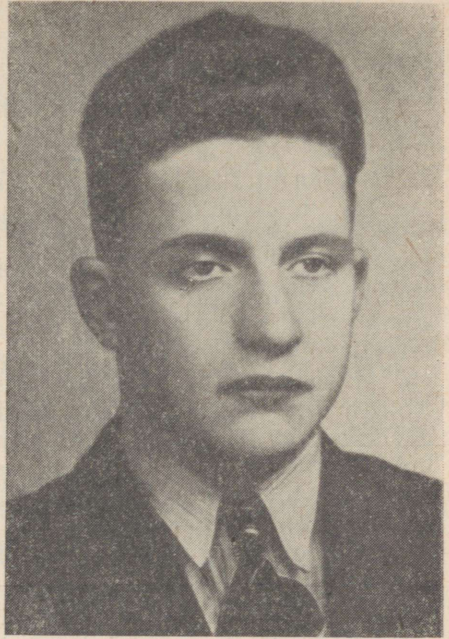
Lahingud Hiiumaal. Saaremaa vallutamise järele korraldasid hitlerlased nädala aja jooksul oma väeosi, seadsid Saaremaa põhjarannikule üles suurtükiväepatareisid, täiendasid laskemoona ja muu varustuse tagavarasid.

Hiiumaad kaitses kaks meie pataljoni, kes jäid sinna mandril lahinguid pidanud 16. laskurdiviisi koosseisust ning mõnest Haapsalust ja Saaremaalt taandunud merejalaväe allüksusest. Kõigi nende üksuste lahingulise juhtimise võttis enda peale Balti rajooni rannakaitse põhjasektori ülem polkovnik A. S. Konstantinov koos komissar M. S. Bilenkoga.

Balti mere sõjalaevastiku juhatus tegi Hiiumaa kaitsjate vähesust arvestades Hango mereväebaasi juhatusel ülesandeks koostada aegsasti nende evakueerimisplaan. Hiiumaa kaitsjad võisid vaid ajutiselt osa vaenlase jõude kinni hoida. Kuid ka see oli momendil, mil Leningradi all rasked lahingud kestsid, väga tähtis.¹³¹

1941. aasta 12. oktoobri varahommikul alustasid fašistlikud väed operatsiooni Hiiumaa kaitsjate vastu. Ka selle saare kavatses vaenlane vallutada kombineeritud löögiga, saates kuude kohta meredessantid. Neid toetasid naabersaartelt aktiivselt raskepatareid, sõjalaevade suurtükivägi ja lennukid. Ainult Nurstes ja Sõrul läks vaenlase dessantidel korda meie väeosade rünnakutele vastu pidada, ülejäänud neli dessandigruppi hävitati nõukogude võitlejate poolt täielikult. Laiendanud juurdetoodud jõudude arvel oma dessandi Hiiumaa lõunaosas umbes jalaväerügemendi suuruseks üksuseks, jätkas fašistlik väejuhatuse löökide andmist põhja suunas. 13. oktoobril kestsid kogu päeva ägedad lahingud Käina—Luidja joonel. Vaatamata laskemoona ja lahingubarustuse vähesusele osutasid meie võitlejad järgmise nädala jooksul vaenlasele visa vastupanu, taandudes ise plaanipäraselt Tahkuna suunas. 18. oktoobril jätkusid lahingud Mudaste—Risti—Toriste joonel. Edasise vastupanu mõttetust arvestades andis meie väejuhatuse samal päeval Balti mere sõjajõududele korralduse Hiiumaa, Osmussaare ja Hango kaitsjate Suursaarele evakueerimiseks. Järgmise kolme päeva jooksul lahkusid Hiiumaa kaitsjad laevadele, et esialgu Han-

¹³¹ F. Tšernov, Nemad kaitsesid Lääne-Eesti saari, Tallinn, 1961, lk. 58.

Läänemaa vabatahtlike pataljoni võitleja, ELKNÜ Läänemaa Komitee sekretär Paul Soesoo.

gosse koonduda. Viimaste võitlusgruppide saarelt lahkumist katsid meie vaprad sõjaväelased, kes sageli ebaõrdses võitluses oma elu ohverdasid. 1949. aastal, kui neist kangelaslikest päevadest oli möödunud tervelt kaheksa aastat, leiti Hiiumaal Balti mereväelaste Kurotškini, Orlovi ja Konkini kiri, milles nad teatasid: «Me näitame kogu maailmale, et nõukogude meremehed oskavad auga surra, täites oma kohuse isamaa ees! Hüvasti, seltsimehed! Tasuge fašistlikele elajatele meie surma eest.»

ELKNÜ Läänemaa Komitee sekretär P. Soesoo, kes võitles Läänemaa vabatahtlike pataljoni koosseisus Hiiumaal, kattis Tahkuna poolsaarel teiste võitlusüksuste laevadele laadimist. Kui vaenlase sõdurid ta sisse piirasid ja vangi tahtsid võtta, laskis ta neil võimalikult lige-

male tulla ja viskas siis granaadi enda jalge ette. Mehine kommunistlik noor eelistas pigem surra kui vaenlase kätte vangi langeda. Sellist vaprust ja sangarluse eeskju näitasid lahingute perioodil paljud võitlejad nii saartel kui ka mandril.

Seitsme nädala jooksul, s. o. 1. septembrist kuni 21. oktoobrini 1941 eksisteeris Hiiumaal, kaugel vaenlase tagalas, nõukogude kord. Inimesed käisid kindlustustöödel, ehtasid kaevikuid, okastraat- ja raidtökkeid, koristasid põldudel vilja. 1. oktoobrist alustasid normaalset tööd isegi koolid! Vabatahtlikud aga võitlesid õlg õla kõrval Nõukogude armee ja sõjalaevastiku üksustega iga jalatäie maa eest. Pärast Käina vaenlase kätte langemist 15. oktoobril 1941 tõmbusid meie vabatahtlikud tagasi Nõmba alla ja sealt hiljem Kärkla alla. Vaprud patriooidid lahkusid Hiiumaalt viimastena. See oli 19. oktoobril, kui fašistlikud väed Tahkuna poolsaarel meie kaitsest piki mererannikut ja keskosas läbi murdsid. Vabatahtlikud asusid Lehtmaal laevadele, et Hango ja Kroonlinna kaudu Nõukogude tagalasse siirduda.

Pärast Lääne-Eesti saarestiku mahajätmist ei lakanud Soome lahe suudmes ägedad võitlused fašistlike merejõudude vastu. Eriti tähtsat osa Leningradi ja Kroonlinna kaugete lähiste kaitsel etendas Hango mereväebaas koos Osmussaarega, moodustades sellel joonel meie Soome lahe esimese kaitsepositsiooni. Hango kangelaslikud kaitsjad eesotsas kindralleitnant S. I. Kabanovi ja komissar A. L. Raskiniga läksid sõja esimestel nädalatel üle isegi pealetungile, vallutades Hango poolsaare lähedal rea saari ja skääre. Lendurid A. K. Antonenko ja P. A. Brinko pidasid edukaid õhulahinguid ja tulistasid alla mitu vaenlase lennukit, mille eest NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium andis neile Nõukogude Liidu kangelase nime-tuse. Hangot kaitsnud merejalaväelaste hulgas paistis mehisuse ja vaprust pooldest eriti silma kapten B. M. Granini rood, kes oskuslikult tegutses maismaarindel ja ümbruskonna saartel. Hango kaitsmisest võtsid osa ka Eestist mobiliseeritud ja vabatahtlikud.

Hango kaitsjad evakueeriti kindla plaani alusel ajavahemikul 27. oktoobrist kuni 2. detsembrini 1941. Osmussaarelt aga lahkusid viimased nõukogude sõjamehed 1. detsembril. Suurt osa Lääne-Eesti saarestiku ja Hango evakueerimisel etendasid Suursaare kaitsjad. Selle saare

kaudu siirdus enamik evakueeritavaist kaugemale tagalasse. Eriti intensiivselt evakueeriti Suursaare kaudu 1941. aasta 27. oktoobri ja 9. detsembri vahel. Siis lahkusid viimased meie sõjamehed ka saarelt endalt.

Leningradi kaugete lähiste kangelaslik kaitsmine meie armee ja sõjalaevastiku poolt etendas tähtsat osa fašistliku «välksõja» plaani nurjaajamisel. Baltimail, eriti Eestis kantud ränkade kaotuste tõttu ei suutnud hitlerlased Leningradi vallutada. Leningradi kaitseoperatsiooniga ühel ajal arenenud Smolenski lahingu tulemusena suudeti fašistlike vägede esialgset pealetungi hoogu kõigil rinnetel tõkestada. Tallinna ja Lääne-Eesti saarestiku kangelaslik kaitsmine meie vägede poolt hoidis kinni üldkokkuvõttes üle sajatuhandelise vaenlase väerühmituse, kes oleks muidugi Leningradi linna vallutamisele rakendatud.

Kokkuvõtteid Eesti NSV materiaalsete väärtuste ja elanikkonna Nõukogude tagalasse evakueerimisekäigust. Kogu viis kuud Eesti NSV-s kestnud sõjategevuse jooksul organiseerisid vabariigi juhtivad partei- ja nõukogude organid varade, materiaalsete väärtuste, nõukogude aktiivi perekonnaliikmete ja rahvamajanduse spetsialistide evakueerimist meie kodumaa kaugematesse rajoonidesse. Materiaalsete väärtuste ja elanikkonna evakueerimise esialgne plaan koostati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu aseesimehe A. Kressi juhtimisel juba kohe sõja algul. Selle plaani kinnitas EKP Keskkomitee büroo oma istungil 28. juunil 1941. Seejärel esitati see Põhjarinde staabile, kelle vahendusel pidigi evakueerimine toimuma. Kuni 16. juulini 1941 oli ettevõtete, vabrikute ja tehaste evakueerimine täies hoos. Selleks ajaks aga selgus, et Nõukogude armee ja sõjalaevastiku võitlusüksuste varustamine kauges tagalas toodetava varustuse arvel on raskendatud. Seepärast katkestati osa meie põlevkivirajooni ja Tallinna tehaste evakueerimine, et siin taas käikulastud vabrikute toodanguga ka meie võitlusüksusi varustada.

Et kogu vabariigi raudtee ja merelaevandus täitsid sõjaseisukorra seaduse alusel kõigepealt väejuhatuse ülesandeid, siis korraldas sõja esimese nädala jooksul evakueerimist Punaarmee ja kohalike võimuorganite tegevuse koordineerimiskomitee. Pärast Vabariikliku Kaitsekomitee moodustamist muudeti see komitee Vabariik-

likuks Evakueerimiskomisjoniks. Selle komisjoni tööd juhatas kommunaalmajanduse rahvakomissar A. Raadik tihedas kontaktis kaitsekomitee tööstusalase voliniku A. Veimeriga, kes omakorda korraldas armeele ja laevastikule vajaliku relvastuse ja varustuse tootmist. Kui meie 8. armee Eesti NSV territooriumile taandus, läks kogu raudteetransport praktiliselt selle armee sõjaväeliste vedude ülema polkovnik Veršinini korraldusse. Tema organiseeris võitlevate väekoondiste kõige vajalikuga varustamist ja eraldas samal ajal võimaluste piires ka evakueerimiseks vajalikku raudtee veerevat koosseisu. Lahingutegevuse algusega Eesti vetes läks kaks kolmandikku kõigist vabariigi merelaevanduse laevadest Balti mere sõjalaevastiku käsutusse, mistõttu evakueerimisvõimalused veelgi kitsenesid. Tegelikku evakueerimist raskendas veel meie vabariiki kaugema tagalaga ühendava ainukese raudteeliini äge pommitamine vaenlase lennuväe poolt, eriti Rakvere—Narva vahelises lõigus. Pommitati metsikult ka evakueerimisel kasutatavaid kaubalaevu. Vabariigi autotransport läks juba sõja algul mobilisatsiooni korras meie relvastatud jõudude käsutusse. Lahingute kestel Kesk-Eestis, s. o. juulikuu keskpaiku toimus 8. armee juhatuse korraldusel järjekordne mootorveokite mobilisatsioon. On loomulik, et neis tingimustes ei saanud varade ja elanikkonna evakueerimist sajabrotsendiliselt läbi viia.

On säilinud mittetäielikud andmed 8. armee tagalaülema korraldusel raudtee kaudu toimunud varade ja elanikkonna evakueerimise kohta ajavahemikul 25. juulist kuni 5. augustini 1941. Selle aja jooksul evakueeriti Eesti NSV-st elanikke ja mitmesuguseid väärtusi 563 vaguni, platvormi ja tsisterni ulatuses. Kuid 8. armee tagalaülema ettekannetes, kust on võetud andmed evakueerimise kohta, ei ole vahet tehtud Eesti NSV rahvamajandusest evakueeritud ja väeosade oma varade vahel. Sellest järeldub, et ülalnimetatud veerevat koosseisu kasutati ka mürsukestade, suurtükiväevarustuse, sõjavangide jms. veoks.

Hoopis ulatuslikumalt toimus meie vabariigist varade ja elanikkonna evakueerimine kaubalaevastiku kaasabil. Evakueerimist Eestist merd mööda, peamiselt Tallinna sadama kaudu, teostasid Balti Riikliku Merelaevanduse (Leningrad) kaubalaevastik (selle koosseisu kuulusid ka

pärast Riiast lahkumist likvideeritud Läti Riikliku Mere-laevanduse kaubalaevad) ja Eesti Riikliku Merelaevanduse kaubalaevad.

Tallinn—Leningradi liini esimeseks suuremaks sõja-aegseks transpordioperatsiooniks oli toiduladude evakueerimine Tallinnast Leningradi, mille laadimistöödest ka paljud Tallinna elanikud osa võtsid. Fašistlike vallutajate järjekindel edasitung Leningradi suunas tekitas ohu, et ulatuslikud toiduressursid jäävad vaenlase kätte. Need aga olid Leningradi elanikkonnale hädavajalikud. NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee otsusel kindlustas toiduvarude Tallinnast evakueerimist Leningradi Linna TSN Täitevkomitee. Transpordilaevade kurseerimine mõlema sõdiva poole poolt meremiinidest täis tikitud Soome lahes oli väga ohtlik. See nõudis laevameeskondadelt julgust ja eneseohverdumist. Selle transpordioperatsiooni läbiviimisel kandis Balti mere kaubalaevastik ka esimesi ohvreid. Fašistliku allveelaeva torpeedorünnaku tagajärjel vajus 3. juulil 1941 Vaindloo saare läheduses põhja 4100-tonnine kaubalaev «Võborg».¹³²

1941. aasta 16. juulil osaliselt seisma pandud varade evakueerimist jätkati 6. augustil. Siis tehti Vabariikliku Evakueerimiskomisjoni esimehe ringkirjaga asutustele uus korraldus kõigi nende väärtuste evakueerimiseks, mille kohta oli varem evakueerimiskomisjonile andmed esitatud. Evakueerimine toimus Tallinna sadama kaudu, kuhu tuli kolme päeva jooksul kõik evakueeritavad väärtused kokku vedada. Kaupade laevadele laadimist Tallinna sadamas korraldasid merelaevanduse poolt kapten Moor ja Vabariikliku Evakueerimiskomisjoni esindaja Vihmann. Kõik evakueeritavad kaubad saadeti välja NSV Liidu Kergetööstuse Rahvakomissariaadi aadressil.

Meie vabariigis ilmunud kirjanduses ei ole kahjuks seni valgustatud vaprate kaubalaevastiku meremeeste ennast-salgavat tööd sõjalaevastiku lahinguvarustuse transportimisel ning haavatute, samuti kaupade ja elanikkonna evakueerimisel.

Suure Isamaasõja alguseks oli Eesti Riikliku Mere-laevanduse kasutuses 32 suuremat transpordilaeva üldkandejõuga ligikaudu 75 000 tonni. Peale nende olid meie

¹³² С. Ф. Эдлинский, Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Москва, 1957, lk. 32.

vabariigi merelaevanduse käsutuses 43 väiksemat mootorpurjekat ja 56 purjekat. 1940/41. aasta talve jooksul remonditi kõik mootorpurjekad ning nad asusid navigatsioonialguses Eesti rannikuvetes tööle.¹³³ Sõja puhkemisel olid paljud meie vabariigi transpordilaevad kaugetes vetes, kust neil oli väga raske kodusadamasse pääseda. Nii viibis Eesti Riikliku Merelaevanduse laevu veel 27. juulil 1941 peaaegu kõigil maailma meredel. Rootsis oli neid kolm, Taanis üksteist, Iiris ja Inglismaal tervelt kakskümmend kaheksa, Kanadas ja Ameerika Ühendriikides seitse. Üksikuid laevu oli isegi Argentiinas, Põhja-Jäämeres ja Tseiloni vetes.¹³⁴ Seitse suuremat Eesti Riikliku Merelaevanduse kaubalaeva olid sõja alguses fašistliku Saksamaa sadamates ja langesid seetõttu hitlerlastele sõjasaagiks.¹³⁵ Nagu juba varem mainitud, suunati kaks kolmandikku sõja algul meie vabariigi merelaevanduse käsutuses olnud kaubalaevadest Lääne-Eesti saarestikku kaitsva sõjalaevastiku käsutusse, ainult üks kolmandik meie laevadest rakendati Tallinna sadama kaudu toimuva evakuatsiooni teenistusse. Neile aga tulid abiks ka Läti NSV ja Leningradi meremehed.

Paljud Leningradi meremehed paistsid oma ennastalgavusega silma Tallinna sadamast evakueerimisel.

Turboelektrilaev nr. 509 alustas 1941. aasta augustikuu algul teekonda Tallinna sadamast Leningradi, laeva pardal oli üle 3500 haavatu. Selleks ajaks olid hitlerlased Kundas juba Soome lahe lõunakaldale jõudnud ja hoidsid laevade sõiduteed tule all. 11. augustil sattus laev Suursaare rajoonis miinile ja sai tõsiselt vigastada. Haavatute hulgas tekkis paanika, ent tänu laeva meeskonna mehisusele see likvideeriti. Liikumisvõime kaotanud laev pukseeriti vaenlase korduvatele lennurünnakutele vaatamata 13. augustiks Leningradi.

Aurulaev «Luuga», mille pardal oli sõjaväevarustust ja 600 meest, liikus karavani koosseisus 5. augustil 1941 Tallinna suunas. Vaenlase tõkketuli Kunda rajoonis tõrjus laevad rannikust kaugemale ja nad sattusid miiniväljale. Tänu kapten V. M. Mironovi osavusele jõudis ka

¹³³ С. Ф. Эдлинский, Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Москва, 1957, lk. 44.

¹³⁴ ENSV ORRKA, f. R—982, nim. 1, s.-ü. 257, l. 1—4.

¹³⁵ С. Ф. Эдлинский, Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Москва, 1957, lk. 44.

«Luuga» õnnelikult sihtkohta. 27. augustil 1941 alustas aurulaev «Luuga» suure hulga haavatutega reisi Tallinnast tagasi Leningradi. Järgmisel päeval sattus ta aga Juminda neeme juures vaenlase miinile ja hukkus, kusjuures mitusada haavatut said merevoogudes surma.

Transpordilaev «Sibir», mis muudeti sõja algul sanitaarlaevaks ja kandis selgesti eraldatavaid Punase Risti märke, alustas 2500 haavatuga 14. augustil 1941 liikumist Tallinnast Leningradi suunas. Fašistlikud lendurid ründasid kõigist rahvusvahelistest reeglitest hoolimata ka seda laeva ja uputasid ta. Paljud haavatud hukkusid merevoogudes. Tänu laevakapteni esimese abi V. S. Mamlõga, kütja K. F. Jassinski ja koristaja O. S. Maksimova ennastsalgavusele suudeti osa sellel laeval transporditavaid haavatuid siiski päästa.

Tallinnast evakueerimisel paistsid oma julguse ja ennastsalgavusega veel silma Leningradi laevade «Oktjabr», «I. Papanin», «Vtoraja Pjatiletka» ja paljud teised meeskonnad.

Neile eesti vabatahtlikele, kes 1941. aastal Tallinnast viimastena lahkusid, on kindlasti meelde jäänud aurulaeva «Kazahstan» sangarlik teekond. 28. augusti öösel tuli «Kazahstan» viimase meie laevana Tallinna sadamakäärde ja võttis peale vabatahtlike salgad, kes olid tänavalahingutes teiste väeosade evakueerimist katnud. Sadam oli tulemeres, oli kuulda tulekahjus lõhkevate mürskude plahvatusi, vaenlase suurtükid tulistasid laeva otsesihhimisega. Meie suurtükiväelased tulistasid välja viimased lasud ja veeretasi suurtükid käsitsi laevale. Ka võitlejad ronisid igast küljest laevapardale. Üidse oli laevapardal ligikaudu 3600 inimest, sealhulgas 500 haavatut, samuti palju naisi ja lapsi.

Lõpuks lahkus «Kazahstan» sadamast ja pääses vaenlase tule eest manööverdades reidile. Ent merel hakkasid fašistlikud lendurid laeva jälitama. Üks lennukipomm tabas laeva ja see süttis põlema. «Kazahstan» kaotas juhitavuse ning kaldus kursist kõrvale. Kõik laeval olevad inimesed asusid kustutustöödele, võttes kustutusüsteemi rikke tõttu vett ämbritega parda tagant. Fašistlikud lennukid aga jätkasid laeva pommitamist ja tulistamist. Üheksa tundi kestsid kustutustööd. Meeskonna ja evakueeritavate pingutused kandsid vilja ning laeva tulekahju likvideeriti. Ent sellega «Kazahstani» kannatused

veel ei lõppenud. Varsti ründasid teda uuesti 9 fašistlikku lennukit. Pommid langesid otse laeva kõrvale, õhu- ja veelained paiskasid inimesi merre, laeval tekkis paanika, paljud hüppasid vette. Laeva 35-st meeskonnaliikmest jäi pardale vaid seitse eesotsas kapteni teise abi L. N. Zagorulkoga. Nende juhtimisel jätkasid evakueeritavad laeva päästetöid. Lakkamatute õhurünnakute olukorras kulus tervelt pool päeva selleks, et laevakatelt veega täita. Öösel hakati katelt kütma ja vaevu vee peal püsiv laev jätkas teekonda. Pardal viibivad naised ja lapsed saadeti Stešneri saarel maale ning laev ise saabus 1. septembril Kroonlinna.¹³⁶

Ka meie lõunanaabri Läti NSV laevad aitasid Eestist evakueerimisel suuresti kaasa ja nende meeskondade vabrus päästis nii mõnegi evakueeritu elu.

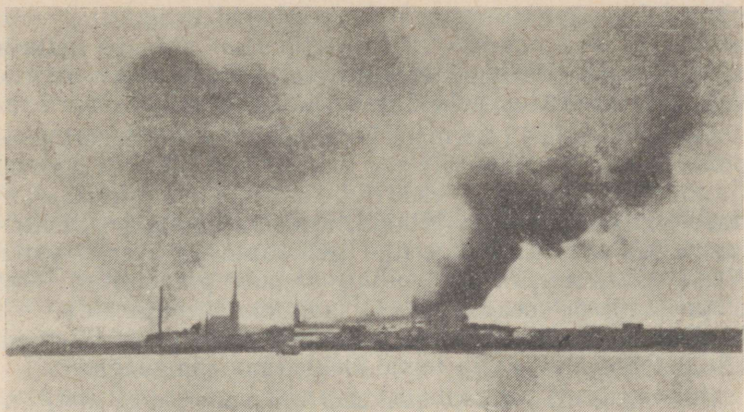
Evakueerimise viimasel etapil 27.—29. augustini 1941 oli kasutusel 29 transpordilaeva. Nendest hukkus merel 25, raskete vigastuste tõttu paiskusid Suursaare randa 3 ning vaid «Kazahstan» jõudis Kroonlinna. Tallinnast evakueerimine nõudis palju ohvreid. Evakueerimise viimasel etapil hukkus ligi kümme tuhat inimest.¹³⁷ Fašistlike barbarite metsikute rünnakute tõttu said surma paljud tsiviilelanikud, naised ja lapsed, sealhulgas paljud viimastena Tallinnast lahkunud vabariigi juhtivate asutuste töötajad.

Paljude dokumentaalsete ürikute sõjakeerises hävimise tõttu on väga raske evakueerimise käigust täpseid kokkuvõtteid teha, kuid võib siiski tuua mõningaid üldistavaid andmeid.

Kaugesse Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV valitsus ja EKP Keskkomitee pidasid paljude pakilist lahendamist vajavate küsimuste kõrval silmas ka evakueeritud varade arvestuse sisseseadmise vajadust. Praktiliselt tegeles sellega EKP Keskkomitee instruktor A. Hendrikson. 6. juuliks 1942 koostas ta Eesti NSV-st evakueeritud Kergetööstuse Rahvakomissariaadi varade ja Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi alluvusse kuulunud elektriijaamade väärtuste koondaruande. Selle aluseks tuli muude dokumentaalsete allikate puudumisel

¹³⁶ С. Ф. Эдлинский, Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Москва, 1957, lk. 39.

¹³⁷ Sealsamas.

Tallinn leekides 28. augustil 1941. a.

võtta mitmesuguseid märkmeid ja dokumentide mustandeid. Evakueerimise tulemused üksikute tööstusharude kohta on selle koondaruande põhjal järgmised.

Metallitööstuse ettevõttest andsid suurema osa evakueeritud väärtustest tehased «Punane Krull», «Volta» ja mõned teised suuremad tehased. Üldse evakueeriti 25 (peamiselt Tallinna) metallitööstuse ettevõtte seadmed, tooraine ja valmistoodang koguväärtusega üle 15 miljoni rubla (1940. aasta hindades). Osa Tallinna tehaste seadmeid anti vahetult üle sõjalaevastiku juhatusele. Üleliidulise alluvusega tehased ei ole antud kokkuvõtte koostamisel arvesse võetud.

Tekstiilitööstuses evakueeriti üldkokkuvõttes kaksteist tehist, varade koguväärtusega üle 28 miljoni rubla. Andmete puudumisel Mõisaküla, Pärnu ja Viljandi tekstiiliettevõtteid arvesse ei ole võetud. Samuti ei ole arvesse võetud üleliidulise alluvusega ettevõtteid. Evakueerimise viimase päevani Nõukogude armee väeosade jaoks pesu ja haiglate varustust valmistanud vabrikute seadmed evakueeriti vaid osaliselt.

Naha- ja jalatsitööstuses evakueeriti materjale 34,5 miljoni rubla väärtuses, kusjuures suurema osa sellest summast moodustasid jalatsi- ja nahakombinaadi «Union» poolfabrikaadid, tooraine ja valmistooted.

Ehitusmaterjalide ettevõtete, tellisetehaste

ning lubja- ja kipsiettevõtete seadmeid evakueeriti vaid osaliselt, sest enamik neist täitis kuni viimase hetkeni sõjatellimusi. Selle tööstusharu evakueeritud varade koguväärtus ulatus vaid ühe miljoni rublani.

Mis elektrijaamade seadmete evakueerimisse puutub, siis demonteeriti siin vaid kõige väärtuslikumad turbogeneraatorid. Et elektrivoolu andmist rahvamajandusele viimase hetkeni jätkata, rakendati paljudes elektrijaamades uute demonteeritud generaatorite asemel vanu. Nende evakueerimist ei olnud samuti planeeritud. Osa elektrijaamade seadmeid ei saadudki evakueerida. Nii hävisid sõjatules peaaegu täielikult Tallinna, Ellamaa, Ulila, Püssi, Narva ja teiste elektrijaamade seadmed.

Enamik Eesti NSV-st evakueeritud väärtusi saadeti ära Tallinna sadama kaudu Leningradi, kus need kavatseti Sverdlovskisse edasi toimetada. Ent Leningradi blokaad ei võimaldanud seda plaani ellu viia ja väärtused jäidki sõja lõpuni Leningradi sadamasse. Siiski umbes üks kolmandik neist Eestist evakueeritud väärtustest kasutati sõja ajal ära Leningradi sõjatööstuse huvides. Sihtkohta — Sverdlovskisse — saabus vaid kümne vaguni ümber vineeri ning kaheksa vagunit seadmeid. Väheses koguses meie vabariigist evakueeritud väärtusi oli saadetud mujale.¹³⁸

Eesti NSV-st evakueeritud vabariikliku alluvusega tööstusettevõtete varade koguväärtuse hindas EKP Keskkomitee 1942. aasta augustis 300 miljonile rublale.¹³⁹ Kui arvesse võtta üleliidulise alluvusega ettevõtete, sõjaväe liinis antud varade, transpordivahendite ja põllumajandussaaduste väärtust, siis tuleb kõigi vabariigist evakueeritud varade üldmahtu hinnata umbkaudselt ühele miljardile rublale. Pärast Suure Isamaasõja lõppu toodi enamik väärtusi Eestisse tagasi. Sõjas raskesti kannatada saanud vabariigi tööstusharud taastati endisest suuremas ulatuses vennasrahvaste kaasabil.

Andmeid elanikkonna evakueerimise kohta kogusid EKP Keskkomitee ja vabariigi valitsus. Kahjuks ei ole seni õnnestunud üles leida evakueeritud Eesti NSV kodanike kohta koostatud kartoteeki, mistõttu

¹³⁸ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 1, s.-ü. 404, l. 1—40.

¹³⁹ EKPA, f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 279, l. 2.

praegu tehtavad statistilised kokkuvõtted ei ole täiesti täpsed.

Kui enne sõjaliste sündmuste algust meie vabariigi territooriumil paljudeski kohtades valitsesid olukorra tõsise mitte mõistmise meeleolud, siis esimesed kokkupuuted hitlerlastega avasid meie elanike silmad. Hakati selgemini nägema fašismi elajalikku iseloomu ja ta salakavalate plaanide kuritahtlikkust. Eesti rahva hulgas kasvasid fašismivaenulikud meeleolud. Okupatsiooniajal need pidevalt süvenesid ja viisid 1944. aasta vabastamislahingute alguseks välja üldrahvaliku võitluseni vihatud okupantide ja nende käsilaste vastu.

Fašismivastaste meeleolude kasvu kinnitab kujukalt ka evakueerimise käik. Sõjaliste sündmuste alguses evakueerus Petseri, Võru ja Valga maakonnast igaühest vaid tuhande inimese ümber. Järva, Viljandi ja Pärnu maakonnas kasvas evakueeruvate elanike arv juba kahe tuhandeni igast maakonnast. Lääne- ja Saaremaalt evakueerus kummastki nelja tuhande inimese ümber, Tartu- ja Virumaa osas oli see juba vastavalt viie tuhande piirides. Tervelt pool kõigist evakueerunuist, s. o. kolmekümne tuhande inimese ümber siirdus Nõukogude tagalasse Tallinnast ja Harjumaalt.

Raske oli teekond itta. Üksikud Petseri ja Võru maakonnast tagalasse siirdujad tegid selle teekonna läbi koos Pihkva kaudu taanduvate Nõukogude armee üksustega, võttes sageli lahinguist osa kas võitlejatena või sanitaridena. Ka raudteel evakueerunuil tuli sageli pärast raudtee või rongi purustamist vaenlase lennuväe poolt teekonda jalgsi jätkata. Eriti ohtlik aga oli viimastel võitluspäevadel Tallinnast evakueeritute teekond. Nii mõnelgi tuli põhjavajuvalt laevalt merevoogudesse hüpata, kust nad sageli mitmepäevase vees ligunemise järel meie sõjalaevade poolt päästeti. Suuri teeneid on nii meie vabariigist kui ka teistest Balti vabariikidest evakueerunute abistamisel Leningradi töötajail. Kõigile sõjaraskustele vaatamata loodi vastav evakueerimisosakond V. D. Seminiga eesotsas. Selle osakonna abi kasutas ka enamik meie vabariigist tagalasse siirdunuist.

Paljude Eesti NSV-st evakueerunute ajutiseks elukohaks kujunes Lõuna-Uraal ja Volga-äärsed autonoomsed vabariigid. Evakueerunud mittesõjaväekohustuslikest kodanikest (peamiselt naised ja lapsed) elas 1942. aasta

sügisel üle kuue tuhande Tšeljabinski oblastis. Samal ajal oli neid Kuibõševi oblastis ning Tataari ja Tšuvaši ANSV-s igaühes kahe tuhande ümber. Gorki, Ivanovo, Tškalovi, Omski, Novosibirski ja Kirovi oblastis ning Mari ja Baškiiri ANSV-s oli igaühes 600—1000 evakueerunud.¹⁴⁰ Väiksemad evakueeritute grupid leidsid ajutise asupaiga Kasahstanis ja Kesk-Aasia vabariikides.

Tagalasse siirdunute hulgas oli kirjanikke (A. Alle, J. Barbarus, J. Kärner, A. Jakobson, M. Raud, A. Hint, J. Semper, A. Kaal, P. Rummo jt.), kunstnikke (F. Sannamees, A. Bach, E. Roos jt.), heliloojaid (G. Ernesaks, E. Kapp jt.), insenere, juriste, arste, pedagooge, majandus- ja metsateadlasi, agronome jne. Kõik need inimesed töötasid ennastalgavalt sõja võiduka lõpuleviimise heaks.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 8. septembrist 1941 moodustati Leningradis Eesti NSV-st evakueerunute abistamise komitee (V. Hion, A. Raadik, L. Aisenštadt, A. Resev ja L. Lüüs), kes asus evakueerunute elu korraldama, abistas neid erialale vastava töökoha saamisel, sõjakeerises lahkuläinud perekonnaliikmete otsimisel jne. Ajavahemikul 8. septembrist 1941 kuni 13. märtsini 1942 maksti selle komitee poolt rohkem kui 400 evakueerunule ühekordset toetust.¹⁴¹

Leningradi blokaadi rasketes tingimustes tegid meie vabariigi juhtivate asutuste töötajad (N. Karotamm, O. Sepre, E. Päll, A. Kress, A. Veimer, P. Keerdo, P. Vihalem, H. Habermann jt.) kõik evakueeritute abistamiseks ja töölesuunamiseks. 1941. aasta lõpul koondusid Eesti NSV juhtivad asutused Tšeljabinskisse (EKP Keskkomitee asukohaks oli kogu sõja kestel Moskva), et jätkata eesti töötajate fašismivastase võitluse organiseerimist.

¹⁴⁰ EKPA, f. 1, nim. 1—1, s.-ü. 290, l. 12.

¹⁴¹ ENSV ORRKA, f. R—1, nim. 3, s.-ü. 189, l. 1—48.

VII PEATÜKK

22. TERRITORIAALSE LASKURKORPUSE LAHINGUTEGEVUS LOODERINDEL (4. JUULI — 22. AUGUST 1941)

Nõukogude armee, sõjalaevastiku ja eesti rahvakaitseväge üksuste kaitselahingutega Eesti NSV territooriumil 1941. aasta suvel ja sügisel on lahutamatult seotud 1940. aasta sügisel eesti rahvaväge baasil moodustatud Nõukogude armee 22. Eesti Territoriaalse Laskurkorpuse võitlused fašistlike anastajate vastu Looderindel Pihkva, Põrhovi, Dno, Soltsõ ja Staraja Russa all.

Kodanlik-fašistliku diktatuuri lõpuperioodil koosnes Eesti sõjavägi 11 377 mehest, sealhulgas 1440 kindralit ja ohvitseri, 1828 allohvitseri ja 8109 reameest.¹⁴² Pärast Teise maailmasõja puhkemist kodanlikku sõjaväge suurendati, nii et 1940. aasta alguseks koosnes see umbes 14 000 mehest. Organisatsiooniliselt jagunes sõjavägi maaväeks (kolm vähendatud koosseisuga jalaväediviisi ja õppeasutused), õhukaitseks (kolm lennudevõime ja õhukaitse suurtükiväegrupp) ja merejõududeks (merelaevastiku divisjon, Peipsi laevastiku divisjon ja rannakaitsepatarid).

Nõukogude võimu taaskehtestamisel 1940. aasta suvel läks Eesti sõjavägi koos rahvaga. 1940. aasta juunipäevil ei saanud kodanlik valitsus rahvusvahelise olukorra ja sõdurite valdava enamiku meeolelu tõttu sõjaväge töölisklassi vastu kasutada. Pärast reaktsioonilise sõjavägede ülemjuhatus ametist vabastamist ja sõjaväge demokraatiseerimist täitis Eesti rahvavägi ajavahemikul 21. juunist 1940 kuni Eesti NSV vastuvõtmiseni NSV Liidu koos-

¹⁴² ENSV ORRKA, f. 988, nim. 1, s.-ü. 3, l. 4.

seisu 6. augustil 1940 meie vabariigi relvastatud jõudude funktsioone.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 29. augustist 1940 kujundati Eesti rahvavägi ümber Punaarmee territoriaalkorpuseks.¹⁴³ Korpuse ja väeosade juhtkond määrati Punaarmeesse vabatahtlikult üle läinud endise kodanliku armee ohvitseridest, kelle asetäitjaiks aga olid enamikul juhtudel Punaarmee kaadriohvitserid. Endisest kodanlikust sõjaväest Punaarmeesse üle läinud ohvitseridest mainigem kindral R. Tombergi, polkovnikuid J. Lukast ja O. Palu, major A. Isotamme, kapteneid G. Loogi, A. Paisu ja K. Uibot, vanemleitnandeid H. Leselit, V. Hannulat ja D. Kiljakot. Punaarmee kaadrikomandöridest teenisid Eesti territoriaalses laskurkorpuses kindral A. Ksenofontov, polkovnikud P. Preobraženski, I. Lednev, M. Šalkovski ja I. Andrianov, alampolkovnik A. Pusta, kaptenid N. Puusepp, A. Pork, J. Arno ja paljud teised.

Tänu järgnevate kuude jooksul läbiviidud intensiivsele sõjalisele ja poliitilisele kasvatustööle suudeti organisatsioonilised ümberkorraldused Punaarmee 23. aastapäevaks nii kaugele viia, et kogu Eesti territoriaalse laskurkorpuse koosseis eesotsas juhtkonnaga andis 23. veebruaril 1941 pidulikult vandetootuse. Pingeline õppe- ja kasvatustöö jätkus korpuse väeosades ka pärast seda. Suurejooneliste taktikaliste õppuste läbiviimisega avanes nüüd endistel kodanliku armee ohvitseridel võimalus tutvuda Punaarmee eesrindlike õppemeetoditega, tema suuruse ja võimsusega. Need õppused olid heaks kooliks lahingutegevusest ettekujutuse saamisel armee ja korpuse ulatuses, sest senised kodanliku armee taktikalised õppused olid piirdunud vaid pataljoni ja polguga.

Paralleelselt toimusid ka organisatsioonilised ümberkorraldused: nii lasti alles 1941. aasta 27. mail, s. o. vaid mõni nädal enne Suure Isamaasõja algust reservi oma aja väljateeninud ajateenijad.¹⁴⁴ Samal ajal lahkus korpusest grupp juhtivaid sõjaväelasi, kes lähetati NSV Liidu relvastatud jõudude kõrgemate õppeasutuste juurde täienduskursustele.

Seoses nende muudatustega määrati korpuse komandöriks kindralmajor A. Ksenofontov, korpuse komissariks

¹⁴³ ENSV ORRKA, f. 330, nim. 2, s.-ü. 9, l. 31.

¹⁴⁴ Sealsamas.

jäi endiselt brigaadikomissar A. Bagnjuk, kelle asemele tuli 12. juulil 1941 polgukomissar G. Dolženkov. Korpuse staabiülemana töötas polkovnik I. Lednev. 180. laskurdiviisi komandöriks sai polkovnik J. Missan ja komissariks L. Jevdokimov, 182. laskurdiviisis täitsid neid ametikohti vastavalt polkovnik I. Kurõšev ja vanem pataljoni-komissar A. Orlov. Eesti rahvuslike väeosade juhtimisele asunud Punaarmee kaadrikomandörid hakkasid intensiivselt juurutama ajakohast väeosade lahingulise ja poliitilise ettevalmistuse meetodit. Ent meie väeosadesse oli jäänud ka reaktsiooniliselt meelestatud ja isegi Nõukogude-vaenulikke endise kodanliku armee ohvitseri. Nende hulgas oli hiljem fašistliku armee poolele üle jooksnud major A. Mere. Okupeeritud Eestis astus ta hitlerlikku julgeolekuteenistusse, organiseerides süütute inimeste massimõrvu.

Enne Suure Isamaasõja algust koosnes Punaarmee 22. territoriaalne kahediviisiline vähendatud koosseisuga laskurkorpus ligikaudu 9800 mehest. Kummaski diviisis oli umbes 3800 sõjaväelast, korpuse üksikväeosades (õhutõrjesuurtükiväedivisjon, sidepataljon, sapööri-pataljon) oli seega üldkokkuvõttes veidi üle kahe tuhande mehe. Suviseks õppeperioodiks olid korpuse staap ja väeosad suvelaagritesse koondatud ning alustasid õppust alles 16. juunil 1941.¹⁴⁵

Fašistliku Saksamaa kallaletungi päeval paiknes 22. korpuse staap laagrist ümber Ambla lähedale metsa, väeosad aga alustasid samal ajal liikumist suvelaagrist talvekorteritesse.

Esialgsete kavade kohaselt pidi sõja korral territoriaalkorpuse koosseisu kuuluma 16., 180. ja 191. laskurdiviisi, kelle lahinguülesandeks oli Eesti põhjaranniku kaitse korraldamine Narvast Hiiumaani. Korpuse koosseisu kuuluvat 182. laskurdiviisi oli ette nähtud kasutada rinde reservina. Ent vaenlase ülekaalukate jõudude kiire edasitung Ida-Preisimaalt Leningradi suunas nõudis kogu meie väejuhatuse tähelepanu ja jõudude suunamist lõunasse. 26. juunil 1941 sai korpus käsu koonduda Looderinde varuvägede koosseisu Pihkva oblastisse Põhovi rajooni. Samal päeval alustasid Lõuna-Eestis paiknevad väeosad rännaku korras liikumist Irboska—Pihkva

¹⁴⁵ ENSV ORRKA, f. R—330, nim. 1, s. ü. 34, l. 163.

kaudu Porhovi suunas. Nendega ühel ajal liikusid rongidega Narva—Gatšina—Novgorodi kaudu sinna Põhja-Eestist ümberpaiknemist alustanud väeosad.

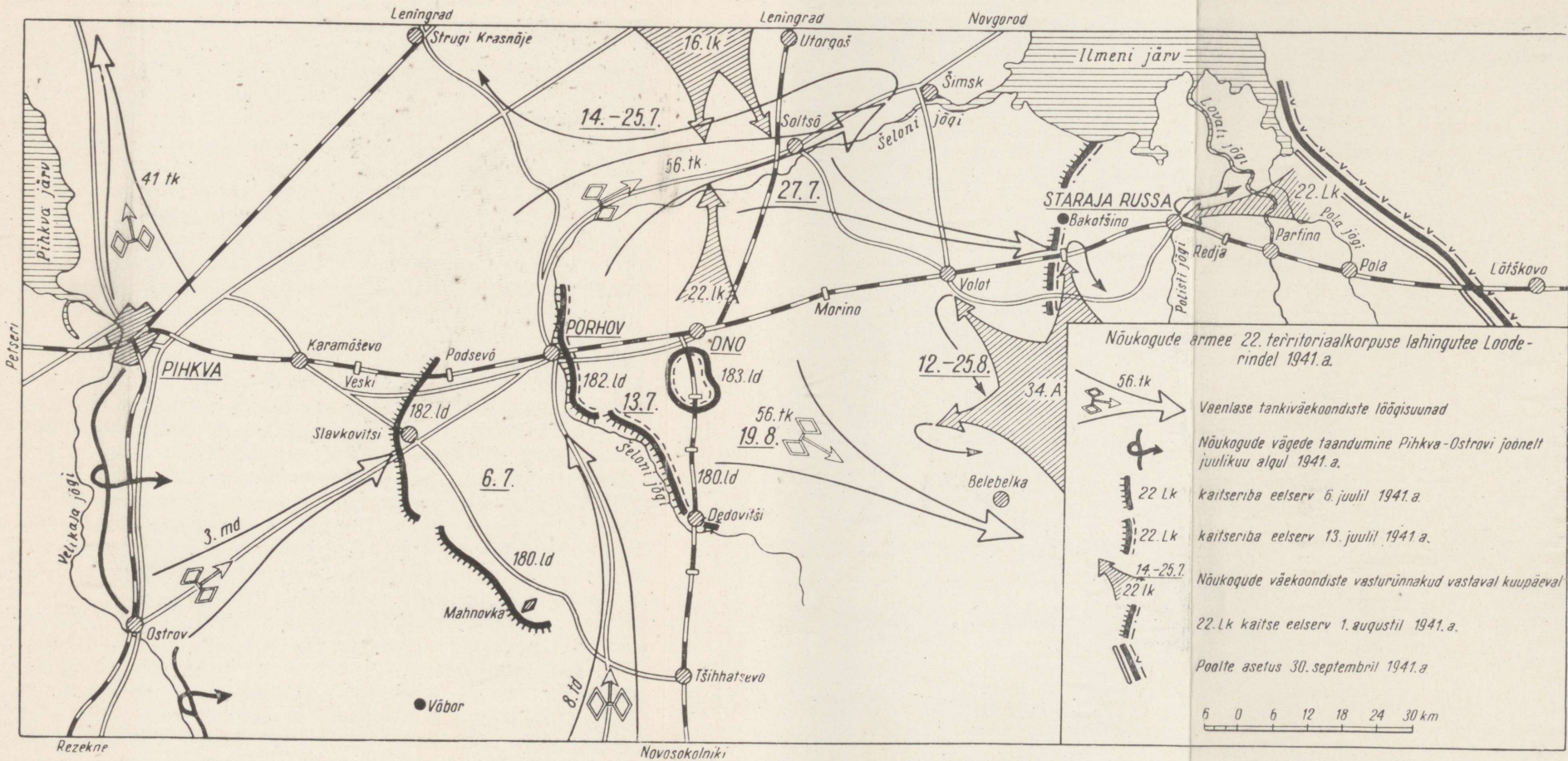
Juulikuu esimestel päevadel koondus korpus temale määratud asukohta. Meie väekoondiste rännaku avastasid peagi õhus valitsevad vaenlase lennukid. Esimene õhürünnak korraldati 3. juulil 1941 232. laskurpolgule (polgu komandör major P. Bulgakov). Polk ei olnud veel karmide sõjaoludega harjunud ning asus halvasti moondatult 8—10 km Porhovist lääne pool. Rünnaku tagajärjel kandis polk kaotusi surnute ja haavatutena, rivist langes välja ka üle 50 hobuse.¹⁴⁶

Kohe pärast koondumiskohtadesse jõudmist anti korpuse luure-, eel- ja kätteüksustele korraldus liikuda edasi Ostrovi suunas pealetungi arendavate vaenlase soomusüksuste vastu. Samal ajal sai territoriaalkorpus Looderinde juhatuselt lahingukäsu võtta 5. juuli õhtupoolikuks sisse kaitse teises ešelonis 50-kilomeetrisel rindel, eelservaga Podsevõ jaama—Slavkovitši—Mahnovka joonel ja lahingujulgestusega sellest joonest 8—12 km eespool. Looderinde peamised jõepingutused olid sel momendil suunatud vaenlase tõkestamisele Pihkva—Ostrovi joonel.

Korpus võttis lahingukorra sisse. Tema paremal tiival oli 182. diviis, kaitse-eelservaga Podsevõ jaama—Slavkovitši—Lešihhino joonel ja komandopunkti asukohaga Võšegorodi metsas. 182. diviisist lõuna pool kuni Lutšno järveni asus kaitsele 180. diviis, komandopunkti asukohaga Logovina metsas. Korpuse komandopunkt asus Porhovi linnast 7—8 km ida pool metsas. Korpuse parempoolseks naabriks oli põhja pool Pihkva—Staraja Russa raudteed võitlev 1. mehhaniseeritud korpus ja lõunapoolseks naabriks Lätist ida suunas taanduv 21. mehhaniseeritud korpus.

Saksa fašistliku armee 4. tankigrupi 56. tankikorpuse eelsalgad jõudsid 4. juuli õhtuks Ostrovi linna lähistele ja juba järgmisel päeval vallutasid selle linna. Meie vägede vasturünnakutel Pihkva ja Ostrovi lähistel edu ei olnud ja 9. juulil langes vaenlase kätte ka Pihkva. Pihkva suunas tegutsenud meie väed ühendati 11. armeeks (armee juhataja kindralleitnant V. I. Morozov), mille koosseisu määrati ka 22. laskurkorpus. 11. armee pidas

¹⁴⁶ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s. ü. 15, l. 7, 147.

Nõukogude armee 22. territoriaalkorpuse lahingutee Looderindel 1941. a.

järgmistel päevadel raskeid tõrjelahinguid vaenlase 4. tankigrupiga Pihkva ja Novorževi vahel,¹⁴⁷ 22. laskurkorpus tegi läbi lahinguristsed ja pidas hiljem mitme nädala jooksul raskeid lahinguid Mansteini 56. tankikorpusega. Mansteini tankikorpuse 3. motoriseeritud diviis alustas sel ajal pealetungi Ostrovist Porhovi suunas viivat maanteed mööda, sama korpuse 8. tankidiviis aga haaras Porhovit lõunast Opotška—Novorževi kaudu.¹⁴⁸

Neil päevil mõjutasid meie sõjameeste meeolusid kaks põhilist tegurit: ootamatu lahkumine kodust (sageli toimus see nii kiiresti, et ei olnud aega perekonda külastada) ja niisama ootamatu kohtumine julma vaenlasega. Sõjamehed nägid, kuidas vaenlane koristamata jäänud lokkavaid viljapõlde tallas ning sõjakoledest eest põgenenud rahulike elanike varandust ja elamuid rüüstas.

Territoriaalkorpuse suurtükiväelaste esimesed kokkupõrked vaenlase pealetungivate soomusvägede luure- ja eelosadega toimusid juba 4. juulil. Sellest päevast alates olid korpuse väeosad vaenlasega pidevas kontaktis. 7. juuli õhtupoolikul nägi Porhovi—Ostrovi maanteed mööda Šmoilovo küla juures Tšerehha jõekaldale ette nihkunud 182. laskurdiviisi luuresalk Porhovi suunas kihutavaid vaenlase soomusmasinaid ja tanke. Ees kaitsel asunud Nõukogude väed ei suutnud fašistliku armee Mansteini tankikorpuse väeosade edasitungi tõkestada ning sama päeva õhtul jõudis vaenlane Tšerehha jõe läänekaldale.

Viimase katteväeosana pidas õöl vastu 8. juulit 182. laskurdiviisi ees lahingut meie 5. tankipolk (polgu komandör major Lenjutšev). See polk asus pärast taandumist kaitsele Šmoilovo—Pavliino—Peti—Kozibori—Molotšištše joonel. 7. juulil jõudis Tšerehha silla juurde vaenlase motoriseeritud kolonn, milles oli 14 soomusautot, 13 tanki, hulk suurtükke ja üle 30 veoauto jalaväega. Arenes lahing 5. tankipolgu ja vaenlase kolonni vahel, kes püüdis Tšerehha jõge ületada, seejuures kaotas vaenlane mitu tanki ning soomus- ja veoautot. Lahing kestis 8. juuli pärastlõunani, mil 5. tankipolgu osad läbi 182. laskurdiviisi lahingukordade Porhovi suunas taandusid.

8. juuli hommikul astusid vaenlase jõud kontakti kogu

¹⁴⁷ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 185.

¹⁴⁸ Erich v. Manstein, Verlorene Siege, Bonn, 1955, lk. 180.

Valdur Hannula.

182. diviisi kaitse eelservaga, kusjuures rünnak 171. laskurpolgu vastu (polgu komandör major A. Grebnev langes selles lahingus, teda asendas major Gorobets) Aleksandrovka—Volokutšini joonel tagasi löödi. Lõuna paiku ründasid umbes 30 vaenlase tanki jalaväe toetusel 180. diviisi 42. laskurpolku (polgu komandör polkovnik A. Kozlov) Terehhovo—Mahnovka suunas. Samal ajal maandus meie väeosade tagalas mitu vaenlase väikest õhudessanti, kes sundisid meie väeosi taanduma. Kogu 9. juuli jooksul jätkusid ägedad lahingud 22. territoriaalkorpuse väeosade ja Mansteini tankikorpuse eelsalkade vahel. Vaenlase edasiliikumine peatati ja järgmisel päeval ta enam rünnakuid ei üritanud.

Eriti silmapaistvalt võitles 9.—11. juuli lahingus 180. diviisi 21. laskurpolk (polgu komandör major G. Tšurmajev), kes tervelt neli tundi pidas vastu vaenlase tankide massilisele rünnakule, läks seejärel ise vasturünnakule ja

paiskas vaenlase mitu kilomeetrit tagasi. Selle diviisi õhutõrjedivisjon tulistas sama ajavahemiku jooksul alla neli vaenlase pommituslennukit. Nii avanes võimalus korraldada territoriaalkorpuse uut kaitseriba Peskovo—Peterihha—Vereteni—Popkovo joonel.

Kuigi 22. territoriaalkorpusel õnnestus vaenlase motoriseeritud jõudude edasitungi Slavkovitši—Mahnovka üldjoonel tõkestada, jätkasid samal ajal tema tankikolonid edasiliikumist. Need möödusid korpuse kaitsest tiibadel — ühelt poolt Pihkvast ida suunas ja teiselt poolt Novorževist põhja poole, s. o. Porhovi suunas kulgevaid teid mööda. Seepärast korraldas territoriaalkorpus järgmistel päevadel oma lahingukorrad ümber ja asus 13. juuliks kaitsele Šeloni jõe idakaldale Porhovi linna—Dedovitši raudteejaama üldjoonel. Tema esimeses ešelonis oli 182. ja 180. laskurdiviis ning teises ešelonis vahepeal korpuse koosseisu toodud 183. laskurdiviis. Kõik territoriaalkorpuse katsed vasturünnakutega Šeloni jõge ületada ja meie vägede poolt vahepeal mahajäetud Porhovi linn tagasi võita ei andnud tulemusi. Lahinguis Porhovi all 17.—19. juulini tekitasid üksnes 180. diviisi väeosad vaenlasele tõsiseid kaotusi, hävitades rohkem kui 60 veoautot koos üle paarisaja vaenlase sõduri ja ohvitseriga. Korraks taanduma löödud vaenlane jättis lahinguväljale maha mitusada haavatut. Meie 182. diviisi 625. kergesuurtükiväepolk hävitas 16. juulil toimunud lahingus mitu vaenlase tanki. Selle polgu patareikomandör leitnant Kovand ja poliitjuht Malanin tulistasid vaenlase tanke 50—60 meetri kauguselt.

Samal ajal jätkas vaenlase 4. tankigrupp edasiliikumist Pihkvast Luuga kaudu Leningradi suunas. Kui ta aga Luuga juures meie vägede poolt tagasi löödi, hakkas see grupp arendama pealetungi ühelt poolt 41. motoriseeritud korpusega Kingissepa suunas ning teiselt poolt 56. tankikorpusega Soltsõ ja Šimski kaudu Novgorodi suunas. Seoses sellega otsustas Loode suuna ülemjuhataja anda meie 11. armee jõududega vaenlase Novgorodi suunas pealetungivatele jõududele vastulöögi.¹⁴⁹

Selle vastulöögi andmisest võtsid osa ka 22. korpuse väeosad. Selleks grupeeris ta oma jõud ümber nii, et 182. diviis kattis 11. armee vasakut tiiba läänest, kuna 180. ja

¹⁴⁹ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 205.

183. diviis andsid löögi Dno ja Morino jaama üldjoonelt Soltsõ suunas. 11. armee 16. laskurkorpus aga andis samal ajal löögi Soltsõ suunas põhjast. Ägedad lahingud vaenlase 56. tankikorpuse sissepiiramiseks kestsid 14. juulist kuni 25. juulini, kusjuures üksikutel territoriaalkorpuse väeosadel õnnestus pealetungi kestel Seloni lõunakaldale välja jõuda ja kohati isegi jõge forsseerida. Ehkki Mansteini tankikorpust Soltsõ rajoonis seekord täielikult sisse piirata ja hävitada ei õnnestunud, on see hitlerlik kindral hiljem ametlikult kinnitanud, et Soltsõ rajoonis tuli tal päris kibedaid hetki üle elada.¹⁵⁰ Eriti edukalt võitlesid Soltsõ rajoonis territoriaalkorpuse 180. diviisi 42. ja 86. laskurpolk (polgukomandörid vastavalt polkovnik A. Kozlov ja major I. Lissitškin) ning 21. laskurpolk, kes 24. juulil 78 vaenlase sõdurit ja ühe ohvitseri vangi võttis.

Kolm nädalat, 1941. aasta 7. juulist kuni 25. juulini kestnud lahingutes tegid eesti sõjamehed territoriaalkorpuse väeosade koosseisus läbi rasked lahinguristsed. Ebatavaliselt kuumad ilmad, alaline äralõikamise oht, ülekaalukas vaenlane maal ja õhus, Punaarmee teistest väeosadest erinev, vananenud tüüpi relvastus ja varustus — see kõik mõjus sõjameeste lahingutegevusele ja oli tunduvate kaotuste põhjustajaks. Vaatamata juba pärast sõja algust saadud täiendustele oli territoriaalkorpuse väeosade olukord 20. juulil 1941 relvastuse osas võrdlemisi vilets. Nii puudusid 182. diviisi laskurväeosades automaatrelvad (käsi- ja raskekuulipildujad) peaegu täielikult, aktiivsete võitlejate arv polkudes oli aga vähenenud. 180. diviisis oli järele jäänud vaid umbes 40 protsenti rea- ja seersandikoosseisust ning umbes 30 protsenti ohvitseridest. Olukord ei olnud sugugi parem ka suurtükiväelise relvastuse osas: suurtükiväepolkudesse oli selleks ajaks järele jäänud vaid mõni vananenud tüüpi suurtükk, millel puudus laskemoon. Suurtükiväeosade koosseis oli tunduvalt vähenenud. Järgnevates lahingutes tuli meie sõjameestel tegutseda peamiselt jalaväelastena. Väeosade lahinguvõimet tunduvalt nõrgendavate asjaolude hulka tuleb arvata ka paljude juhtivate seltsimeeste rivist väljaõngemine. Nii sai lahingus raskesti

¹⁵⁰ Erich v. Manstein, *Verlorene Siege*, Bonn, 1955, lk. 196—197.

August Pusta.

haavata korpuse staabi operatiivosakonna ülem alampolkovnik Lesnitšenko, langesid 183. laskurdiviisi 732. polgu komandör major Morozov, 623. suurtükiväepolgu komissar Pavlov, 86. laskurpolgu komissar Kovalenko, põrutada sai 42. laskurpolgu komissar A. Pusta ja haavata sama polgu komandör polkovnik I. Kozlov.

Soltsõ—Šimski rajoonis ümberpiiramisohust pääsenud vaenlase väekoondised, kes jätkasid pealetungi arendamist Leningradi üldsuunas, grupeerisid 25. juuliks oma jõud seevõrra ümber, et suutsid anda kõrvallöögi Soltsõ—Voloti jaama—Staraja Russa maanteed mööda ida suunas. Selle pealetungi kestel viis vaenlase väejuhatuse õöl vastu 27. juulit üle Šeloni jõe oma 21. jalaväediviisi, koondas 22. territoriaalkorpuse vastu ülekaaluka grupeeringu, lõhestas meie korpuse rinde 180. laskurdiviisi lõigus ja alustas edasitungi Staraja Russa suunas. Eriti raskeks kujunes 183. laskurdiviisi olukord, kes püüdis

vaenlase kiilunud jõude järgnevat lahingutes tõkestada. 180. laskurdiviisi 42. ja 182. laskurdiviisi 21. laskurpolk sattusid piiramisohu. 22. korpuse rasket olukorda arvestades andis 11. armee juhatus talle käsu Staraja Russa suunas taanduda.

Kuni 1. augustini 1941 kattis 22. korpuse taandumist 183. diviis. 180. ja 182. diviisi tugevdati ja komplekteeriti saabunud täienduste arvel ning seejärel asusid nad kaitsele soisel ja metsasel maastikul Ilmeni järvest lõuna pool — Tšernetsi jõe—Bokotšino küla—Paseki joonel. 3. ja 7. augusti vahel surus ülekaalukas vaenlane territoriaalkorpuse väeosi Polisti jõe taha. 14. augustiks aga taandusid korpuse väeosad Lovati jõe idakaldale, kus hakkasid vasturünnakuks ette valmistama.

Leningradi lähistel raskeid kaitselahinguid pidavate vägede olukorra kergendamiseks andis Lõoderinde juhatus 34. armee ja osa 11. armee jõududega vaenlasele Staraja Russa rajoonis vastulöögi. 12. augustil alanud vastulöök arenes algul edukalt. Meie väed liikusid ligi 60 kilomeetrit edasi ja ohustasid vaenlase Novgorodi suunas edasitungivat väerühmitust tiibamisega. Kuid vaenlasel õnnestus varsti luua ülekaal tankide ja lennukite osas ning ta surus 25. augustiks meie väed uuesti Lovati jõe taha.¹⁵¹ Sellest kaks nädalat kestnud vastulöögist võttis osa ka 22. territoriaalkorpus. 17. augustil õnnestus mõnedel korpuse allüksustel uuesti Staraja Russa linna siseneda, 19. augustil aga forsseerisid nad Polisti jõe Trifonovo külast põhja pool. Korpuse rünnakud Staraja Russa rajoonis kestsid kuni 21. augustini. Seejärel läks initsiatiiv vaenlase kätte ja meie väed taandusid augustikuu lõpuks jällegi Lovati jõe taha.

Augusti- ja septembrikuu jooksul likvideeriti 22. laskurcorpuse juhatus, korpuse koosseisu kuulunud diviisid aga jätkasid Leningradi kaitse lahinguid Ilmeni järve ümbruskonna metsasel ja soisel maastikul. 180. laskurdiviis oli üheks esimeseks väekoondiseks, kellele Suure Isamaasõja esimesel perioodil isikulise koosseisu poolt ülesnäidatud massilise kangelaslikkuse eest anti kaardiväediviisi nimetus.¹⁵²

¹⁵¹ Вторая мировая война, Москва, 1958, lk. 207.

¹⁵² 182. laskurdiviisi edaspidise lahingutee kohta vt. П. Г. Назаров, Дни боевые, Москва, 1959.

22. territoriaalkorpuse kahekuulise lahingutee kokkuvõtteks peab ütleva, et korpuse väekoondiste ja väeosade visad kaitselahingud etendasid sel ajal olulist osa vaenlase ülekaalukate jõudude tõkestamisel, kes raevukalt Leningradi suunas edasi tungisid. Korpuse väeosade lahinguliste saavutuste au ei kuulu üksnes neis teeninud eestlastele. Kogu lahingutegevuse kestel saabus pidevalt täiendust, sest korpuse väeosade isikuline koosseis ei olnud sõja puhkemisel saajaprotsendiliselt komplekteeritud. Nii hakkas sõja algpäevil korpusesse saabuma komandosid Balti sõjaväeringkonna ehitusorganisatsioonidest, tagalas mobiliseeritud reservlasi, täiendusi teistest väeosadest jne. 13. juulil 1941 saabus täienduseks 600 kommunisti ja 60 poliitöötajat. See asjaolu mõjus väekoondiste lahinguvõimele positiivselt. Kuu aega hiljem, 14. augustil 1941, saabus korpusesse veel uut täiendust. Selleks ajaks moodustasid Eestist pärinevad sõjamehed vaid väikese protsendi korpuse isikulisest koosseisust. Seoses ettevalmistustega uute puhtrahvuslike väekoondiste loomiseks koondati territoriaalkorpuses teeninud eesti sõjamehed tagalasse ja suunati hiljem Uraali, kus teatavasti toimuski eesti rahvuslike diviiside formeerimine. Eesti sõjamehed astusid 1941. aastal, relv käes, vastu vihatud vaenlasele — saksa fašistlikele röövvallutajatele. Vaatamata paljudele ebasoodsat mõju avaldanud teguritele, nagu sõjameeste meeoleu langus seoses alalise taandumisega sünnimaast kaugemale, keelelised raskused suhtlemises uue juhtkonna ja kaasvõitlejatega, vaenlase raevukas Nõukogude-vastane propaganda, andsid eesti sõjamehed neis lahinguis oma parima, pälvides teistest rahvustest võitlejate lugupidamise ja austuse. Üheks esimeseks niisuguseks eesti sõjameheks, kes sai kuulsaks kogu meie kodumaal, oli kommunistlik noor Arnold Meri.

Kangelasteo sooritamise momendil teenis A. Meri territoriaalkorpuse 415. üksiku sidepataljoni raadioroodu poliitjuhi asetäitja ametikohal. 14. juulil 1941 asus korpuse staap, kelle teenistuses olid ka korpuse sidemehed, Dno jaamast 1,5 km lõunas olevas metsas. Territoriaalkorpuse kaitseriba eelserv kulges Porhovi linnast ida pool. 18. juuli varahommikul olid sakslased korpuse väeosade kaitsest Derevkovo ja Demjanka küla joonel läbi murdnud. Kogu korpuse staabi operatiivgrupp koos korpuse koman-

Nõukogude Liidu kangelane Arnold Meri.

döri kindral A. S. Ksenofontovi, staabiülema I. M. Lednjovi, operatiivosakonna ülema A. S. Lesnitšenko ning osa staabi teenistuses olnud üksusi lahkusid staabi juurest, et väekoondise kaitseribas tekkinud lünka katta ja vaenlase rünnak tagasi lüüa.

Sama päeva õhtupoolikul püüdis korpuse staabi rajooni ootamatult ilmunud vaenlase mootorratturite grupp seda rünnata. Staabi kaitse organiseerimise ja juhtimise võttis enda peale korpuse sideülema abi major A. Isotamm, määrates oma abideks kaitsektorite juhatajatena kapten G. Loogi ja kapten E. Alti. Korpuse kaitsele paisati kõik jõud, mis korpuse käsutuses sel silmapilgul veel olid, — komandandi komando, staabi siderood ja osa sapööriroodust. Ühtlasi toodi kohale vähene relvastus ja laske-moon. Umbes kella 16.00 ajal olid esialgsed kaitse ettevalmistustööd tehtud.

Täpselt kell 18.00 võeti korpuse staap sakslaste jõugu

poolt äkilise püssi- ja automaatide tule alla. Meie võitlejad asusid tulejoonele, et pealetungivat vaenlast tagasi lüüa. Lahing kestis üle tunni, tulevahetus rauges ja sakslased, jätnud lahinguväljale mõned surnud ja haavatud, taandusid.

Umbes tunni-poolteise pärast algas kahest suunast üheaegselt uus sakslaste rünnak. Ühtlasi kasutas vaenlane nüüd lisaks automaatidele veel miinipildujaid, külvates korpuse staabi üle tiheda tulega. Meie võitlejad avaldasid suurt mehisust ja vaprust vaenlase rünnaku tagasilöömisel. Poliitjuhi asetäitja A. Meri sai roodu poliitjuhilt Frol Klimenkolt korralduse paarikümnemehelise grupi eesotsas samuti lahingusse asuda. Mitmetunnilise lahingu järel lõppes A. Mere seltsimeestel laskemoon ja osa võitlejaid lõi kõhkleva. Ent A. Meri tõi vaenlase ägedale tulele vaatamata kohale kastitäre padruneid ja asus seejärel koos seltsimeestega uuesti vaenlast tulistama. A. Meri sai selle lahingu jooksul neljal korral haavata ning saadeti suure verekaotuse tõttu meelemärkusetas olekus kapten A. Rõika poolt algul sidumispunkti ja hiljem sügavamasse tagalasse ravile.

Lahinguväljale jättis vaenlane maha kümneid laipu, korpuse staap oli piiramisest päästetud ja tõmbus major A. Isotamme korraldusel pärast lahingu lõppu tahapoole. Vapralt võitlesid korpuse kaitsel peale A. Isotamme, A. Mere ja paljude teiste veel kapten G. Loog (sai samuti raskelt haavata), kapten A. Ots, staabiroodu jaokomandör J. Parvi, poliitjuht F. Klimenko ja reamees J. Gussarov.¹⁵³

A. Mere kangelastegu sai peagi tuntuks. 11. armee ajaleht pühendas sellele esimesena eri artikli.

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 15. augustist 1941 anti Arnold Merele Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus. Arnold Meri oli esimene eestlane, kellele selline au osaks sai.

A. Mere kangelastegu propageeriti laialdaselt ajakirjanduse kaudu. See oli innustavaks teguriks nõukogude patriotismi kasvatamisel eestlaste hulgas, kes võitlesid Nõukogude armee regulaarväeosades ja rahvakaitseväes või töötasid kodumaa hüvanguks tööpataljonides, tehastes ja põldudel.

¹⁵³ «Знамя Советов», 28. juulil 1941.

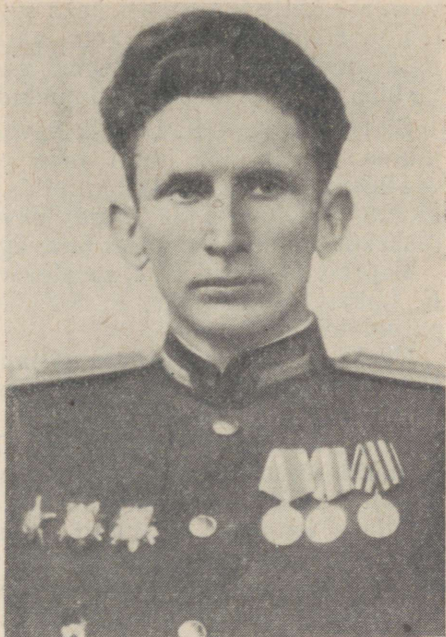
Ent A. Meri ei olnud ainuke, kes andis eeskju, kuidas ustavalt teenida kodumaad.

Palju kuulsusrikkaid tegusid saatsid neis võitlustes korda territoriaalkorpuse suurtükiväelased, kes tõrjusid tagasi vaenlase soomusüksuste massilisi rünnakuid. Üheks paremaks väeosaks korpuses oli 180. laskurdiviisi 627. kergesuurtükiväepolk, kelle võitlejad sageli küllaltki keerukais tingimuses said võidu vaenlase tankidest ja soomusmasinatest, luues seega jalaväelastele soodsad võimalused edukaks lahingutegevuseks. Üks selle väeosa vapramaid oli divisjonikomandör kapten A. Puurand. Uhes lahingus, kus meie jalavägi püüdis vaenlase ülekaalukate jõudude rünnakuid tagasi lüüa, piirati divisjoni tulepositsioonid vaenlase poolt sisse. Kapten A. Puuranna külmaverelikus päästis olukorra. Ta käskis ühel tulerühmal kohale jääda ja vaenlast lakkamatult tulistada, ise aga viis selle tule kattel patareid uutele positsioonidele ja asus sealt vaenlast tulistama, võimaldades ka rōngasse jäänud tulerühmal taanduda. Tänu kapten A. Puuranna julgusele ja ennastsalgavusele ei olnud divisjonis kaotusi, vaenlane aga jättis lahinguväljale hulga laipu ja purustatud masinaid. Kogu lahingu kestel oli A. Puurand ise tulepositsioonidel ja innustas alluvaid isikliku eeskujuga.

Lahingus Mahnovka küla juures tulistas sama polgu suurtükikomandör seersant A. Visnapuu vaenlast otse-sihtimisega, sundides ta peatuma. Mõni päev hiljem lahingus Behhovo küla all märkas seersant Visnapuu, et naaberkülla koguneb rünnakuks valmistuv vaenlase jalaväeüksus. Viivitamatult avas A. Visnapuu suurtükist vaenlase pihta tule, ajas ta laiali ja takistas seega tema rünnakut. Niisama vapralt võitles kogu selle suurtüki meeskond: sihtur Kaldas, laadur Žuravljev, lukustaja Ušakov ja mürsukandja Bubkov. Seersant A. Visnapuu ja ta suurtükimeeskonna kangelastegusid propageeriti laialdaselt kogu 11. armees.¹⁵⁴

Samas polgus võitlesid vapralt veel polgu staabiülem kapten K. Pehme, patareikomandör leitnant Raspel, kes suurtükitulega hävitas kaks vaenlase tanki, A. Tijev ja paljud teised.

¹⁵⁴ «Знмя Советов», 12. augustil 1941.

Paul Liitoja

182. laskurdiviisi 625. kergesuurtükiväepolk pidas kuulsusrikkamad lahingud Purdo küla, Voloti raudteejaama ja Staraja Russa linna all. Väljapaistvamaks meheks selles polgus oli patareikomandör vanemleitnant V. Hannula. Tema patarei lahingusaavutustest annavad ülevaate järgmised faktid: 4. juulil 1941 hävitasid suurtükiväelased kaks vaenlase laskemoonaladu; 6. juulil hajutas patarei vastase autokolonni ja purustas neli masinat koos jalaväega; 16. juulil purustati vaenlase miinipildujapatarei; 19. juulil oli V. Hannula patarei Igolski küla juures positsioonil jalaväe ees, kattes oma tulega jalaväelaste taandumist. Krassitsõ küla juures tulistas V. Hannula patarei vaenlase pealetungivaid tanke. Ootamatult ründasid patarei tulepositsiooni vaenlase automaaturid ja sundisid meeskonna taanduma. Märganud oma vaatluspunkti patarei rasket olukorda, ruttas V. Hannula kohale ja päästis üheainsa sõduri abil

vaenlase kätte langemast kaks suurtükki. 27. juulil purustas V. Hannula patareid kolm vaenlase soomusmasinat ja mitu mootorratturit, lõi tagasi vastase rünnaku ning võimaldas 732. laskurpolgul taanduda.

Sihtur reamees K. Lännik hävitas lahingus Šilovo küla juures 17. ja 18. juulil oma suurtükitlega vaenlase vaatluspunkti ja raskekuulipilduja, 25. juulil lahingus Molino-Hotelovo küla juures hävitas ta jällegi vaenlase raskekuulipilduja ja grupi jalaväge.

Vapralt võitlesid 625. suurtükiväepolgu võitlejaist veel K. Lukas, A. Kaljuste, P. Kull, N. Põldvere, K. Uibo ja paljud teised.

Üheks territoriaalkorpuse väljapaistvamaks väeosaks oli 180. laskurdiviisi 150. õhutorjese suurtükidivisjon kapten A. Paisu juhtimisel.

Lahinguristsed said A. Paisu õhutorjese suurtükiväelased 3. juulil Auvere jaama juures, kus nad peatusid rongiga Tapalt Narva poole sõites. Siin tulistasid nad alla esimese vaenlase lennuki. 6. juulil tulistasid eesti õhukaitseväelased Dno jaama juures alla teise lennuki, järgmisel päeval kaks, neile järgnes neli lennukit ja 19. juulil tulistati alla veel kaks lennukit. Üldkokkuvõttes tulistasid 180. diviisi õhutorjese suurtükiväelased alla 16 vaenlase lennukit.¹⁵⁵

Vapruse poolest paistsid territoriaalkorpuses silma veel suurtükiväelased Ed. Mürk, J. Mürk, H. Lessel, V. Saral ja R. Pavel. Peale nende võitlesid ennastsalgavalt ja saavutasid silmapaistvaid tulemusi 182. diviisi 232. laskurpolgus J. Aunpuu, J. Arno ja N. Kala, sama diviisi 171. laskurpolgus A. Kersman ning 180. laskurdiviisi 86. laskurpolgus Ed. Keskaik ja B. Ploom. Sapööriüksustes paistsid silma A. Kiviloo, P. Tatrik, E. Viim, A. Korsten ja A. Tombak, korpuse juhatuses tegutsesid hästi O. Palu ja P. Liitoja. Väeosade tublidele lahingusaavutustele aitasid kaasa poliitöötajad A. Pork, A. Pusta, N. Puusepp, D. Kuzmin, A. Pensa ja paljud teised nõukogude patrioodid. Enamik neist sõjameestest moodustas selle lahinguis kogenud ja karastatud kaadri, kes oli hiljem abiks Nõukogude armee 8. Eesti Laskurcorpuse formeerimisel, väljaõpetamisel ja lahingulisel kokkuliitmisel.

¹⁵⁵ EKPA, f. 32, nim. 32—1, s.-ü. 15, l. 83.

22. territoriaalkorpuse lahingutegevus Suure Isamaasõja esimesel ning kõige raskemal etapil Looderinde vägede koosseisus tõendas, et eestlased võitlesid oma sotsialistliku kodumaa sõltumatuse eest niisama ennastsalgavalt ja vapralt kui kõik teised Nõukogudemaa rahvad.

VIII PEATÜKK
OLUKORD OKUPEERITUD EESTIS
1941. AASTAL

Eesti NSV okupeerimisega fašistlike vägede poolt algas süngeim periood meie rahva ajaloos. Käesoleva kirjutise ülesandeks ei ole kõigi fašistlike okupantide ja nende käsilaste poolt meie rahva hävitamiseks toimepandud kuritegude kirjeldamine. See küsimus vajab põhjalikumat ja ulatuslikumat uurimist. Siin peatuksime vaid neil kan- natustel, mida meie vabariigi kodanikel tuli taluda oku- patsiooni alguses, 1941. aastal.

Kuni sõjaline tegevus kestis 1941. aastal Eesti NSV territooriumil, allusid okupantide poolt vallutatud alad fašistliku Põhjaarmeegrupi tagalaülemale kindral Franz von Roquesile. Tema käsutuses olid okupatsioonivõimu kindlustamise, riisumise, elanikkonna terroriseerimise ja progressiivsete elementide hävitamise eesmärgil nn. julgestusväeosad. Otsekohe pärast mõne maa-ala valluta- mist seati seal sisse välikomandantuur, kellele allu- sid maakondade komandantuurid ja viimastele oma- korda asulakomandantuurid. Nendega käsikäes tööta- sid väeosade asupaigas moodustatud garnisoni- komandantuurid. Rööbiti komandantuuride moodustami- sega organiseeriti kohapeal vajalikul arvul sõjavangide koonduspunkte ning edasisaatmis- ja statsionaarseid laag- reid.

Sõjalise okupatsiooni-administratsiooni moodustas F. Roquesile vahetult alluv 207. julgestusdiviis kui suurem väekoondis, peale selle veel rida väiksemaid julgestusväe- osi ning salavälipolitsei (GFP) asutused ja üksu-

sed.¹⁵⁶ Need hitlerlikud väeosad organiseerisidki kohalike käsilaste kaasabil ja osavõtul (veel sõjaliste sündmuste olukorras Eestis) Võru parteiaktiivi, Põhja-Tartumaal piiramisrõngasse jäänud vabatahtlike ja Pärnumaa kom-somoliaktiivi massilist mõrvamist.

17. juulil 1941 moodustati Hitleri käsul fašistliku Saksamaa ida-alade ministeerium, mille alluvusse asutigi Nõukogude Liidu okupeeritud territooriume tasalülitama. Okupeeritud Balti nõukogude vabariigid koos Valgevene NSV-ga moodustasid Saksa ida-alade ministeeriumi eriprovinci «Ostland», mille idapiir kulges Oranienbaumi (nüüd Lomonossov)—Volhovi—Valdai—Dorogobuži kaudu edasi otsejoones lõunasse kuni Ukraina piirini.

Hitleri telegrammiga 29. novembrist 1941 seati ka okupeeritud Eestis sisse nn. «Saksa tsiviilvalitsus», kes Ostlandi riigikomissari H. Lohse (asukohaga Riias) kaudu allus fašistlikule ida-alade ministeeriumile. Selle korralduse kohaselt läks Eesti 5. detsembril 1941 fašistlike sõjavõimude alluvusest «ida-alade ministeeriumi» alluvusse. Kuid Eesti okupeerimisel oli teiste Balti vabariikidega võrreldes ka oma iseärasus: olles Leningradi lähiseks, kus kogu aja käis suureulatuslik sõjategevus, jäi ta ka edaspidi armee sõjategevuse piirkonnaks ja siin kestsid fašistliku Põhjaarmeegrupi juhataja õigused ja volitused edasi.¹⁵⁷

Fašistliku Saksamaa ida-alade ministeeriumi etteotsa määras Hitler natside partei ideoloogi nimele pretenteerinud Tallinnast pärineva baltisakslase Alfred Rosenbergi.

NSV Liidu okupeeritud alade majanduslik riisumine allus tegelikult Hermann Göringile, inimeste hävitamist korraldas aga fašistlike «SS-vägede ja politsei juht» Heinrich Himmler.

Fašistlik nn. «tsiviilvalitsus» saabus Eestisse 5. detsembril 1941, mil selle juht preisi mõisnik K. Litzmann Tallinna jõudis. «Kindralkomissar» K. Litzmanni keskasutus koosnes neljast osakonnast. Poliitilist osakonda juhtas Handenwang, haldusosakonda algul Aster, kelle poliitilise osakonna ülemaks mineku tõttu Mentzel välja vahe-

¹⁵⁶ Wolf Keilig, *Das deutsche Heer 1939—1945*, Bad-Nauheim, 1957, lk. 11/23.

¹⁵⁷ EKPA, inv. nr. 8475, l. 9.

tas, majanduse osakonda juhatas Hohenlohe ja tehnikaosakonda Maul. Sisuliselt aga kuulus tegelik võim Eesti ala julgeolekupolitsei ja SD-üksuste ülemale Sandbergerile, kes allus Ostlandi SD-vägede ja politseijuhi Jeckelni kaudu Himmlerile.

Territoriaalselt jaotati okupeeritud Eesti ringkondadeks. Nii moodustasid Tallinn ning Harju ja Järva maakond ühe ringkonna, Saare- ja Läänemaa teise, Narva linn ja Virumaa kolmanda, Pärnu ja Viljandi maakond moodustasid omaette ringkonna, samuti Tartu, Võru ja Valga maakond, omaette ringkonna moodustas ka Pihkvale allutatud Petserimaa. Ringkonnaülemateks olid eranditult saksa fašistid. 1941. aasta lõpuks oli iga linna, maakonna, valla ja suurema asula etteotsa pandud hitlerlik fүүrer. Nende kaudu alustaski fašistlik Saksamaa eesti rahva süstemaatilist paljaksriisumist ja hävitamist.

Kõrvuti fašistliku okupatsiooni-administratsiooniga eksisteeris okupeeritud Eestis nn. «omavalitsus», mis koosnes kohalikest fašistidest ja okupantide käsilastest.

Suure Isamaasõja alguseks olid noortes Balti nõukogude vabariikides säilinud äsja kukutatud ekspluataatorlike klasside jäänused. See asjaolu ei jätnud siin negatiivset mõju avaldamata. Ajaloolises uurimuses, mis käsitleb Leningradi Suure Isamaasõja päevil, kirjutab A. V. Karasjov muuhulgas järgmist.

«Balti vabariikide siseolukord oli keeruline. Ekspluataatorlike klasside jäänused osutasid siin nõukogude võimule salajast ning raevukat vastupanu. Bandiitlikud natsionalistide grupid organiseerisid diversioone ja terroriakte nõukogude ja parteitöötajate vastu ning asusid veel laiemate relvastatud väljaastumiste ootele. Seda olukorda kasutades organiseeris Saksa sõjaline salaluure õõnestustegevuse eesmärgil Balti vabariikides kodanlikest natsionalistlikest elementidest, kulakutest ja kriminaalkurjategijatest spetsiaalsete diversioonigruppide laialdase võrgu.»¹⁵⁸

Teiseks fašistlike käsilaste ja salakuulajate värbamise allikaks olid 1939/40. aastal Baltimaadest fašistlikule Saksamaale repatrieerunud balti parunite järglased, samuti kohalikud fašistlikud elemendid, kes rahvast ja

¹⁵⁸ А. В. Карасев, Ленинград в годы блокады, Москва, 1959, lk. 26–27.

kodumaad hüljates sakslaste nime all Saksamaale ümber asusid. Ka paljud Balti riikide diplomaatiliste esinduste tegelased reetsid pärast Baltimaades nõukogude võimu taaskehtestamist oma kodumaa, et fašistliku salaluure teenistusse astuda. Ei ole kahtlust, et fašistlik Abwehr¹⁵⁹ mõlema nimetatud grupi hulgast endale käsilasi värbas. Näiteks hollandi sõjaajaloolane Louis de Jong kinnitab oma raamatus fašistliku viienda kolonni kohta, et hitlerlik västuluure värbas endise kodanliku Eesti sõjavägede staabi luureosakonna oma teenistusse juba 1941. aasta kevadel.

Pärast fašistliku Saksamaa kallaletungi NSV Liidule, nagu L. de Jong oma raamatus mainib, anti hitlerlike armeestaapide käsutusse peamiselt kohalikest rahvustest luureagentide grupid. Need koosnesid tavaliselt 25 inimesest ja neid juhtisid hitlerliku armee luureohvitserid. Luureagendid kandsid Nõukogude armee sõjaväelase riietust ning kasutasid meie armee relvastust ja varustust. Nad saadeti 50—300 km kaugusele Nõukogude vägede tagalasse selleks, et nad koguksid raadio teel teateid, eriti aga andmeid Nõukogude vägede reservide paiknemisest, teede olukorrast ning muudest meie asustuste ja väejuhatuse üritustest.

Fašistlike diversantide taktika iseärasustest Eestis saime ettekujutuse «Erna»-nimelise grupi tegevuse vaatlemisel. Teised kohapeal tegutsenud bandiitlikud grupid ei julgenud tavaliselt avalikult, relv käes, välja astuda, vaid piirdusid nõukogude inimeste tapmisega nurga tagant.

Nõukogude-vaenulike elementide tegevuse hindamisel, kes 1941. aasta kaitselahingute kestel meie vägede tagalal diversiooniakte sooritasid, kipub esinema liialdusi ja äärmusi. Nii näiteks on räägitud, et antud juhul oli meil tegemist kurikuulsa «viienda kolonniga». Teiselt poolt on väidetud, et 1941. aasta sündmused Baltimaades kujutasid enesest kodusõda. Need väited aga ei ole õiged.

Säärast «viiendat kolonni», nagu see esines Hispaania kodusõjas ning hitlerliku agressiooni puhul Prantsusmaal, Belgias, Norras ja mujal, ei läinud fašistidel

¹⁵⁹ Abwehr (Auslandsnachrichten- und Abwehramt des Oberkommandos der Wehrmacht) — hitlerlike relvastatud jõudude ülemjuhatuse luure- ja västuluure valitsus.

korda meie tagalas organiseerida, sest siin ei olnud selleks ühiskondlikku baasi. Seevastu esines Suure Isamaasõja esimestel kuudel ja eriti fašistliku armee kiire edasitungi momentidel reas piiräärsetes Ukraina ja Valgevene rajoonides ning Baltimaades banditismi juhtumeid.

Poliitiline banditism, nii nagu see esines Suure Isamaasõja esimestel kuudel Eestis, on samuti klassivõitluse vorm. Reaktsiooniliste ekspluataatorlike elementide jäänused, kel ei olnud rahva hulgas laiemat ühiskondlikku baasi, läksid neile soodsat sõjalist olukorda kasutades üle individuaalterrorile, tappes salaja nurga tagant rahva progressiivsemate jõudude esindajaid. Just seda laadi banditismi nähteid esines Eestis 1941. aasta sõjategevuse perioodil. Muidugi, nagu tavaliselt sellistel juhtudel, ei esinenud ka Eestis 1941. aastal poliitilist banditismi puhtal kujul, vaid sellega kaasnes kriminaalbanditism ja loomulikult ka marodeerimine. Kodanlike natsionalistide ja fašistliku armee salaluure keskuse sobitusel organiseeriti okupeeritud Eestis bandiitlike jõukude baasil terroristlik organisatsioon «omakaitse». See astus fašistliku ülemtimuka Himmleri teenistusse ja oli nii oma rahva kui ka hiljem teistest Euroopa okupeeritud maadest deporteeritud süütute inimeste mõrvajaks. Fašistlike timukate A. Mere, R. Gerretsi ja J. Viigi üle 1961. aastal peetud kohtuprotsess näitas, et «omakaitse» aktiivsete liikmete ohvrite arv oli tohutu suur.

Poliitilised bandiidid ja fašistliku luurevalitsuse agendur olidki baasiks, kust hitlerlikud okupandid endale käsilasi värbasid. Neid reeturlikke elemente kasutades määras fašistliku Põhjaarmeegrupi tagalaülem 20. septembril 1941 nn. «Eesti omavalitsuse». Selle peamiseks ülesandeks, nagu «omavalitsuse» liikmed hiljem ise tunnistasid, «oli saksa okupatsioonivõimude abistamine Eesti maa-ala administreerimisel, eeskätt põllumajandusliku tootmise ja normikohustuste täitmisel».¹⁶⁰ Ka nimetatud alal oli selle okupatsiooniorgani võimupiirkond piiratud ja ta täitis vaid hitlerliku kindralkomissariaadi ripatsi osa.

Maal kehtestasid okupandid range politseilise režiimi. Kohe pärast Eesti NSV okupeerimist viidi siin läbi elanikkonna registreerimine, kusjuures passi tegid regist-

¹⁶⁰ Eesti Entsüklopeedia, I kd., Stockholm, 1957, vg. 224.

reerimismärkuse Saksa välikomandantuurid. 1941. aasta lõpus anti kõigile kodanikele välja isikutunnistused («Personalausweis»). Liikumisel pidi alati kaasas olema saksa «ketikoertele» (nii ristiis rahvas tabavalt saksa välipolitseinikke, kes kandsid kaelas vastavat ametimärki) ettenäitamiseks tervelt neli dokumenti: Saksa isikutunnistus, tööraamat, toidukaart ja osturaamat. Kõigile kodanikele alates 16. eluaastast kuni 60. eluaastani seati sisse töökohustus. Töölt võis lahkuda ainult administratsiooni loal. Linnaelanikud pidid lisaks sellele töötama suviti 2—3 nädalat põllumajanduses. Elukoha vahetus ja maal ringi liikumine olid keelatud. Raudteel võis sõita ainult erilubadega, mille hankimine oli lihtsurelikule peaaegu võimatu. Igasugune kauplemine põllumajandussaadustega oli keelatud, maaelanikud ei tohtinud toiduainetega varustada isegi oma linnas elavaid omakseid.

Turgusid maal ega linnas ei olnud. Liiklemine kella 22.00 ja 5.00 vahel oli keelatud. Igasugused peod ja lõbustused olid samuti keelatud. Linnatöötajad olid määratud näljapaiukile. Iga kodanik sai 18. eluaastast alates toiduaineid kaardisüsteemi alusel. Maksuvahendina laskis fašistlik Saksamaa okupeeritud aladel käibele spetsiaalse rahaühiku — «ostmarga». Selle kõrval eksisteeris käibevahendina ka Nõukogude rubla, kursiga 10 rubla 1 ostmarga vastu. Töötasu oli äärmiselt madal. Tööstuskaupu anti erilubade alusel, kusjuures lubasid võis saada peamiselt kas altkäemaksu eest või tutvuse kaudu. Nii näiteks sai Asuküla vald Läänemaal 400 talundi kohta (ligikaudu 5000 elanikku) 20 paari saapaid, mis läksid vallavanema omastele ja tuttavatele.

Ka maarahva olukord ei olnud sugugi kergem. Hitlerlased pidasid okupeeritud aladelt nälgiva Saksamaa jaoks põllumajandussaaduste väljapumpamist oma esmajärguliseks ülesandeks. Igasse tallu seati okupatsiooni võimude poolt sisse nn. «talundi põhiraamat», kuhu märgiti muuhulgas ka põllumajandussaaduste sundnormid. Need normid olid väga kõrged ega olnud igas maakonnas ühesugused. Maarahvas püüdis raskete sundnormide täitmisest igati kõrvale puigelda ja neid saboteerida.

Mis puutub okupeeritud Eesti majanduse ja transpordi korraldusse, siis allus see täielikult fašistlikule kindral-komissariaadile. Olles eriti huvitatud anastatud alade

vabrikute ja tehaste võimalikult kiirest käikulaskmisest, saatsid hitlerlikud võimud oma vägede kannul kohale nn. majanduskomandod. Need koosnesid Saksamaal sõjamajandusliku organisatsiooni poolt väljaõpetatud ja hitlerlikule väejuhatusele allutatud spetsialistidest. Nende käsutuses olid erilised tehnilised pataljonid, kelle oskustöölised koosnevad töökomandod tehaseid, vabrikuid, elektrijaamu jms. käikulaskmiseks ette valmistasid. Eriti kiireloomuliste objektide (laevatehased, kaevandused, sadamad jm.) korrastamiseks saadeti kohale erikomandod. Sellise korra kohaselt asus okupeeritud Eesti tööstuse ümberkorraldamist ja hitlerliku sõjamasina tarvis töölerakendamist juhtima spetsiaalselt selleks loodud Tallinna majanduskomando.

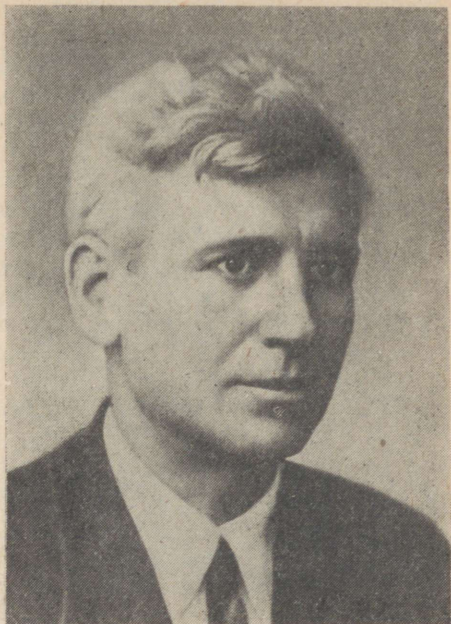
Hitlerlikus orjapõlves ägav eesti töölisklass aga asus okupatsiooni esimesest päevast alates fašistide korraldusi saboteerima. Sellega kaasnenud okupantide julm terror ja massilised patriootide hukkamised ei suutnud rahva vabadusiha lüüa.

Kommunistlik Partei säilitas oma juhtiva ja organiseeriva osa eesti töörahva hulgas ka pärast vabariigi territooriumi okupeerimist hitlerlaste poolt. Side Kommunistliku Partei ja rahva vahel ei katkenud kõigile katsusteetele vaatamata.

Vabariigi fašistliku okupatsiooni alla sattumise võimalikkust ette arvestades viis EKP Keskkomitee 1941. aasta juunis, juulis ja augustis läbi rea abinõusid põrandaaluseks fašismivastaseks tööks hitlerliku okupatsiooni tingimustes.

1941. aasta juunikuul lõpus organiseeriti meie vabariigis EKP Keskkomitee tulevane põrandaalune keskus, kelle juhtimisel viidigi läbi organisatsioonilised ettevalmistused põrandaaluseks tööks. Selle keskuse juhtnõude kohaselt kavatseti igas maakonnas organiseerida põrandaalused juhtivad kolmikud, kes pidid tegutsema antud maakonna territooriumil. Samuti hoolitseti põrandaalusele tööle suunatavate kommunistide illegaalsesse olukorda ülemineku eest.

Vabariigi juhtivatest töötajatest jäid okupeeritud territooriumile põrandaalust parteitööd juhtima Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja N. Ruus, EKP Keskkomitee sekretärid H. Arbon ja A. Pauk, maakondade parteikomiteede sekretärid — K. Tooming

*EKP Keskkomitee sekretär
Hermann Arbon.*

Harjumaal, A. Stamm Virumaal, A. Kuhlberg Võrumaal, A. Mui Saaremaal ja teised.

Rinde kiire liikumise tõttu ei jõutud Lõuna-Eestis põrandaaluseks tegevuseks küllaldasi eeltöid teha. See tõttu olid Petseri, Võru, Valga ja Pärnu maakonnas loodud organisatsioonid nõrga ettevalmistusega. Viru-, Saare- ja Tartumaal seevastu olid sellealased ettevalmistused paremini läbi viidud.

Kommunistliku Noorsooühingu liinis juhtis analoogilist organiseerimistööd ELKNÜ Keskkomitee esimene sekretär O. Cher, kes ka ise põranda alla jäeti.

Kui partisaniliikumise staabi ülem F. Okk Tallinna kaitselahingus langes, määrati EKP Keskkomitee poolt sellele ametikohale Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi töötaja kommunist H. Roog. Tema juhtimisel jätkati varustus- ja relvastusbaaside rajamist peamiselt Harju-, Lääne-, Viru- ja Tartumaal. Nii organiseer-

*Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu
esimehe asetäitja Neeme Ruus.*

riti igas maakonnas 5—15-mehelised partisanigrupid, kes valiti peamiselt vabatahtlike pataljonide võitlejate hulgast. Ka Tallinnas organiseeriti põrandaalune partisanigrupp, kelle koosseisu kuulus üle kahekümne inimese. Viimane grupp partisane (60 meest) lahkus Tallinnast Läänemaale sel momendil, kui lahingud käisid juba linna lähistel. Illegaalse fašismivastase kirjanduse trükkimiseks jäeti põranda alla Tallinnas kolme ja Narvas ühe väikese trükikoja seadmed. Suhteliselt nõrgalt oli organiseeritud side nii üksikute põrandaaluste gruppide vahel kui ka Nõukogude tagalaga, mistõttu pärast Eesti NSV okupeerimist side EKP Keskkomitee ja põrandaaluste gruppide vahel mitme kuu jooksul puudus.

Põrandaaluse fašismivastase parteitöö organiseerimisel Eestis esines tohutuid raskusi. Leningradi piirkonnas tegutsevate hitlerlike koondiste lähema tagalana oli meie

vabariigi territoorium sõna tõsisel mõttes täis tikitud vaenlase garnisonidest, komandantuuridest, karistussalkadest ja tagala julgestusosadest. Tallinnas asuvaid «kindralkomissariaati», «omavalitsust», merejõudude staapi ja Võrus asuvat 18. hitlerlikku armee tagalastaapi ümbritses terve hulk abiorganisatsioone ja üksusi. Suhteliselt väike territoorium, mis ei võimaldanud ühest pagast teise liikumisega põrandaalustel töötajatel end varjata, fašismi teenistusse asunud rahvareeturite tegevus — see kõik vajutas EKP põrandaalusele tööle oma pitseri. Seetõttu läks okupantidel korda juba 1941. aasta lõpuks enamiku põrandaaluseid parteitöötajaid kinni võtta ja pärast metsikuid piinamisi mõrvata.

Ent kõikidele nendele ränkadele kaotustele vaatamata jätkas eesti rahvas võitlust okupantide vastu. Põrandaalusele tööle jäänud kommunistid jõudsid enne nende kinnivõtmist ja hukkamist nii mõndagi ära teha. Pealegi arendasid fašismivastast tegevust ka töötajaskonna laiemad hulgad ise.

Nii organiseerisid nõukogude patrioodid A. Link, M. Pika, A. Ehrlich ja B. Tannebaum kohe pärast Tallinna hitlerlaste poolt okupeerimist põrandaaluse fašismivastase organisatsiooni. Viimane kogus toiduaineid ja riietust hitlerlikes koonduslaagrites vaevlevatele nõukogude sõjavangidele edasiandmiseks. Hiljem astus see grupp ühendusse partisanidega, keda ta samuti varustas informatsiooni, toiduainete ja isegi lõhkeainega. See organisatsioon tegutses kogu fašistliku okupatsiooniaja kestel. Nõukogude sõjavang Vassili Ušakov, keda organisatsioon oli abistanud, põgenes 1944. aasta sügisel fašistlikust koonduslaagrist ja leidis kuni Eesti NSV vabastamiseni salajase varjupaiga A. Lingi juures.¹⁶¹

Paasvere vallast Laekvere külast pärinev noor nõukogude patrioot L. Kosel tulistas 31. juulil 1941 Moora asula lähedal fašistliku välisandarmeeria autot ja haavas kolme püstolilasuga ühte hitlerlikku oberveltveebli.

1941. aasta septembri- ja oktoobrikuu jooksul tegutses Tallinnas põrandaalune fašismivastane organisatsioon, mille eesotsas olid vennad Manivald ja Baldwin Eisen. Organisatsiooni eesmärgiks oli juhtida aktiivset võitlust hitlerlaste vastu.

¹⁶¹ EKPA käsikirja fond, s.-ü. 4, 1. 230, 232, 236.

20. oktoobril 1941 hitlerlaste poolt Narvas kokkuaietud tööliste koosolekul astusid avalikult välja kolm nõukogude patriooti, mõistes hukka hitlerlaste metsikused ja näljarežiimi. Julged patrioodid mõrvati kohapeal hitlerlaste poolt.

9. ja 15. detsembril 1941 korraldasid hitlerlased Tallinnas ja Harjumaal haaranguid nõukogude patriootide tabamiseks. Nad areteerisid nõukogude sõjavangide aktiivsed abistajad — A. Hõimi, A. Aleksejeva ja E. Truu Tallinnast ning L. Kuulbaki Kuusalu vallast. Nõukogude sõjavangide abistamine eesti patriootide poolt võttis nii massilise iseloomu, et hitlerlased olid sunnitud 1941. aasta detsembris avaldama hoiatava käskkirja, milles sõjavangide abistajaid ränkade karistustega ähvardati.¹⁶²

Hitlerlastevastasest võitlusest aktiivseteks osavõtjateks olid ka paljud eesti naised, nagu Leida Holm, Anette Link, Marie Pika, Berta Tannebaum, Anna Kari, Juuli Hamburg, Rosalie Nõulik ja teised. Nemad olid nende nõukogude patriootide hulgas, kes esimestena asusid kohapeal fašismivastast võitlust õhutama.

Nõukogude tagalasse evakueerunud EKP Keskkomitee innustas rahva fašismivastast võitlust kõigi vahenditega. Juba 1941. aasta sügisel organiseeriti selleks otstarbeks raadisaateid, anti välja «Rahva Häält» ja teisi ajalehti, paljundati ja levitati fašismivastaseid lendlehti jne.

Ühes 1941. aasta oktoobris levitatud lendlehes pöördus EKP Keskkomitee okupantide ikke all ägava rahva poole üleskutsega, milles muuhulgas öeldi: «Hitlerlikel bandiitidel õnnestus ränkade kaotuste hinnaga ajutiselt okupeerida Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi territoorium. Saksa fašistlikud röövlid uputasid meie maa verre. Nad põletasid ja purustasid meie linnad ja külad, nad laastasid meie maa...

Seltsimehed! Olge kindlad! Hävitage vaenlasi armutult. Ärgu värisegu teie käsi ega ärgu tundku halastust teie süda vaenlast hävitades! Võit jääb meile.»¹⁶³

Ka kogu Suure Isamaasõja kestel oli Eestimaa Kommunistlik Partei okupeeritud Eestisse jäänud töörahva suunavaks ja organiseerivaks jõuks. Meie vabariigi juhti-

¹⁶² «Eesti Sõna», 18. detsembril 1941.

¹⁶³ EKPA, f. 1, nim. 1—1, s. ü. 491, l. 1—8.

vad partei- ja nõukogude asutused pidasid oma rahvaga sidet nii vahetult vastupanuvõitlusest osavõtjate kui ka sõjavägede ning merelaevastiku staapide kaudu. Samuti hankis EKP Keskkomitee andmeid okupeeritud Eestis valitsevast olukorrast fašistlikus raadios ja ajakirjanduses ning kodanlike maade ajakirjanduses avaldatavatest sõnumitest Eesti kohta. Kõigi sel viisil saadud andmete võrdlemise ja analüüsiga hangitigi teateid okupeeritud Eesti olukorra iseloomustamiseks ning vajalike ürituste ja korralduste tegemiseks rahva fašismivastase võitluse organiseerimisel ja juhtimisel.

*

1941. aasta teine pool oli eesti töörahvale kõige troositum, kõige süngem Suure Isamaasõja ajaloos. Võidust joovastunud fašistide hirmuvalitsusel ei näinud lõppu tulevatki. Ees olid veel niisama sünged okupatsiooni-aastad. Ent selle ajastu ajaloo uurijale puutub silma ka optimistlikke nähtusi. Verise fašismi valitsemise ajal kasvas meie rahva poliitiline teadlikkus, paisus viha okupantide ja nende käsilaste vastu, suurenesid lootused, et võidukas nõukogude sõdur ta orjaahelad purustab. Nõukogude armee poolt okupatsiooniikkest vabastatud eesti rahvas sai taas täie rinnaga hingata 1944. aastal, mil ta kommunismi helge tuleviku nimel uuesti asus loovale ülesehitustööle.

1939.—1941. AASTA SÕJALISTE SÜNDMUSTE KROONIKA

1939. aasta

- 11.—21. augustini — Toimusid NSV Liidu, Inglise ja Prantsuse sõjaväemissioonide läbirääkimised vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks.
20. augustil — Algas Nõukogude—Mongoolia vägede ühine operatsioon jaapani anastajate purustamiseks Halhin-Goli jõe rajoonis.
23. augustil — Kirjutati alla Nõukogude—Saksa mittekallaletungi-paktile.
 1. septembril — Fašistlik Saksamaa tungis kallale Poolale. Algas Teine maailmasõda.
 3. septembril — Inglismaa ja Prantsusmaa kuulutasid sõja Saksa-maale.
15. septembril — NSV Liit, Mongoolia Rahvavabariik ja Jaapan kirjutasid alla kokkuleppele sõjalise konflikti likvideerimise kohta Halhin-Goli jõe rajoonis.
17. septembril — Punaarmee astus välja Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene elanike elu ja varanduse kaitseks.
28. septembril — Kirjutati alla vastastikuse abistamise lepingule NSV Liidu ja Eesti vahel.
 5. oktoobril — Kirjutati alla vastastikuse abistamise lepingule NSV Liidu ja Läti vahel.
 10. oktoobril — Kirjutati alla vastastikuse abistamise lepingule NSV Liidu ja Leedu vahel.
 12. oktoobril — NSV Liidu valitsus tegi Soomele ettepaneku vastastikuse abistamise lepingu sõlmimiseks.
 - 1.—2. novembrini — Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene astusid NSV Liidu koosseisu ning nad ühendati taas Ukraina ja Valgevene NSV-ga.
30. novembrist 1939 — 12. märtsini 1940 — Nõukogude-Soome sõda.

1940. aasta

5. veebruaril — Inglise ja Prantsuse kõrgem sõjanõukogu sõlmisid kokkuleppe ekspeditsioonikorpusse saatmiseks Soome.
12. märtsil — Kirjutati alla Nõukogude—Soome rahulepingule.

9. aprillil — Fašistlik Saksamaa tungis kallale Taanile ja Norrale.
10. maist—25. juunini — Saksa väed tungisid peale Prantsusmaal, Belgias ja Hollandis.
14. mail — Holland kapituleerus Saksamaa ees.
18. mail — Belgia kapituleerus Saksamaa ees.
10. juunil — Saksa väed okupeerisid täielikult Norra.
— Itaalia kuulutas sõja Inglismaale ja Prantsusmaale.
14. ja 16. juunil — Nõukogude valitsus esitas Lätile, Leedule ja Eestile avalduse selle kohta, et nad rikuvad vastastikuse abistamise lepinguid.
15. ja 17. juunil — Nõukogude väed asusid Balti vabariikidesse vastavalt Läti, Leedu, Eesti ja NSV Liidu vahel sõlmitud kokkuleppele.
17. juunil — Leedus kukutati fašistlik diktatuur ja moodustati rahva-valitsus.
20. juunil — Lätis kukutati fašistlik diktatuur ja moodustati rahva-valitsus.
21. juunil — Eestis kukutati fašistlik diktatuur ja moodustati rahva-valitsus.
22. juunil — Prantsusmaa kapituleerus Saksamaa ees.
24. juunil — Prantsusmaa kapituleerus Itaalia ees.
28. juunil — Rumeenia tagastas NSV Liidule Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina.
- 21.—22. juulini — Saksamaa koostas NSV Liidule sõjalise kallale-tungi plaani.
— Lätis, Leedus ja Eestis kehtestati taas nõukogude kord.
2. augustil — Moodustati Moldaavia NSV.
- 3.—6. augustini — Läti, Leedu ja Eesti astusid NSV Liidu koos-seisu.
6. augustil — Moodustati Balti Sõjaväeringkond.
29. augustil — Eesti rahvavägi kujundati Nõukogude armee 22. Eesti territoriaalkorpuseks.
- 6.—12. detsembrini — Saksa maavägede ülemjuhatus koostas direk-tiivi nr. 21 («Barbarossa plaan»).
18. detsembril — Saksa valitsus kinnitas direktiivi nr. 21.
31. detsembril — Saksa maavägede juhatus kinnitas fašistlike vägede sõjaks NSV Liidu vastu koondamise kava.

1941. aasta

1. märtsil — Saksa väed tungisid Bulgaariasse.
5. aprillil — Sõlmiti Nõukogude—Jugoslaavia sõpruse ja vastas-tikuse mittekallaletungi pakt.
- 6.—17. aprillini — Saksamaa vallutas Jugoslaavia.
13. aprillil — NSV Liidu ja Jaapani vahel sõlmiti neutraliteedipakt.
20. aprillil — Hitler tegi Rosenbergile ülesandeks koostada «Vene-maa ümberkorraldamise kava».
27. mail — Aja väljateeninud sõdurid lasti Nõukogude armee 22. Eesti territoriaalkorpusest reservi.
- 10.—18. juunini — Saksa väed asusid lähtealusele kallaletungiks NSV Liidule.
14. juunil — Määrati Nõukogude armee 22. territoriaalkorpuse uus juhtkond.

22. juunil — Fašistlik Saksamaa tungis reeturlikult kallale NSV Liidule. Algas Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda.
- Itaalia kuulutas sõja NSV Liidule.
 - Inglismaa valitsus tegi avalduse NSV Liidu toetamise kohta sõjas Saksamaa vastu.
 - Algas töötajate vabatahtlike võitlussalkade loomine Eesti NSV-s.
23. juunil — Moodustati NSV Liidu Relvastatud Jõudude Ülemjuhatus Peakorter.
- Ameerika Ühendriikide valitsus tegi avalduse NSV Liidu toetamise kohta sõjas Saksamaa vastu.
 - Avaldati Eestimaa Kommunistliku Partei ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu üleskutse eesti rahvale.
24. juulil — Soome kuulutas sõja NSV Liidule.
- Toimusid lahingud Vilniuse ja Kaunase pärast.
25. juunil — Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu võttis vastu määruse töötajate korralise puhkuse katkestamise kohta seoses sõjaolukorraga.
26. juunil — Saksa väed vallutasid Daugavpilsit.
- Vaenlase lennuvägi pommitas sõjalisi objekte Saaremaal ja Vilsandil.
 - Nõukogude armee 22. territoriaalkorpus määrati Looderinde reservi.
27. juunil — ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu võtsid vastu määruse elanike ja materiaalsete väärtuste sisemaale evakueerimise kohta.
28. juunist—8. juulini — Toimusid sõjalised kindlustustööd Pärnu—Viljandi joonel.
28. juunil — Nõukogude valitsus võttis vastu 1941. aasta kolmanda kvartali rahvamajanduse mobiliseerimise plaani.
29. juunil — NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee andsid direktiivi rindelähedastele partei-, nõukogude, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioonidele.
- 29.—30. juunini — Algasid Nõukogude vägede kaitselahingud Soome piiril.
30. juunil — Moodustati NSV Liidu Riiklik Kaitsekomitee.
- Saksa väed vallutasid Riia.
30. juunist—8. augustini — Formeeriti Tallinna töölispolk.
1. juulil — Algasid merelahingud Eesti NSV vetes.
- Algasid kindlustustööd Emajõe joonel.
 - Moodustati Eesti NSV Evakueerimiskomisjon.
 - EKP Keskkomitee võttis vastu otsuse eesti vabatahtlike pataljonide kasarmuolukorda viimiseks.
3. juulil — Algas kutsealuste mobilisatsioon Eesti NSV-s.
4. juulil — Fašistlikud väed tungisid Eestisse. Vaenlane vallutas Häädemeeste ja Kilingi-Nõmme.
- Algasid Nõukogude armee 22. territoriaalkorpuse lahingud Pihkva rajoonis.
 - Algas evakueerimine Petserist, Võrust, Valgast ja Tartust.
 - Kõik Eesti NSV territooriumil asuvad maaväed allutati 8. armeele.
5. juulil — Nõukogude väed pidasid ägedaid lahinguid Ostrovi, Pihkva, Borissovo, Bobruiski ja Novgorod—Volõnski suunas.

5. juulil — Kuulutati välja evakueerimise kord Eesti NSV-s.
— Algasid sõjalised kindlustustööd Tallinna rajoonis.
6. juulil — Nõukogude väed taandusid Eestis Mõisaküla—Nuia—Tõrva—Puka—Otepää—Põidla—Urvaste joonele.
7. juulil — EKP Tallinna Linnakomitee avaldas töötajatele üleskute vabatahtlikesse väeosadesse astumiseks.
— Meie väed jätsid maha Tõrva ja Vastemõisa.
8. juulil — Vaenlane vallutas Pärnu ja Viljandi.
— Nõukogude aktiiv lahkus Võrust, Valgast ja Petserist.
9. juulil — Nõukogude—Saksa rinne asus Loode suunas Pärnu—Tartu—Pihkva—Drissa—Vitebski joonel.
— EKP Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu avaldasid üleskute rahvale seoses lahingutega vabariigi territooriumil.
— 8. armee juhatus avaldas määruse Eestist NSV Liidu tagalasse evakueerimise korra kohta.
— ENSV Rahvakomissaride Nõukogu andis välja määruse rahalise evakueerimisfondi moodustamise kohta.
— Vaenlane vallutas Pihkva, Antsla, Elva ja Röpina ning Ruhnu saare.
— Nõukogude aktiiv lahkus Tartust.
- 9.—14. juulini — Toimus Lihula—Märjamaa lahing.
10. juulil — Moodustati Loode suuna ülemjuhatus.
— Algas Leningradi strateegilise kaitse operatsioon.
— EKP Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu avaldasid üleskute Tallinna töötajatele kindlustustöödele asumiseks.
— Vaenlane vallutas Tartu lõunaosa, Otepää ja Vana-Kariste.
— Algas Põltsamaa lahing.
11. juulil — Moodustati Eesti NSV Vabariiklik Kaitsekomitee.
12. juulil — Vaenlane vallutas Võhma ja Mehikoorma.
— Fašistlik suurtükivägi asus Tartut pommitama.
13. juulil — Balti mere sõjalaevastik purustas vaenlase transpordilaevade karavani Riia lahes.
— 2. Tallinna vabatahtlike pataljon sooritas retke Are mõisa rajooni.
— Algas vaenlase pealetung Pärnu-Jaagupi—Põltsamaa joonelt.
14. juulil — Rinne Eesti NSV-s asus Vana-Vändra—Suurejõe—Kaansoo—Laupa—Särevere—Väljaotsa—Taadikvere—Viruveere—Mõmavere—Pardi—Suur-Emajõe joonel.
— Vaenlase tankiüksused jõudsid Luuga jõe.
— 8. armee sõjanõukogu avaldas üleskute eesti töötajatele ühiseks võitluseks vaenlase vastu.
— Toimus 17. Viljandimaa vabatahtlike pataljoni Rutikvere lahing.
- 14.—25. juulini — Toimus lahing Soltsõ (Dno—Morino) rajoonis.
16. juulil — NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium andis välja seadluse poliitilise propaganda organite reorganiseerimisest ja komissaride instituudi sisseseadmisest Punaarmees.
— J. Lauristin esines raadiokõnega.
— Evakueerimine Eesti NSV-st katkestati.

17. juulil — Moodustati fašistlik «ida-alade ministeerium».
— Algas Tartu elanike massiline hävitamine fašistlike anastajate poolt.
18. juulil — 4. ja 7. Tallinna vabatahtlike pataljon pidasid lahingu Audru all.
— Arnold Meri sooritas kangelasteo.
19. juulil — Vaenlase väed jõudsid Oudova kaudu Vasknarva alla.
20. juulil — Vaenlase väed jõudsid Kingissepa alla (Leningradi oblastis).
— 2. Tallinna vabatahtlik pataljon pidas lahingu Uduvere rajoonis.
21. juulil — Pühitseti Eesti NSV esimest aastapäeva.
22. juulil — Vaenlane alustas pealetungi Risti—Kiigvere—Puiatu suunas.
— Meie väed jätsid maha Põltsamaa.
23. juulil — Vaenlane vallutas Türi, Jõgeva ja Kaarepere.
25. juulil — Meie väed jätsid maha Tartu ja Mustvee.
26. ja 27. juulil — Fašistid lasksid Kallaste rajoonis maha 260 vangilangenud eesti vabatahtlikku.
27. juulil — Meie väeüksused sooritasid vasturünnaku Türi rajoonis. Vabastati Türi.
28. juulil — Türi langes taas vaenlase kätte.
30. juulil — Vaenlane vallutas Väike-Maarja.
31. juulil — Meie väed jätsid maha Rakke.
1. augustil — Vaenlane vallutas Koeru.
2. augustil — Eesti vabatahtlikud purustasid Paunküla rajoonis fašistliku diversandigrupi «Erna».
- 2.—14. augustini — Eesti vabatahtlike luuregrupid sooritasid retked vaenlase tagalasse Võhma, Vändra, Jõgeva, Rannu ja Türi rajoonis.
3. augustil — Meie väed jätsid maha Paide, Tamsalu ja Järva-Jaani.
4. augustil — Vaenlane vallutas Tapa.
6. augustil — Vaenlane vallutas Jäned ja Ambla.
— Alustati taas evakueerimist Eesti NSV-st.
- 6.—8. augustini — Nõukogude—Saksa rinne stabiliseerus Lääne suunas ja fašistlik Keskarmeegrupp läks üle kaitsele.
7. augustil — Vaenlane vallutas Kunda, Viru-Jaagupi ja Rakvere. Algas Tallinna blokaad.
8. augustil — Nõukogude lennuvägi sooritas esimese rünnaku Berliinile. (Lennuväeüksused baseerusid Saaremaal.)
— Vaenlane vallutas Loksa, Kehtna, Võsu ja Reola.
— Algas lahing Narva maakitsusel.
- 8.—10. augustini — Fašistlik Põhjaarmeegrupp alustas üldpealetungi Luuga jõelt Leningradi suunas.
10. augustil — Meie väed jätsid maha Kiviõli ja Küttejõu.
— Rinne Narva maakitsusel asus Purtse jõe—Murakasoo—Tagajõe joonel.
— Formeeriti eestlastest siderood 8. armee staabi juures (eksisteeris kuni 1942. aasta jaanuarini).
12. augustil — Alustati Narva töölispolgu formeerimist.
13. augustil — Vaenlane vallutas Jõhvi.
14. augustil — Nõukogude armee 22. territoriaalkorpus taandus Lovati jõe taha.

15. augustil — NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium võttis vastu seadluse Arnold Merele Nõukogude Liidu kangelase nime- tuse andmise kohta.
16. augustil — Nõukogude valitsus kinnitas 1941. aasta neljanda kvartali ja 1942. aasta sõjamajandusliku plaani.
- 17.—21. augustini — Nõukogude armee 22. territoriaalkorpus pidas lahinguid Staraja-Russa vabastamiseks.
— Vaenlase väed vallutasid Narva.
19. augustil — Algas vaenlase vägede üldrünnak Tallinna vallutami- seks.
— Narva töölispolk pidas lahingu Kotlõ rajoonis.
— Formeeriti Tallinna kütipolk.
- 20.—21. augustini — Tallinna kütipolk pidas lahingu Kiviloo—Perila rajoonis.
21. augustil — Vaenlane vallutas Kehra, Järvakandi ja Rapla.
22. augustil — Vaenlane vallutas Märjamaa.
— Vaenlase väed jõudsid Keila jõe—Saku—Lagedi—Pirita jõe joonele.
23. augustil — Põhjarinne jaotati Karjala ja Leningradi rindeks.
24. augustil — Jevgeni Nikonov sooritas Tallinna kaitsel kangelas- teo.
- 25.—27. augustini — Toimus Kingissepa lahing (Leningradi rajoo- nis).
26. augustil — Vaenlane vallutas Keila.
— Algasid tänavalahingud Tallinna idaserval.
27. augustist—25. septembrini — Narva töölispolk pidas taandumis- lahingu Kotlõ—Oranienbaumi rajoonis.
27. augustil — Balti mere sõjalaevastiku sõjanõukogu tegi korral- duse Tallinna evakueerimiseks.
28. augustil — Meie väed jätsid maha Tallinna, Pakri saared ja Pal- diskil.
29. augustil — Meie väed evakueerusid Prangli saarelt.
30. augustist—8. septembrini — Läänerinde väed vabastasid Jelnja linna.
31. augustist—1. septembrini — Meie väed ja nõukogude aktiiv-lahku- sid Haapsalust Hiiumaale.
4. septembril — Fašistlik suurtükivägi alustas Leningradi pommita- mist.
— Meie väed lahkusid Virtsust Muhu saarele.
- 7.—10. septembrini — Toimusid lahingud Vormsi saarel.
8. septembril — Meie väed lahkusid Hobulaiult.
— Fašistlikud väed jõudsid Slüsselburgi alla.
— Algas Leningradi blokaad.
- 11.—16. septembrini — Toimusid lahingud Muhu saarel.
12. septembril — Vaenlane vallutas Vormsi saare.
13. septembril — Algasid lahingud Saaremaal.
19. septembril — Okupeeritud Eestis moodustati fašistlik «Eesti oma- valitsus».
19. ja 20. septembril — Himmler külastas Tallinna. Gestaapo töö- tas välja eesti rahva füüsilise hävitamise kavad.
21. septembril — Meie väed jätsid maha Kuressaare (praegune Kin- gissepp).

26. septembril — Rinne stabiliseerus Leningradist lõuna pool.
27. septembril — Toimus merelahing Lõu lahes.
30. septembril — Algas Moskva kaitseoperatsioon.
4. oktoobril — Meie viimased võitlusüksused lahkusid Sõrvelt.
12.—21. oktoobrini — Toimused lahingud Hiiumaal.
19. oktoobril — Kehtestati kaitse seisukord Moskvast.
27. oktoobrist—2. detsembrini — Meie väed evakueerusid Hangolt.
29. oktoobril — EKP Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esitasid NSV Liidu Riiklikule Kaitsekomiteele avalduse eesti rahvuslike väeosade moodustamiseks.
15. novembril — Algas sakslaste teine pealetung Moskvale.
29. novembril — Okupeeritud Eestis seati sisse Saksa «tsiviilvalitsus».
— Meie väed vabastasid Rostovi Doni ääres.
1. detsembril — Meie väed jätsid maha Osmussaare.
9. detsembril — Meie väed jätsid maha Suursaare.
16. detsembril — Vabastati Kalinini linn.
20. detsembril — Vabastati Volokolamski linn.
26. detsembril — Vabastati Naro-Fominsk.
30. detsembril — Vabastati Feodossia, Kertš ja Kaluga.

SISUKORD

Autorilt	5
I peatükk. Olukord Eesti NSV-s Suure Isamaasõja eelõhtul	7
II peatükk. Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja algus. Kommunistlik Partei kui rahva fašismivastase võitluse innustaja ja organiseerija	25
III peatükk. Sõjategevuse algus Eestis. Lahingud vabariigi lõunaosas	51
IV peatükk. Punaarmee väekoondiste ja eesti rahvakaitseväe üksuste vastulöögid vaenlasele võitluste perioodil Kesk-Eestis	62
V peatükk. Lahingute lõpp Eesti NSV mandriosas. Tallinna kangelaslik kaitsmine	81
VI peatükk. Sõjalised sündmused Balti mere põhjaosas. Lääne-Eesti saarestiku kaitsmine meie mereväelaste poolt	99
VII peatükk. 22. territoriaalse laskurkorpuse lahingutegevus Looderindel	123
VIII peatükk. Olukord okupeeritud Eestis 1941. aastal	140
1939.—1941. aasta sõjaliste sündmuste kroonika	152

Ларин Пеетер Артемьевич
Кандидат исторических наук
БОИ НА ТЕРРИТОРИИ ЭСТОНИИ
В 1941 ГОДУ

На эстонском языке
Оформление Х. Ларетя
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Seping
Kunstiline toimetaja E. Palmiste
Tehniline toimetaja M. Kohu
Korrektorid L. Golberg ja A. Kiho

Ladumisele antud 13. II 1962. Trükkimisele antud
14. IV 1962. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 10+1
kleebis. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoog-
naid 8,28. Arvutuspoognaid 9,04. Trükiarv 5000.
MB-00642. Tellimise nr. 1623. Hans Heidemanni
nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind 32 kop.

32 kop.

A

-24564